

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НУРИЩЕНКО РОМАН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 347.9 + 340.12

**ДИСЕРТАЦІЯ
ГЕНЕЗА АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ
ПРАВІ В УКРАЇНІ (XIX ст. – 2004 р.)**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Р.С. Нурищенко

Науковий керівник:
Скрипнюк Олександр Васильович,
академік НАПрН,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Нурищенко Р.С. Генеза альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004р.). – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08–Право). – Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2026.

У дисертації здійснено дослідження генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.) шляхом послідовного розкриття історико-правових засад становлення та розвитку різних форм альтернативного вирішення спорів у приватному праві України XIX століття, XX століття та сучасної України до 2004 року. Відтак в роботі проведено комплексний аналіз становлення та розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Австрійській, Австро-Угорській, російській імперіях, УНР, ЗНУР, УСРР/УРСР та сучасній Україні.

Доведено, що зміст правової конструкції «альтернативне вирішення спорів» у радянській період (період Української Радянської Соціалістичної Республіки) розкривався через таку ознаку як державоцентричність, в якій ключову роль відігравали квазісудові чи адміністративно-арбітражні механізми (державний арбітраж для спорів між організаціями та підприємствами; товариські суди як громадські органи впливу), а також процесуально закріплені в законодавстві компромісні інструменти (мирова угода) і третейські форми, які були дозволені у межах, визначених законом.

Актуальність полягає в тому, що в цій науковій роботі акцентується увага на тому, як українське суспільство протягом багатьох років вирішувало (врегульовувало) приватні спори, та які форми вирішення спорів були більш актуальними. Відтак результати такого аналізу дають змогу зрозуміти, яка модель альтернативних форм вирішення спорів для сучасності є більш сприйнятою та результативною. Крім того в дисертації досліджено положення Закону України «Про медіацію», який набув чинності 2021 року, на предмет їх взаємодії із

захистом прав в третейському суді, міжнародному комерційному арбітражу та цивільному й господарському судочинстві України, а також запровадження процедури медіації в Україні до прийняття Закону України «Про медіацію».

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із генезою альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Україні протягом існування державних формувань та сучасної України (XIX ст. – 2004 р.).

Предметом дослідження є правові засади становлення та функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.).

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі широкого кола джерел даних, в тому числі архівно-документальних матеріалів, історичних, юридичних джерел проаналізувати засади створення, спрямованість, динаміку розвитку альтернативних форм вирішення спорів протягом існування різних державних утворень на території України та в сучасній Україні до прийняття чинного законодавства у сфері приватного права (XIX ст. – 2004 р.).

У Вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мету та завдання дослідження, об'єкт, предмет, методи, емпіричну базу дослідження, наукову новизну отриманих результатів, практичне значення, особистий внесок здобувача, апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі дисертації «Теоретико-методологічні основи дослідження альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні», який складається з двох підрозділів, здійснено огляд наукових праць, спрямованих на дослідження проблематики альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві. Зосереджено увагу на методологічних підходах, які застосовувалися під час дослідження генези альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.). Розкрито зміст основних методів наукового дослідження, які використовувалися в цій роботі. Зосереджено увагу на проблемних аспектах застосування на сьогодні альтернативних форм вирішення

спорів у приватному праві України, які є дискусійними та спірними в юриспруденції.

Для системного охоплення наукових підходів у цьому розділі дисертації запропоновано предметну систематизацію української доктрини в частині альтернативних форм вирішення спорів. Такий підхід дає змогу впорядкувати різні наукові матеріали та відмежувати: дослідження, орієнтовані на співвідношення судового й альтернативного вирішення спорів, праці щодо дефініцій і принципів альтернативного вирішення спорів, наукові роботи про «альтернативні способи вирішення спорів», «альтернативні методи вирішення спорів» чи «альтернативні форми вирішення спорів», а також наукові праці про альтернативне вирішення спорів у окремих сферах суспільних відносин.

Другий розділ дисертації «Історико-правові засади альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні XIX та на початок XX століття», який має три підрозділи, присвячено історико-правовим засадам альтернативного вирішення спорів у приватному праві України в XIX та на початку XX ст. У цьому розділі проаналізовано альтернативні форми вирішення спорів в Західній Україні (у складі російської імперії), у російській імперії до судової реформи 1864 року, а також здійснено науковий аналіз впливу судової реформи 1864 року на розвиток альтернативного вирішення спорів на українських землях у складі російської імперії та акцентовано увагу на вирішенні спорів альтернативним шляхом у Західній Україні у складі Австрійської імперії та Австро-Угорської імперії.

Доведено, що у XIX – на початку XX ст. альтернативне вирішення спорів на українських землях розвивалося нерівномірно та залежало від того, у складі якої держави (імперії) перебувала відповідна територія. Наприклад, у межах російської імперії домінуючою формою вирішення спорів був суд, однак через структурні проблеми судоустрою значна частина альтернативних практик (форм) існувала поза офіційною процедурою або використовувалася як допоміжний інструмент врегулювання спору. Це було спричинено складністю і непрозорістю судової системи, вирішенням спорів на користь привілейованих станів тощо.

Встановлено, що в першій половині XIX ст. на українських землях у складі російської імперії альтернативні форми вирішення спорів значною мірою підтримувалися традиціями та правовими джерелами, які не відповідали моделі уніфікації того часу, проте забезпечували практичну дієвість врегулювання спорів. Так, наприклад, Статути Великого Князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.) зберігали вплив і передбачали процедуру примирення, яка мала письмову форму, санкції за повторне звернення до суду у вирішеній справі тощо.

Третій розділ дисертації «Історико-правові засади альтернативного вирішення спорів у приватному праві XX століття» включає три підрозділи, в яких зосереджено увагу на застосуванні альтернативних форм вирішення спорів під час Української революції, впливі радянської окупації на становлення та розвиток альтернативних форм вирішення спорів в Україні того часу та існуванні альтернативного вирішення спорів в УСРР/УРСР.

В цьому розділі зосереджується увага на тому, що історія становлення та розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України в XX ст. не є прямолінійною еволюцією від простого застосування альтернативних форм на практиці до складного юридичного процесу, який впливає та взаємодіє з судовим чи/та позасудовим захистом прав осіб, як це, наприклад, відбувається на сьогодні відповідно до чинного законодавства України. Історичний шлях становлення та розвитку альтернативних форм вирішення спорів демонструє залежність альтернативних форм вирішення спорів від базових основ (принципів) державності: стабільності судоустрою, гарантій прав людини, рівня правової культури, допустимого простору автономії приватної волі, захисту персональних даних осіб тощо. У цьому сенсі альтернативне вирішення спорів може бути розглянуте як певний індикатор свободи у приватному праві: коли свобода вибору процедури (форми) та довіра до механізму існують – альтернативне вирішення спорів розвивається; коли домінує примус і політична доцільність – альтернативне вирішення спорів або зникає, або перетворюється на квазісудовий інструмент.

Четвертий розділ дисертації «Історико-правові засади альтернативного вирішення спорів у приватному праві сучасної України (до 2004 року)» складається із двох підрозділів, в яких здійснено аналіз альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві, на які все ще мало вплив радянське законодавство та міжнародний досвід тощо.

Радянська правова культура закріпила патерналістську модель очікувань від правосуддя: держава сприймалась як головний арбітр, а примирення, як правило, мало формально-примусовий характер. Це призводило, зокрема, до таких наслідків: недовіра до альтернативних форм вирішення спору, слабка схильність до саморегулювання спорів і залежність від зовнішнього впливу.

В цьому розділі також зосереджується увага на тому, що правова позиція про неприпустимість обмеження доступу до суду через обов'язковість досудового врегулювання спору є принциповою для легітимності існування альтернативних форм вирішення спорів. Досудові процедури врегулювання спору повинні розглядатися в законодавстві України через право, а не обов'язок сторін спор, через дію принципу добровільності та конфіденційності, оскільки це є підтвердженням не повернення добровільної процедури захисту прав осіб до примусових моделей, які існували в законодавстві радянського періоду.

В період 1990 – 2005 років відбувається інституційне удосконалення альтернативних форм вирішення спорів в Україні: формується господарська юрисдикція (арбітражні/господарські суди), розвивається міжнародний комерційний арбітраж (приймається Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж»), а з 2004 року запроваджується третейське судочинство (приймається Закон України «Про третейські суди»). На підставі кодифікаційних норм у сфері приватного права 2003–2004 років (Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України) простежено зміщення акценту до автономії волі сторін, розвитку приватноправових механізмів врегулювання спорів.

У висновках дисертації узагальнено теоретичні положення дисертації.

Ключові слова: спір, досудовий захист, захист прав, судовий захист, суд, державотворення, медіація, третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, альтернативне вирішення спорів, цивільне судочинство, господарське судочинство, джерела права, приватне право, примирення, радянський період, історико-правові засади.

SUMMARY

Nuryshchenko R.S. Genesis of alternative dispute resolution in private law in Ukraine (19th century – 2004). – Qualification Scientific Work as Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 “Law” (08 “Law”). – V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation studies the genesis of alternative dispute resolution in private law in Ukraine (19th century – 2004) by consistently revealing the historical and legal principles of the formation and development of various forms of alternative dispute resolution in private law of Ukraine in the 19th century, 20th century and modern Ukraine until 2004. Thus, the work provides a comprehensive analysis of the formation and development of alternative forms of dispute resolution in private law in the Austrian, Austro-Hungarian, Russian empires, the UNR, the ZNUR, the Ukrainian SSR/Ukrainian SSR and modern Ukraine.

It is proven that the content of the legal construct "alternative dispute resolution" in the Soviet period (the period of the Ukrainian Soviet Socialist Republic) was revealed through such a feature as state-centricity, in which the key role was played by quasi-judicial or administrative-arbitration mechanisms (state arbitration for disputes between organizations and enterprises; company courts as public bodies of influence), as well as procedurally enshrined in legislation compromise instruments (peace agreement) and arbitration forms, which were permitted within the limits determined by law.

The relevance lies in the fact that this scientific work focuses on how Ukrainian society has resolved (regulated) private disputes over many years and which forms of

dispute resolution were more relevant. Therefore, the results of such an analysis make it possible to understand which model of alternative forms of dispute resolution for the present is more acceptable and effective. In addition, the dissertation examines the provisions of the Law of Ukraine "On Mediation", which entered into force in 2021, with regard to their interaction with the protection of rights in arbitration, international commercial arbitration and civil and economic proceedings of Ukraine, as well as the introduction of the mediation procedure in Ukraine before the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation".

The object of the study is social relations related to the genesis of alternative forms of dispute resolution in private law in Ukraine during the existence of state formations and modern Ukraine (XIX century - 2004).

The subject of the study is the legal principles of the formation and functioning of alternative forms of dispute resolution in private law in Ukraine (XIX century - 2004).

The purpose of the work is to analyze, based on a wide range of data sources, including archival and documentary materials, historical, and legal sources, the principles of creation, direction, and dynamics of development of alternative forms of dispute resolution during the existence of various state formations on the territory of Ukraine and in modern Ukraine before the adoption of current legislation in the field of private law (19th century - 2004).

The Introduction justifies the choice of the research topic, the connection of the work with scientific programs, plans, topics, the goal and objectives of the research, the object, subject, methods, the empirical basis of the research, the scientific novelty of the obtained results, the practical significance, the personal contribution of the applicant, the approbation of the research results, publications, the structure and scope of the dissertation.

The first section of the dissertation "Theoretical and methodological foundations of the study of alternative dispute resolution in private law in Ukraine", which consists of two subsections, provides a review of scientific works aimed at studying the issues of alternative forms of dispute resolution in private law. The focus is on the methodological approaches that were used during the study of the genesis of alternative forms of dispute

resolution in private law in Ukraine (XIX century - 2004). The content of the main methods of scientific research that were used in this work is disclosed. The focus is on the problematic aspects of the current application of alternative forms of dispute resolution in the private law of Ukraine, which are debatable and controversial in jurisprudence.

For a systematic coverage of scientific approaches, this section of the dissertation proposes a subject-based systematization of the Ukrainian doctrine in terms of alternative forms of dispute resolution. This approach makes it possible to organize various scientific materials and distinguish: studies focused on the relationship between judicial and alternative dispute resolution, works on definitions and principles of alternative dispute resolution, scientific works on "alternative methods of dispute resolution", "alternative methods of dispute resolution" or "alternative forms of dispute resolution", as well as scientific works on alternative dispute resolution in certain areas of public relations.

The second section of the dissertation “Historical and legal principles of alternative dispute resolution in private law in Ukraine in the 19th and early 20th centuries”, which has three subsections, is devoted to the historical and legal principles of alternative dispute resolution in private law in Ukraine in the 19th and early 20th centuries. This section analyzes alternative forms of dispute resolution in Western Ukraine (as part of the Russian Empire), in the Russian Empire before the judicial reform of 1864, and also carries out a scientific analysis of the impact of the judicial reform of 1864 on the development of alternative dispute resolution in Ukrainian lands as part of the Russian Empire and focuses on alternative dispute resolution in Western Ukraine as part of the Austrian Empire and the Austro-Hungarian Empire.

It is proven that in the 19th and early 20th centuries. alternative dispute resolution on Ukrainian lands developed unevenly and depended on which state (empire) the relevant territory was part of. For example, within the Russian Empire, the dominant form of dispute resolution was the court, however, due to structural problems of the judicial system, a significant part of alternative practices (forms) existed outside the official procedure or were used as an auxiliary tool for dispute resolution. This was

caused by the complexity and opacity of the judicial system, dispute resolution in favor of the privileged classes, etc.

It is established that in the first half of the 19th century, on Ukrainian lands within the Russian Empire, alternative forms of dispute resolution were largely supported by traditions and legal sources that did not correspond to the model of unification of that time, but ensured the practical effectiveness of dispute resolution. For example, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (1529, 1566, 1588) retained their influence and provided for a written reconciliation procedure, sanctions for re-applying to court in a resolved case, etc.

The third section of the dissertation “Historical and legal principles of alternative dispute resolution in private law of the 20th century” includes three subsections, which focus on the use of alternative forms of dispute resolution during the Ukrainian Revolution, the influence of the Soviet occupation on the formation and development of alternative forms of dispute resolution in Ukraine at that time, and the existence of alternative dispute resolution in the Ukrainian SSR/Ukrainian SSR.

This section focuses on the fact that the history of the formation and development of alternative forms of dispute resolution in private law of Ukraine in the 20th century, is not a straightforward evolution from the simple application of alternative forms in practice to a complex legal process that influences and interacts with the judicial and/or extrajudicial protection of the rights of individuals, as, for example, is currently the case under the current legislation of Ukraine. The historical path of the formation and development of alternative forms of dispute resolution demonstrates the dependence of alternative forms of dispute resolution on the basic foundations (principles) of statehood: the stability of the judicial system, guarantees of human rights, the level of legal culture, the permissible space for the autonomy of private will, the protection of personal data of individuals, etc. In this sense, alternative dispute resolution can be considered as a certain indicator of freedom in private law: when freedom of choice of procedure (form) and trust in the mechanism exist - alternative dispute resolution develops; when coercion and political expediency dominate - alternative dispute resolution either disappears or turns into a quasi-judicial instrument.

The fourth section of the dissertation “Historical and legal principles of alternative dispute resolution in private law of modern Ukraine (until 2004)” consists of two subsections, which analyze alternative forms of dispute resolution in private law, which were still influenced by Soviet legislation and international experience, etc.

Soviet legal culture established a paternalistic model of expectations from justice: the state was perceived as the main arbitrator, and conciliation, as a rule, had a formal and coercive character. This led, in particular, to the following consequences: distrust of alternative forms of dispute resolution, a weak tendency to self-regulate disputes and dependence on external influence.

This section also focuses on the fact that the legal position on the inadmissibility of restricting access to the court due to the mandatory pre-trial settlement of the dispute is fundamental to the legitimacy of the existence of alternative forms of dispute resolution. Pre-trial dispute resolution procedures should be considered in the legislation of Ukraine through the right, not the obligation of the parties to the dispute, through the operation of the principle of voluntariness and confidentiality, since this is a confirmation of the non-return of the voluntary procedure for protecting the rights of individuals to the coercive models that existed in the legislation of the Soviet period.

In the period 1990-2005, there was an institutional improvement of alternative forms of dispute resolution in Ukraine: economic jurisdiction was formed (arbitration/economic courts), international commercial arbitration was developed (the Law of Ukraine “On International Commercial Arbitration” was adopted), and since 2004, arbitration proceedings were introduced (the Law of Ukraine “On Arbitration Courts” was adopted). Based on the codification norms in the field of private law of 2003–2004 (Civil Code of Ukraine, Civil Procedure Code of Ukraine, Commercial Procedure Code of Ukraine), a shift in emphasis towards the autonomy of the parties' will and the development of private law dispute resolution mechanisms has been traced.

The conclusions of the dissertation summarize the theoretical provisions of the dissertation.

Keywords: dispute, pre-trial protection, protection of rights, judicial protection, court, state formation, mediation, arbitration court, international commercial arbitration,

alternative dispute resolution, civil litigation, commercial litigation, sources of law, private law, reconciliation, Soviet period, historical and legal principles.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (статті у наукових виданнях категорії Б):

1. Ханик-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. Врегулювання спору за участю судді: чи є ефективною ця процедура? *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 8. С. 85-91. DOI: 10.18523/2617-2607.2021.8.85-91

2. Нурищенко Р.С. Розвиток медіації як альтернативного способу вирішення спорів в Україні та зарубіжних країнах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 40-42. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/6>

3. Нурищенко Р.С. Становлення інституту сімейної медіації в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 5. С. 17-21. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-34>.

4. Нурищенко Р.С. Розвиток альтернативного вирішення спорів за часів незалежності України. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 17-21. DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.2>

5. Nuryshchenko R. Genesis, current status and prospects for the development of the institution of negotiation in Ukraine. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. № 14(3), P. 78-86. DOI: 10.56215/naia-chasopis/3.2024.78

6. Нурищенко Р.С. Взаємодія та взаємозв'язок медіації з третейським розглядом, міжнародним комерційним арбітражем, цивільним та господарським процесами в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. Випуск 4. С. 33-39. DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.6>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Нурищенко Р.С. Інститут третейського судочинства: його становлення та роль у правовій системі України. *Актуальні проблеми правопорядку і правової культури в сучасній Україні*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2023 р.). Редкол.: С. Д. Гусарєв, М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 117-120. URL:<https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/23888>.

2. Nuryshchenko R. The institution of mediation. Its formation and role in the legal system of Ukraine. International Scientific Conference Science in the Context of Modern Challenges: *Problems and Development Priorities*: Conference Proceedings, June 9-10, 2023. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”. P. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-318-7-21>

3. Нурищенко Р.С. Вплив Литовських статутів на розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 15 травня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 30-33.

4. Нурищенко Р. С. Примирні процедури за «Правами, за якими судиться малоросійський народ». *Теорія та практика сучасної юриспруденції*: матеріали науково-практичної конференції. (м. Харків, 25 травня 2025 р.) Випуск I. 2025 р. Харків, 2025. С. 159-160. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cBiyQSxjCFWHywa51oQJFLrZXrwg69va/view>

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В УКРАЇНІ	25
1.1. Стан наукової розробки проблематики альтернативного вирішення спорів у приватному праві	25
1.2. Методологія та джерельна база дослідження	35
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В УКРАЇНІ ХІХ ТА ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ	44
2.1 Альтернативні форми вирішення спорів в західній Україні у складі російської імперії.....	44
2.1.1 Альтернативне вирішення спорів у російській імперії до судової реформи 1864 року.....	44
2.1.2 Вплив судової реформи 1864 року на розвиток альтернативного вирішення спорів на українських землях у складі російської імперії.....	54
2.2 Вирішення спорів альтернативним шляхом у Західній Україні у складі Австрійської імперії.....	60
2.3 Альтернативні форми вирішення спорів в Україні у складі Австро-Угорської імперії.....	63
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	72
3.1 Функціонування альтернативних форм вирішення спорів в Україні під час Української революції (1917 – 1921 роки)	72
3.2 Вплив радянської окупації на альтернативне вирішення спорів в Україні.....	78
3.3 Існування альтернативних форм вирішення спорів в УСРР/УРСР	99

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (1991- 2004 року)	128
4.1 Альтернативне вирішення спорів у приватному праві сучасної України.....	128
4.2 Вплив інтеграції міжнародного досвіду у вирішенні спорів альтернативним шляхом.....	155
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТОК. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	220

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна модель демократичної держави передбачає забезпечення, захист та охорону прав і свобод людини і громадянина. Як у минулому, так і сьогодні державні формування на теренах України мали на меті, як правило, створення ефективного правового механізму вирішення приватних спорів. Натомість правова конструкція «ефективний механізм вирішення спорів», зміст якої нині в юриспруденції розкривається, зокрема, у контексті застосування таких основних принципів як: верховенство права, законність, рівність, незалежність тощо в судовій та альтернативній (позасудовій) системі врегулювання спорів, в приватному праві України (XIX ст. – 2004 р), мала різний правовий зміст та мету. Відтак подібні норми до ст. 55 чинної Конституції України, за якими кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [42-1], не завжди існували в праві України. На сьогодні, зокрема, в межах ст. ст. 19, 55, 124 Конституції України держава гарантує здійснення правосуддя, а також законодавчо впроваджує різні альтернативні форми вирішення спорів.

Законодавство України не розкриває зміст правової категорії «альтернативне вирішення спору». В юриспруденції України цей термін не є загальноприйнятим, а серед науковців відсутній узагальнюючий науковий висновок щодо нього. Вченими використовуються різні терміни, як синоніми. Зокрема, це: «альтернативні способи вирішення спорів» (М. С. Долинська, А. В. Прилуцька, О. М. Спектор, О. С. Ткачук, Ю. О. Фідря), «альтернативні форми вирішення спорів» (О. Г. Ярема, О. О. Кармаза, Д. А. Позов, Т. В. Федоренко), «альтернативні процедури вирішення спорів» (О. Ю. Дрозд, З. В. Яремак), «альтернативне вирішення цивільно-правових спорів» (Н. Ю. Голубєва, С. Р. Сулейманова, І. О. Бут, О. О. Полуніна), «альтернативні методи вирішення спорів» (О. Настіна) тощо. Однак дослідники та практики єдині в тому, що у разі порушення, невизнання або оспорування прав, свобод чи законних інтересів особа має право звернутися до суду (ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 16 Цивільного

кодексу України) або використати інші правові механізми вирішення спорів, як от: третейський суд, медіація, арбітраж, арбітраж-медіація тощо.

Юриспруденція має багато наукових праць, присвячених історії судочинства України, а також становленню та розвитку сучасного цивільного та господарського судочинства в Україні, орієнтованого на європейське законодавство. Такі вчені, наприклад, як С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, М. Ю. Бурдін, С. В. Васильєв, Ж. В. Васильєва-Шаламова, О. В. Гаран, О. В. Гетманцев, Ю. В. Гоцуляк, Н. Ю. Голубєва, О. О. Грабовська, К. В. Гусаров, О. С. Захарова, Н. В. Єфремова, І. О. Ізарова, М. І. Козюбра, С. О. Короєд, О. С. Кочина, В. А. Кройтор, О. С. Лотюк, О. В. Мартинюк, І. В. Назаров, В. Є. Прущак, О. М. Посунько, Д. М. Сібільов, О. В. Сокальська, Г.П. Тимченко, С. Я. Фурса, О. З. Хотинська-Нор, М. Й. Штефан та ін. присвятили свої наукові праці становленню, розвитку та вдосконаленню судової системи України. Питання ж становлення, розвитку та удосконалення альтернативних (позасудових) форм вирішення спорів у сучасній Україні вивчали такі вчені як Н. С. Бутрин-Бока, Л. І. Галупова, С. Т. Йосипенко, К. Л. Каращук, О. О. Кармаза, О. П. Кірдан, Д. В. Кушерець, Н. М. Крестовська, Л. В. Логуш, Н. А. Мазаракі, Д. А. Позов, Ю. Д. Притика, А. В. Прилуцька, Л. Д. Романадзе, О. П. Рудницька, О. М. Спектор, Т. В. Федоренко та ін.

Разом з тим в українській юридичній науці не надано значної уваги питанням формування, функціонування, еволюції та впливу існуючих раніше альтернативних форм вирішення спорів на сучасне суспільство, сучасне законодавство, особливо в умовах дії в Україні воєнного стану, наявності тимчасово окупованих територій України та враховуючи євроінтеграційні процеси тощо. Крім того проблема завантаженості суддів в Україні спонукає до дослідження генези альтернативного механізму вирішення спорів на теренах України. Відтак в роботі охоплено аналіз альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Австрійській, Австро-Угорській, російській імперіях, УНР, ЗНУР, УСРР/УРСР та сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах фундаментальної теми науково-дослідної роботи

Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації RK 0121U114439) та «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації RK 0124U004586).

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційної роботи* полягає у формуванні на основі широкого кола джерел, в тому числі архівно-документальних матеріалів, концептуального розуміння засад створення, спрямованості та динаміки розвитку альтернативних форм вирішення спорів протягом існування різних державних утворень на території України та в сучасній Україні до прийняття чинного законодавства у сфері приватного права (XIX ст. – 2004 р.).

Для досягнення поставленої мети було визначено такі *завдання дослідження*:

- узагальнити наукові здобутки стосовно генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.);
- обґрунтувати методологію дослідження генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.);
- розкрити зміст правової конструкції «альтернативні форми вирішення спорів у приватному праві»;
- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Австрійській імперії;
- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Австро-Угорській імперії;
- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в російській імперії;
- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в 1917 – 1921 рр.;
- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в УСРР/УРСР та визначити вплив радянської окупації на альтернативні форми вирішення спорів в Україні;

- проаналізувати правові засади створення, функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві сучасної України (1991 – 2004 рр.);
- визначити динаміку змін та розвиток альтернативних форм вирішення спорів протягом ХІХ ст. – 2004 р.;
- дослідити зарубіжний вплив на формування альтернативних форм вирішення спорів в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із генезою альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в Україні протягом існування державних формувань та сучасної України (ХІХ ст. – 2004 р.).

Предметом дослідження є правові засади становлення та функціонування альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України.

Методи дослідження обрані відповідно до її мети та завдань, з урахуванням особливостей об'єкта та предмета дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання. В цій роботі домінують історико-юридичні методи, оскільки робота присвячена генезі та еволюції розвитку альтернативних форм вирішення спорів на теренах України. В основу методології покладено діалекту, яка допомагає розкрити правову природу та становлення альтернативних форм вирішення спорів на теренах України, виявити доцільність реформування альтернативних форм вирішення спорів у сучасному приватному праві України.

Під час проведення дослідження було використано такі загальнонаукові методи як: метод системного аналізу, який дав змогу прослідкувати розвиток альтернативних форм вирішення спорів в історичній ретроспективі (всі розділи); історичний – дав змогу виокремити особливості розвитку альтернативних форм вирішення спорів за кожного періоду, зазначеного в завданнях дослідження (розділи II – IV); прогностичний, завдяки якому виділено можливі шляхи розвитку альтернативних форм вирішення спорів в Україні та напрямки подальшого реформування (розділ IV та висновки); герменевтичний метод використовувався для інтерпретації понять, пов'язаних з альтернативним вирішенням спорів (всі розділи).

Також у цьому дослідженні було використано спеціально-юридичні методи: порівняльно-правовий – для порівняння особливостей альтернативних форм вирішення спорів на територіях України, які належали до складів різних імперій, та в різні історичні епохи (розділи II – IV); формально-юридичний – аналізу правових норм про альтернативні форми вирішення спорів за різних епох (всі розділи); метод правового моделювання і прогностичний метод – для формулювання пропозицій про внесення змін до чинного законодавства України, (всі розділи). Використані автором методи розкриті в підрозділі 1.2 дисертації.

Емпіричною базою дослідження є історичні джерела, закони колишніх імперій, до складу яких раніше входили українські землі, наукові праці вчених-юристів, істориків, нормативно-правова база сучасної незалежної України, рішення Конституційного Суду України, матеріали узагальнення судової практики Верховного Суду.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що це перше комплексне теоретико-прикладне дослідження розвитку альтернативних форм вирішення спорів на теренах України за різних історичних епох.

Відповідно до одержаних наукових результатів і висновків, які характеризуються науковою новизною, на захист виносяться, зокрема, такі положення:

вперше:

– в межах досліджуваних хронологічних рамок XIX ст. – 2004 р. запропоновано цілісну історико-правову модель розвитку інституту альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України, що дозволило розглядати альтернативні форми врегулювання приватних спорів не як сукупність норм іноземного права, які можуть бути імplementовані в законодавство України, а як результат тривалої еволюції правових практик і нормативних рішень, які змінювалися на території України під впливом розвитку державотворення, правової системи та соціально-політичних чинників;

– систематизовано історичні прототипи сучасних альтернативних форм вирішення спорів на українських землях у складі російської імперії шляхом

виокремлення і порівняння їхніх ключових ознак, таких як: договірний характер і письмова форма, юридична складова врегулювання спору, забезпечення виконання рішення (штраф чи порука), обмеження чи недопущення повторного звернення до суду, тощо;

– здійснено порівняльно-правовий аналіз процедури медіації та діяльності комісії по трудових спрах як альтернативних форм врегулювання спору, виділено спільні та відмінні ознаки;

– доведено, що у радянський період на законодавчому рівні було закріплено механізм реалізації альтернативних форм вирішення спорів як інструмент управління, а не свободи вибору сторін, який ґрунтується на принципах добровільності та конфіденційності;

удосконалено:

– понятійно-термінологічний апарат сучасної юридичної науки в частині визначення понять «спір», «конфлікт», «альтернативна форма вирішення спору» тощо. Доведено, що ототожнення, наприклад понять «спір» та «конфлікт», у частині доктринальних підходів є дискусійним, оскільки вони мають різне юридичне значення;

– поняття «альтернативна форма вирішення спорів», під яким розуміється врегульована нормами права, а у випадках передбачених законом, положеннями цивільно-правового договору, не судова процедура (порядок) врегулювання (вирішення) спору чи конфлікту, метою якої є позасудовий захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав осіб, чи прав, щодо яких в майбутньому виникне спір чи конфлікт, та який ґрунтується на таких основних принципах права: верховенства права, добровільності, незалежності, неупередженості, рівності сторін, обов'язковості виконання домовленостей чи прийнятих рішень;

– висновок про залежність альтернативних форм вирішення спорів від історичного типу судоустрою та правової політики держави на прикладі двох імперських правових режимів. Доведено, що в умовах неефективної та корумпованої судової системи альтернативні форми вирішення спорів застосовувалися здебільшого не офіційно, компенсуючи дефіцит доступного

правосуддя. Натомість у більш впорядкованій системі судів (в період України радянського часу) альтернативні форми вирішення спорів розвивалися як інструмент правової раціоналізації, економії часу та процесуальної зручності, а також як елемент реформування судочинства;

дістало подальшого розвитку:

– наукові положення про вплив судової реформи 1864 року на становлення альтернативних форм врегулювання спорів на території сучасної України та їх інтеграцію в судову практику досліджуваного періоду через зміну процедури оформлення мирової угоди, розширення процесуальних можливостей сторін спору тощо;

– обґрунтування закономірностей розвитку альтернативних форм вирішення спорів на західноукраїнських землях у складі Австрійської, Австро-Угорської імперії як результат поетапної модернізації судоустрою. Доведено, що реформування 1848–1849 рр. і подальші зміни на території сучасної України були спрямовані на створення чіткої, зрозумілої системи судів, розмежування гілок влади;

– наукові висновки про систематизацію альтернативних форм вирішення спору в історичному аспекті та на основі змісту суспільних відносин, а саме через: процесуально-судові відносини (мирова угода, примирення у судовому процесі), судово-економічні відносини (державний арбітраж), трудові відносини (комісія по трудових спрах), громадські відносини (товариські суди);

– положення про те, що Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» (1994 р.) змінив правову природу арбітражу, який існував на території сучасної України до прийняття цього Закону, оскільки визначальним стала арбітражна угода сторін, а сам механізм набув договірного, недержавного характеру з орієнтацією на Типовий закон ЮНСІТРАЛ;

– науковий висновок про процесуальне удосконалення розгляду спору в третейському суді та підкреслено, що ефективність альтернативного вирішення приватних спорів забезпечується не лише наявністю інституту третейського

судочинства, а й зв'язком із судом через контрольні й виконавчі механізми та процесуальні норми;

– твердження про те, що застосування альтернативних форм врегулювання спору – це право, а не обов'язок сторін спору; воно не може обмежувати доступ до судового захисту.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони мають науково-теоретичний та практичний інтерес, а також можуть бути використані: у правотворчій діяльності – для планування, розроблення та прийняття відповідних змін до актів цивільного процесуального законодавства України та законодавства України у сфері медіації; науково-дослідній діяльності – для подальших науково-практичних розробок загальних і спеціальних проблем медіації, проблем третейського розгляду, арбітражу; правозастосовній діяльності – для забезпечення оперативності розгляду цивільних та господарських справ загалом, а також під час запровадження процедури медіації в цивільному та господарському судочинстві, удосконаленні процедури оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу; освітній діяльності – для створення навчальних посібників, навчально-методичної літератури з дисципліни «Цивільний процес», «Господарський процес», «Альтернативні форми вирішення спорів» та відповідних спецкурсів у закладах вищої освіти, а також під час підвищення кваліфікації правників, зокрема суддів, адвокатів, юрисконсультів, працівників апарату суду, медіаторів, суб'єктів, що забезпечують проведення медіації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора, яка не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими автором опубліковано спільну наукову працю. Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані автором самостійно. У співавторстві опубліковано одну наукову статтю: Ханик-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. «Врегулювання спору за участю судді: чи є ефективною ця процедура?», де здобувачем особисто здійснено аналіз судової практики процедури врегулювання спору за участю судді

в цивільному, адміністративному та господарському судочинстві з метою визначення частоти її застосування на практиці.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданні фахового семінару відділу цивільно-правових наук та відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Основні результати дисертації доповідались на: III Всеукраїнській науково-практичній конференції до Дня науки «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених» (м. Київ, 15 травня 2025 р.); науково-практичній конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 25 травня 2025 р.); науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми правопорядку і правової культури в сучасній Україні» (м. Київ, 17 травня 2023 р.); міжнародній науковій конференції «Наука в контексті сучасних викликів: проблеми та пріоритети розвитку» (м. Рига Латвія, 9-10 червня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в 10 наукових працях: 6 наукових статтях, що опубліковані в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України категорії «Б», 4 тезах доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, 4-х розділів, які містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (208 найменувань) та додатку. Повний обсяг дисертації становить 221 сторінка, з них 193 сторінки основного тексту. Додаток викладено на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукової розробки проблематики альтернативного вирішення спорів у приватному праві

В українській юриспруденції багато наукових праць, присвячених альтернативному вирішенню спорів у приватному та публічному праві. Здебільшого ці роботи спрямовані на аналіз норм законодавства України, перспектив розвитку альтернативних (позасудових) форм вирішення спорів, а також на дослідження процедури альтернативного вирішення спорів у окремих галузях права (наприклад, у праві інтелектуальної власності чи господарських спорах) тощо [44]. Відтак проблеми, які стосуються запровадження альтернативних форм вирішення спорів, не є новими для української науки, проте залишаються не вирішеними повністю.

Як довів Ян Паульссон: «Держава та державні суди століттями визнаються чи не єдиними доступними інструментами, які забезпечують доступ громадян до правосуддя. Монополія держави у галузі вирішення спорів існує виходячи з теорії поділу влади, відповідно до якої суди мають право вирішувати будь-які спори, що є правовими згідно із законодавством певної країни. Коли держава не здатна забезпечити правове вирішення спорів, яке було б задовільним для більшості громадян, виникає необхідність в альтернативних методах» [189, с.20]. На цьому також зосередив увагу і Я. П. Любченко [88, с.66].

Як вже зазначалося, альтернативним формам вирішення спорів присвячено багато наукових статей, а деякі висновки, висловлені в наукових працях, знайшли своє відображення в нормах законодавства України. Наукові роботи українських вчених у сфері реалізації громадянами та юридичними особами альтернативних (позасудових) форм вирішення спорів в Україні пропонуємо умовно поділити на декілька груп щодо предмета дослідження.

Тож пропонуємо виділити групу наукових робіт щодо співвідношення судового та альтернативного вирішення спорів. Це роботи, наприклад, Л. В. Діденко, Н. М. Грень, О. О. Кармази, С.О.Короєда, Г. В. Луцької, Я. П. Любченко, Л. Рогач, Н. Г. Роскошної, С. Я. Фурси, Є. І. Фурси, Т. В. Федоренко та ін.

Так, О. О. Кармаза розглядає співвідношення судового та альтернативного вирішення спорів через правову конструкцію цивілістичний процес, складовими якого є цивільний процес, господарський процес, виконавчий процес, медіація, третейський розгляд тощо. На її думку, «охорону та захист прав у цивілістичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану слід розглядати як процесуальну діяльність щодо захисту та відновлення прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб, яка здійснюється уповноваженим законом органом чи особою у порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією та законами України» [51, с.1158]. Загалом погоджуючись з таким висновком, зазначимо, що в процедурі медіації порядок, спосіб та межі дії сторін спору, дійсно ґрунтуються на нормах закону, але регулювання відбувається й на підставі цивільно-правового договору, оскільки це слідує із норм Закону України «Про медіацію». У зв'язку з цим висновок є дискусійним.

Л. В. Діденко доводить, що «судові способи захисту цивільних прав передбачають прийняття рішення органом, уповноваженим здійснювати правосуддя, – судом. Позасудові способи можуть здійснюватися у юрисдикційній чи неюрисдикційній формі. Позасудові способи захисту цивільних прав можуть здійснюватися як на стадії вже відкритого судового процесу, так і поза ним» [35, с. 48]. Дійсно, можливо погодитися із таким висновком, оскільки позасудова (альтернативна) процедура, наприклад процедура медіації, може бути як самотійною, позасудовою, не пов'язаною із судовим процесом формою захисту, а також бути запровадженою під час судового процесу, однак відбувається вона також поза судовим процесом.

Л.Рогач акцентує увагу на тому, що «судовий захист повинен бути повним та відповідати принципу процесуальної економії, тобто забезпечити відсутність необхідності звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту»

(Постанови ВП ВС від 22.09.2020 у справі № 910/3009/18 (п. 63), від 19.01.2021 у справі № 916/1415/19 (п. 6.13), від 16.02.2021 у справі № 910/2861/18 (п. 98)) [136].

Я. П. Любченко у своїх наукових працях піднімає питання про відсутність конкуренції між системами судового та альтернативного вирішення спорів. Він доводить, що альтернативні форми вирішення спорів доповнюють судові та стимулюють судову систему держави до розвитку і покращення обслуговування громадян. «Жодна приватна система вирішення спорів не здатна замінити судовий процес або виконувати функції судової влади. ADR є лише додатковим варіантом, яким можуть скористатись зацікавлені суб'єкти у зв'язку зі зростанням навантаження на судову гілку. Водночас ADR стимулюють суди до розвитку та поліпшення надання послуг і доступу до правосуддя, адже саме ADR орієнтуються на ринок послуг, тобто створюють пропозицію надання послуг, адекватну попиту, упроваджують нові правила, умови, стандарти та підвищують кваліфікацію третіх осіб, які розглядають спори» [88, с. 67].

На нашу думку, складно заперечити Я. П. Любченку, оскільки, дійсно судова та альтернативні форми вирішення спорів позбавлені такої ознаки як конкретність. Суд, зважаючи на норми, наприклад ЦПК та ГПК, зобов'язаний у підготовчому засіданні з'ясувати думку сторін спору щодо запровадження альтернативних форм вирішення спорів, а держава передбачила норми про повернення 60 відсотків судового збору тощо.

До наступної групи наукових робіт пропонуємо віднести роботи, в яких досліджується тема стосовно розкриття змісту поняття «альтернативне вирішення спорів», яка є найрозповсюдженою в юриспруденції.

Так, наприклад, Я. П. Любченко визначає «альтернативне вирішення спорів як систему, яка надає сторонам широкий спектр вибору альтернативних судовому процесу способів вирішення спору: від необов'язкових (переговорів) до обов'язкових для сторін, що дозволяє самостійно визначити правила ведення процесу, застосовуване право, мову, місце розгляду, а також третю сторону, кваліфіковану в конкретній галузі» [88, с.71]. Він наголошує на тому, що «в основі альтернативного вирішення спорів лежать принципи добра і справедливості і що

це є доповненням до судових способів вирішення спорів та стимулом до їх удосконалення та розвитку» [88, с.71].

З. В. Красіловська тлумачить поняття альтернативне вирішення спорів більш формалізовано, а саме «як узгоджений вибір та застосування, відповідно до конкретної ситуації, найбільш ефективного приватного способу розв'язання спорів та/ або врегулювання правового конфлікту, що не заборонений законом, з метою досягнення необхідного правового результату» [76, с. 166].

Тобто, робиться акцент на тому, що спосіб має бути не заборонений законом, а поняття спір і конфлікт ототожнюються, що, на нашу думку, породжує дискусію, оскільки поняття «конфлікт» та «спір» мають, на нашу думку, різне юридичне значення. Слід також зазначити і те, що, як вбачається із наукових робіт, деякі науковці (наприклад, З. В. Красіловська) ототожнюють поняття спору і конфлікту, а деякі (наприклад, О. О. Кармаза, Д.А. Позов, Я. П. Любченко, Т.В. Федоренко) розмежовують їх. Норми Закону України «Про медіацію» відповіді на це питання офіційно не надають.

У зв'язку з цим С. Т. Йосипенко доводить, що «правовий конфлікт, безпосередньо, пов'язаний із правовими відносинами сторін і є протиборством суб'єктів права з суперечливими правовими інтересами, що виникли. Якщо конфлікт – протиборство сторін із суперечливими інтересами (розбіжностями), то спір – сукупність неврегульованих розбіжностей. Це формальний аспект» [49, с. 49]. Тобто при вирішенні спору конфлікт може залишитися невирішеним. Вона приходить до висновку, що в контексті тематики дослідження альтернативного вирішення спорів поняття спору і конфлікту можна використовувати як тотожні.

На нашу думку, такий висновок є дискусійним, оскільки спір – це процесуально оформлений конфлікт, який з процесуально-правової точки зору, вирішується в суді.

У підручнику «Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України» (за заг. ред. О. Б. Верби-Сидор) дано таку дефініцію альтернативних способів вирішення цивільних спорів: «це комплекс заходів і процесів, пов'язаний із урегулюванням суперечок чи конфліктів юридично

рівних, вільних та самостійних учасників цивільного та господарського обороту без винесення судових рішень по суті спорів» [2, с.17]. Дійсно, врегулювання спору в різних альтернативних формах (медіації, третейському судочинстві, арбітражу) відбувається без винесення судового рішення по суті спору. В кожній із зазначених альтернативних форм врегулювання спору прийняття рішення у справі відбувається в порядку, визначеному спеціальним законом.

Як бачимо, більшість наукових дефініцій говорить про те, що альтернативне вирішення спорів це система чи комплекс заходів або процес вирішення спору (конфлікту) на підставі порядку, визначеного в спеціальному законі. Кінцева мета альтернативних форм вирішення спору – врегулювати чи вирішити спір (конфлікт) та виконати в повному обсязі досягнуті домовленості (наприклад, мова йде про угоду за результатами медіації) чи рішення, яке було прийнято нейтральними особами (рішення третейського суду, наприклад).

В наступній групі робіт пропонуємо об'єднати наукові роботи, які стосуються способів альтернативного вирішення спорів, методів альтернативного вирішення спорів чи форм альтернативного вирішення спорів.

Звертаємо увагу на те, що багато дисертаційних досліджень і монографій присвячено медіації, переговорам, консолідації, третейському розгляду, арбітражу тощо. Однак ці позасудові види в юриспруденції розглядаються або як: способи, методи чи форми. Відтак, на сьогодні це питання дискусійне: третейський розгляд чи медіація це спосіб, метод чи форма вирішення спору альтернативним шляхом. Ми вважаємо, що це форма, підтримуючи наукові напрацювання, наприклад, О.О.Кармази, Д.А.Позова, Т.В.Федоренко.

Слід також зазначити і те, що, як правило, дослідники вивчали чинне (актуальне) законодавство України, практику застосування конкретного способу, методу чи форми вирішення спорів в нинішніх реаліях. Разом з тим наукових робіт щодо генези альтернативного вирішення спорів в Україні недостатньо.

В окресленій групі робіт пропонуємо окремо виділити такий вид наукових робіт як дисертації. Так, наприклад, до робіт щодо дослідження медіації доцільно

віднести такі дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук, кандидата наук та доктора філософії в галузі юридичних наук (право) як:

Мазаракі Н. А. «Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні» (2019) [89];

Токарьова К. С. «Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку» (2021) [160];

Позов Д.А. «Проведення медіації при здійсненні цивільного судочинства» (2025) [110];

Карашук К.Л. «Медіація у виконавчому провадженні» (2025) [50];

Гринь Д. В. «Медіація як альтернатива вирішення індивідуальних трудових спорів» (2023) [28];

Стратюк А. О. «Правове регулювання медіації як способу вирішення трудових спорів» (2021) [156];

Нагорнюк-Данилюк О. А. «Медіація в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в кримінальному процесі України» (2021) [97] та ін.

До дисертацій щодо третейського розгляду та арбітражу пропонуємо віднести такі дисертації:

Висоцька О.В. «Вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі» (2004) [18];

Притика Ю. Д. «Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді» (2006) [118];

Переверзева О. С. Міжнародний комерційний арбітражний суд з вирішення спорів у сфері торговельного мореплавства (2006) [109];

Кравцов С. О. «Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди» (2012) [75];

Бут І. О. «Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні» (2016) [12];

Запорожченко А.В. «Правові межі арбітражного розсуду» (2023) [49];

Спектор О. «Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів» (2012) [144] та ін.

Заслужують на увагу також ряд:

1) монографій з порушеного питання: Спиридонова К. С. «Міжнародний комерційний арбітраж: арбітрабельність спорів» (2025) [145]; Нагнибіда В. І. «Механізм правозастосування при вирішенні спорків у міжнародному комерційному арбітражі» (2020) [98]; Притика Ю.Д. «Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики» (2005) [116]; Кармаза О.О., Кушерець Д.В., Луцька Г.В. «Медіація в Україні як ефективна позасудова форма захисту прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану» (2023) [54] та ін.;

2) навчальних посібників: Цірат Г. А. «Міжнародний комерційний арбітраж» (2019) [172]; Комаров В.В., Погорецький В.Н. «Міжнародний комерційний арбітраж» (2009) [66] та ін.,

3) наукових статей: Кройтор В. А. «Принцип змагальності в міжнародному комерційному арбітражу» (2024) [80]; Барановська В.М. «Діяльність міжнародного комерційного арбітражу в Україні в умовах воєнного стану» (2024) [5]; Бут І.О. «Забезпечення позову в третейському розгляді» (2023) [11]; Кармаза О.О. «Інститут медіації: основні концепції розвитку» (2017) [52]; Кармаза О.О. «Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів» (2020) [53]; Шинкар Т.І. «Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів)» (2017) [171]; Навроцька Ю., Воробель У. «Медіаційна угода vs мирова угода в цивільному судочинстві» (2022) [95]; Гринько С. Д., Ромась М. І. «Мирова угода у цивільному процесі як забезпечення принципу диспозитивності» (2023) [29]; Дяченко С. В., Шпирко Ю. І. «Судова медіація» та «врегулювання спору за участю судді»: відмінності та практика застосування» (2023) [37]; Євхутіч І.М., Здреник І.В. «Медіація та врегулювання спору за участю судді: основні способи врегулювання цивільних та господарських правових конфліктів» (2023) [38]; Короленко В. М. «Медіація під час судового провадження в контексті справедливості розгляду і вирішення цивільних справ» (2024) [72]; Короленко В. М. «Медіація під час судового провадження в контексті своєчасності розгляду і вирішення цивільних справ» (2024) [73]; Мироненко М. О. «Предмет медіації у нотаріальній діяльності» (2024) [92] та ін.;

4) науково-практичні коментарі закону [42] та ін.

Так, наприклад, С. Т. Йосипенко у дисертаційній роботі «Медіація як спосіб вирішення спорів у приватно-правових відносинах» аналізує положення Закону України «Про медіацію», глави Цивільного процесуального та Господарського процесуального кодексів України про врегулювання спору за участі судді. Авторка приділяє увагу також понятійному апарату та суб'єктному складу учасників правовідносин, вимогам до медіаторів, а також процедурі проведення. Також ця робота частково охоплює питання генези медіації та розвитку цього інституту на теренах України. Крім того, науковиця дає таке авторське визначення поняття медіація: «самостійний, неформалізований, добровільний, позасудовий спосіб врегулювання спору шляхом переговорів за участі нейтрального одного або декількох медіаторів з метою досягнення сторонами взаємоприйняттого рішення про врегулювання спору» [49, с. 22]. М. В. Вайнагій вивчав особливості інституту переговорів у своїй роботі «Теоретико-правові проблеми переговорного процесу». Науковець приділив увагу генезі цього способу вирішення спорів, особливостям застосування та відмінності поняття переговорів в юридичній науці та інших соціальних науках [13].

Таку форму вирішення спорів як консиліація вивчали, наприклад, У. Б. Воробель, Л. В. Логуш, Н. Вознюк, О. М. Спектор, І. А. Ясеновець та інші.

Наприклад, І. А. Ясеновець до ознак консиліації відносить наступні: «консиліація є добровільною процедурою: сторони самостійно вирішують, чи скористатися нею; сторони також встановлюють часові рамки, визначають структуру та зміст єднального врегулювання; консиліація є конфіденційною процедурою, і лише в рідкісних випадках вона може проходити гласно; єднальна форма врегулювання суперечки орієнтована на інтереси сторін, тому консиліатор ураховує у своєму рішенні передусім фінансові, економічні й/або особисті інтереси сторін, а вже після – правові аспекти суперечки; останнє слово про те, яким буде остаточне рішення суперечки за формою та змістом залишається за сторонами» [183, с. 75-76].

О. М. Спектор порівнює дві альтернативні форми вирішення спорів – медіацію та консиліацію. Науковиця стверджує, що «основною метою медіатора при здійсненні процесу медіації є знаходження у сторін спільних інтересів, які дозволяють їм прийняти рішення на взаємовигідних умовах, навіть, якщо вони виходять за межу розглядуваного питання. В той час як консиліація є більш формальною процедурою: консиліатор намагається тримати фокус сторін при розгляді спору на питаннях, що стосуються даної правової ситуації та юридичними правами сторін щодо неї» [144, с. 102].

Слід зазначити, що вчені виокремлюють й інші альтернативні форми вирішення спорів: арбітраж (третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж); комбіновані форми альтернативного вирішення спорів: мед-арб, міні-суд, рада з урегулювання спорів, електронне вирішення спорів, нейтральне встановлення фактів, омбудсман тощо.

Ще одним напрямком дослідження є наукові праці щодо застосування альтернативного вирішення спорів в різних галузях права. Можна навести як приклад дисертацію А. В. Прилуцької «Система альтернативних способів вирішення господарських спорів». Авторка аналізує застосування альтернативних способів вирішення спорів як разом із судовими, так і окремо [115, с.2-3]. Вона виділяє «ознаки примирювальних процедур у господарському процесі у формі врегулювання за участі судді, медіації, та арбітражу, а саме: їх спрямованість на остаточне врегулювання господарського спору самими сторонами під контролем суду; вони проводяться з ініціативи сторін, на підставі судової ухвали, у строк, встановлений судом, на основі принципів добровільності, співробітництва, рівноправності та конфіденційності; можуть бути проведені на будь-якій стадії процесу, у тому числі під час виконання судового акта, якщо інше не передбачено законом; їх предметом є позовні вимоги та положення, пов'язані з розподілом процесуальних витрат; результати примирення сторін розглядаються юрисдикційним органом у засіданні за участі сторін та перевіряються щодо відповідності правовим нормам, і навіть щодо відсутності порушень прав і інтересів інших осіб» [115, с.10]. У дисертації також проаналізовано, як саме

сторони домовляються про призначення третьої сторони-посередника для вирішення спору, особливості третейського судочинства та власне процедури розгляду спорів [115, с.2-3].

Наведемо ще один приклад дослідження альтернативного вирішення спорів в окремій галузі – роботу Л. І. Галупової «Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності». Авторка чітко виокремлює поняття конфлікту у сфері права інтелектуальної власності, досліджує його специфіку та процедуру розгляду таких спорів, а також аналізує міжнародний досвід. «Конфлікт у сфері права інтелектуальної власності – це стан суспільних відносин, в яких сторони перебувають в умовах протидії через порушення, потенційну можливість порушення прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності або суперечність майнових, немайнових інтересів сторін у зв'язку зі створенням, використання об'єктів права інтелектуальної власності». А спором науковиця називає процесуальний прояв конфлікту» [25, с.8, 161].

В дисертації вона доходить до висновку, що «ефективність врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності доведена її перевагами як механізму самозахисту прав інтелектуальної власності, серед яких можливість: заощадити часові та матеріальні ресурси, запобігти подальшим порушенням прав інтелектуальної власності; забезпечити контроль за подальшим розвитком відносин, задля задоволення потреб кожної сторони; уникнення судового розгляду; самостійно обирати сторонам форму ведення переговорів та виконання досягнутих рішень» [25, с.9].

Такі дослідження дозволяють ретельно проаналізувати суб'єктний склад учасників правовідносин та специфіку застосування окремих альтернативних форм вирішення спорів, а також те, яку користь і результат дасть їх використання в конкретному виді правовідносин (сімейні, господарські справи, справи з інтелектуальної власності тощо).

Отже, серед наявних досліджень українських вчених-юристів досить мало наукових праць, які досліджують генезу і розвиток альтернативних форм

вирішення спорів на теренах України. І ті роботи, в яких висвітлено питання генези, звертаються переважно не до української, а до світової історії.

1.2. Методологія та джерельна база дослідження

Дослідження генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.) здійснювалося на основі загальної методології пізнання держави і права. Юриспруденція не має чітко визначеної чи затвердженої методики дослідження, як це закріплено, зокрема в точних науках. Відтак кожен дослідник визначає власну методологію дослідження, яка в юриспруденції має дискусійний характер. Слід також зазначити і те, що на методологію дослідження впливають розвиток суспільних відносин, а також особливості суспільних відносин, які існують на час дослідження. Відтак, дія в Україні правового режиму воєнного стану також визначає методологію дослідження тієї чи іншої наукової роботи.

Звертаємо увагу на те, що якісний аналіз процесу розвитку інституту альтернативного вирішення спорів можливий із застосуванням ряду загальнонаукових і спеціальнонаукових методів.

М. С. Кельман та інші науковці найчастіше використовують такі спеціалізовані методи як «формально-юридичний, порівняльно-правовий, системного правового аналізу, соціального правового дослідження, правового моделювання, юридичної статистики та деякі інші» [58, с. 39].

При цьому М. С. Кельман слушно ділить усі методи в юридичній науці на:

- «логічні: проблематичний, системний, дедуктивний, індуктивний, класифікаційний;
- історико-юридичні: генетичний, історико-порівняльний, еволюційний, періодизації, історико-герменевтичний (дослідження правових джерел), числовий, реконструктивний;
- методи догми права: правотворчі (методи формування, формулювання, оприлюднення, експертування правових приписів); правозастосовні: методи інтерпретації, витлумачення, кваліфікації, оцінювання;

дослідницькі методи (догматичної еволюції, догматично-правовий, залишків, оцінний, політико-правовий);

- спеціальні методи: регулятивний, конструктивний, реконструктивний, антропоморфний, номенклатурний, культурно-правовий;
- філософсько-правовий, теологічно-правовий та природно-правовий;
- методи юридичної соціології: збору (опитування, анкетування, інтерв'ювання, спостереження, соціального експерименту) та обробки інформації (аналізу документів, вибіркового, вивчення і збору статистичних даних);
- методи юридичної гносеології» [58, с. 39-42].

У цій дисертаційній роботі домінують історико-юридичні методи, оскільки вона присвячена генезі та еволюційному розвитку альтернативного вирішення приватних спорів на теренах України.

Еволюційний метод дає змогу проаналізувати етапи розвитку з 19 століття по 2004 рік. Історико-порівняльний метод дав змогу проаналізувати, як саме застосовувалося альтернативне вирішення спорів у різні епохи та за різних імперій. Є порівняння як в межах одних хронологічних рамок (наприклад, альтернативне вирішення спорів на територіях різних українських земель, які тоді знаходилися у складі російської та Австро-Угорської імперій), так і в різних хронологічних рамках (в Австрійській, Австро-Угорській, російській імперіях, УНР, ЗНУР, УСРР/УРСР, Україні). Історико-герменевтичний метод корисний при аналізі нормативно-правових актів, прийнятих владою Австрійської, Австро-Угорської, російської імперій, УНР, ЗНУР, УСРР/УРСР, СРСР, України. Реконструктивний метод корисний при моделюванні правових процедур альтернативного вирішення спорів, які існували в ті часи.

Із логічних методів стане в нагоді класифікаційний для періодизації і розмежування історичних рамок, а також для виокремлення факторів, що вплинули на розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні. Системний метод корисний для побудови загального процесу еволюції альтернативного вирішення спорів, складання до купи всіх прообразів цього інституту за існування різних державних утворень. Також використовується індуктивний метод, бо в

дисертаційній роботі досліджуються окремі історичні епізоди, які дають змогу зробити висновки про весь процес розвитку альтернативного вирішення спорів на теренах України.

Також в даній дисертаційній роботі використано правозастосовні методи. Метод інтерпретації став в нагоді при аналізі історичних документів, нормативно-правових актів різних державних утворень, які приймалися з 19 століття по 2004 рік. Крім того використано метод оцінювання для визначення ролі кожного періоду історії України у формуванні інституту альтернативного вирішення спорів. Ще ми використали політико-правовий метод для визначення векторів подальшого розвитку різних форм альтернативного вирішення спорів.

Завдяки реконструктивному методу є змога скласти уявлення про правові процедури розгляду спорів минулих століть. Також ми активно послуговувалися методами обробки інформації, а саме аналізу документів, оскільки опрацьовували першоджерела.

Джерельну базу даного дисертаційного дослідження складають історичні джерела (закони колишніх імперій, до складу яких раніше входили українські землі), наукові роботи вчених-юристів і вчених-істориків, нормативно-правова база сучасної незалежної України та практика застосування різноманітних альтернативних форм вирішення спорів.

Наукові роботи вчених-юристів дають змогу зрозуміти суть правового інституту альтернативного вирішення спору, різні форми, відмінності цих форм одна від одної, співіснування систем альтернативного (позасудового) і судового вирішення спорів. Відтак, ми використали дисертаційні дослідження, монографії, підручники, збірники та наукові статті таких вчених-юристів як А. В. Прилуцька, Я. П. Любченко, Л. В. Логуш, С. Т. Йосипенко, О.О. Кармаза, О. М. Спектор, Л. І. Галупова, М. С. Вайнагія та інших.

Як вже зазначалося, частина наукових досліджень охоплює питання генези. Так, наприклад, А. В. Прилуцька присвятила підрозділ дисертації виникненню та розвитку альтернативного вирішення спорів від первісного суспільства і до сучасності (р. 1.2.). Але в її роботі більше робиться акцент на світовій історії

(аналізує Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана). Також А. В. Прилуцька наводить приклади застосування прообразів альтернативного вирішення спорів на теренах України: наприклад, як відбувався третейський суд при вирішенні внутрішніх суперечок громадян Херсонеса в II ст. до н. е, за часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, російської імперії, СРСР [115, с. 37-48].

На слушну думку науковиці, «історично альтернативні способи вирішення спорів тісно пов'язані із виникненням конфліктів, як комплексної категорії правового, соціального, політичного та економічного характеру. Необхідність долати конфлікти та розбіжності є базовою характеристикою соціального способу життя незалежно від того, чи йдеться про надгрупове об'єднання, групу чи пару індивідів. Процеси, що служать фундаментом регуляції соціальної напруженості, носять універсальний характер і не дивно, що, виходячи з цього постулату, проблеми гармонізації відносин і зменшення конкуренції для більш значущих цілей (наприклад, виживання) є так само універсальними для переважної кількості соціальних об'єднань» [115, с.37, 38].

Однак більшість наукових робіт вчених-юристів описують сучасну картину альтернативного вирішення спорів, дають рекомендації щодо векторів розвитку різних способів, змін законодавства, тобто уникають дослідження питання генези альтернативного вирішення спору.

Слід звернути увагу на те, що в дисертаційному дослідженні використано праці вчених-істориків та науковців-юристів у галузі історії права, які частково охоплюють розвиток альтернативного вирішення спорів. Так, наприклад, В. Є. Прущак, О. В. Сокальська, О. М. Посунько, Н. В. Єфремова, М. В. Скржинська, Т. В. Водоп'ян, І. Гайворонська, А. М. Гриб працювали саме в цій сфері і їх роботи використано в цьому дослідженні. Напрацювання інших науковців дають змогу сформулювати краще уявлення про правові процедури мирного вирішення спорів у XIX – XX столітті, провести аналогії між минулим і сучасністю. До того ж, частина з них теж сформувала свої рекомендації щодо подальшого розвитку

інститутів медіації, переговорів, третейського суду в Україні та розробки відповідного законодавства.

Важливим для дослідження є вивчення історичних джерел. Перш за все, це нормативно-правові акти, прийняті в Австрійській, Австро-Угорській, російській імперіях, УНР, ЗНУР, УСРР/УРСР. Так, наприклад, прикладами правового регулювання альтернативного вирішення спорів за радянських часів можуть слугувати Декрет про суд № 1 від 24 листопада 1917 р., Декрет ВЦВК про третейський суд від 16 лютого 1918 р. та Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 грудня 1987 р. № 8135-11 «Про арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті СРСР».

Загальновідомо, що українські землі тривалий час перебували під владою інших країн-імперій. Відтак нами з'ясовувалося, як відсутність держави та захоплення українських земель іншими державами вплинули на розвиток альтернативного вирішення спорів, чи дійсно методи та способи здійснення правосуддя могли вважатися справедливими та неупередженими, тощо.

Крім того ми аналізували нормативно-правову базу України як правове джерело регулювання досліджуваних в дисертації відносин та процес її розвитку в перші роки незалежності нашої держави. Прикладами таких правових джерел є:

- Закони України «Про третейські суди», «Про міжнародний комерційний арбітраж» та інші;
- підзаконні акти: наприклад, Указ Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 р. «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів»;
- міжнародні договори, ратифіковані Україною.

Також ми проаналізували деякі нормативно-правові акти, які на сьогодні втратили чинність, однак дають змогу прослідкувати процес розвитку альтернативного вирішення спорів в Україні за часів незалежності. Наприклад, Закон України «Про кредитні спілки», проект редакції Закону України «Про медіацію» та чинний Закон України «Про медіацію».

Крім того важливим є аналіз практики застосування процедур альтернативного вирішення спорів. Тож у дисертаційному дослідженні приділена увага випадкам застосування медіації, переговорів та інших форм вирішення спорів у перші роки існування незалежності України (з 1991 по 2004).

Дисертаційна робота побудована за хронологічним принципом:

- розділ II присвячено розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві в XIX – на початку XX століття. Цей період охоплює перебування українських земель у складі російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Проаналізовано відмінності у розвитку процедур врегулювання спорів на східних (у складі російської імперії) та західних територіях України (у складі Австрійської та згодом Австро-Угорської імперій);
- розділ III присвячено XX століттю: періоду існування незалежної держави під час радянської окупації та нормативно-правовим актам, які послужили основою для формування законодавства незалежної України;
- розділ IV присвячено розвитку альтернативних форм вирішення спорів у перші роки незалежності України та першим правовим процедурам позасудового врегулювання спорів. А також зроблено висновок про вплив міжнародного досвіду на розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні.

Можемо зробити висновок, що використання зазначених вище методів дослідження, пошуку інформації та джерел дає змогу прослідкувати весь процес розвитку альтернативного вирішення спорів із XIX століття по 2004 рік та сформулювати висновки щодо подальших векторів розвитку цього інституту. Саме ці періоди найкраще демонструють, якими були процедури позасудового вирішення спорів у часи, коли Україна знаходилася під владою інших держав та у перші роки її незалежності.

Висновки до розділу I

Цей розділ дисертації сформував теоретико-методологічну основу дослідження генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві в

Україні (XIX ст. – 2004 р) та обґрунтував наукову доцільність історико-правового підходу.

Встановлено, що в українській юридичній науці наявний значний масив праць, присвячених альтернативному вирішенні спорів, однак переважна частина таких досліджень концентрується на аналізі норм чинного законодавства, сучасних процедурах позасудового врегулювання та їх використанні у конкретних галузях (інтелектуальна власність, господарські спори тощо). Водночас історико-правовий вимір – генеза й еволюція альтернативного вирішення спорів на українських землях – залишається висвітленим недостатньо.

Систематизація наукових підходів до порушеної проблематики дозволяє виокремити кілька тематичних груп (видів) української доктрини альтернативного вирішення спорів, кожна з яких має самостійне значення для формування теоретико-методологічної бази дослідження. Такий підхід дає змогу впорядкувати різноманітні наукові матеріали та відмежувати: дослідження, орієнтовані на співвідношення судового й альтернативного вирішення спорів; праці щодо дефініцій і принципів альтернативного вирішення спорів; роботи про різні альтернативні способи вирішення спорів, альтернативні методи вирішення спорів, альтернативні форми вирішення спорів з обґрунтуванням розкриття змісту правової конструкції «альтернативний спосіб врегулювання спору», «альтернативний метод врегулювання спору» чи «альтернативна форма врегулювання спору»; праці про застосування альтернативного вирішення спорів у спеціальних сферах тощо.

Розділ I показав, що понятійний апарат інституту альтернативного вирішення спорів в українській доктрині потребує точності й послідовності, насамперед у питанні співвідношення понять «спір» і «конфлікт», «альтернативний спосіб врегулювання спору», «альтернативний метод врегулювання спору» чи «альтернативна форма врегулювання спору». Підкреслено, що частина наукових підходів ототожнює ці категорії, тоді як інші – розмежовують, що породжує дискусію і має наслідки для юридичної кваліфікації та вибору процедури альтернативного вирішення спорів.

Ми підтримуємо висновок науковців про те, що «альтернативна форма вирішення спорів» у вузькому значенні – це врегульована нормами права, а у випадках передбачених законом, положеннями цивільно-правового договору, не судова процедура (порядок) врегулювання (вирішення) спору чи конфлікту, метою якої є позасудовий (альтернативний) захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав осіб, чи прав, щодо яких в майбутньому виникне спір чи конфлікт, та який ґрунтується на таких основних принципах права: верховенство права, добровільність, незалежність, неупередженість, рівність сторін, обов'язковість виконання домовленостей чи прийнятих рішень.

Методологічно обґрунтовано, що дослідження генези альтернативного вирішення спорів (XIX ст. – 2004 р.) слід здійснювати на основі загальної методології пізнання держави і права з урахуванням дискусійності юридичних методик та впливу суспільних умов на добір дослідницьких інструментів. При цьому ключовою є опора на комплекс загальнонаукових і спеціально наукових методів, які дозволяють одночасно аналізувати норми, процедури, інститути та їхню практичну дію.

У дисертаційній роботі домінують історико-юридичні методи, що прямо відповідає предмету дослідження – еволюції альтернативного вирішення спорів у різних державно-правових режимах на українських землях. Застосування еволюційного підходу забезпечує поетапний аналіз розвитку альтернативного вирішення спорів у часовому проміжку від XIX ст. до 2004 р., історико-порівняльний метод – порівняння практик у різних імперіях/державних утвореннях і на різних українських територіях, історико-герменевтичний – коректне тлумачення нормативних актів відповідних періодів, реконструктивний – моделювання процедур альтернативного вирішення спорів минулих століть. У поєднанні з логічними методами (класифікаційним, системним, індуктивним) це забезпечує можливість не лише описувати явища, а й встановлювати закономірності їх розвитку.

Застосування правозастосовних методів є необхідним доповненням до історико-юридичного аналізу. Методологія розділу забезпечує зв'язок між

історичним матеріалом і теоретичними висновками, релевантними сучасному праворозумінню.

Джерельну базу дослідження визначено як комплекс різномірних джерел, без яких реконструкція розвитку альтернативного вирішення спорів є неповною. До неї віднесено історичні джерела та закони колишніх імперій, наукові праці правників та істориків права, нормативно-правову базу незалежної України та судову практику застосування альтернативного вирішення спорів.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В УКРАЇНІ ХІХ ТА ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

2.1 Альтернативні форми вирішення спорів в Західній Україні у складі російської імперії

2.1.1 Альтернативне вирішення спорів у російській імперії до судової реформи 1864 року

Більшість українських земель (Слобідська Україна, Лівобережжя, Правобережжя або Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська (з 1812 р. - Херсонська), Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. - Харківська), Таврійська та Чернігівська губернії за російським імперським адміністративно-територіальним устроєм [45, с. 222]) станом на початок ХІХ століття опинилися під владою російської імперії, що істотно вплинуло на вектори розвитку альтернативного вирішення спорів. «Одним із основних чинників, що безпосередньо впливають на поширення медіації в Україні та довіру суспільства до цієї процедури, є національні особливості, а також правові традиції, до яких належать і традиції вирішення спорів. Передусім варто звернути увагу на те, що правова система України формувалась під впливом романо-германської правової традиції» [56, с. 28-36]. До романо-германської правової сім'ї також належать росія і білорусь (чиї землі також знаходилися у 18 – 19 століттях під владою російської імперії).

Як зазначає Ю. М. Левчук, «судова система, що її Україна отримала в спадок з набуттям незалежності, формувалась за імперських та радянських часів, попри певні реформаторські зміни, все ж залишається далекою від сучасних європейських стандартів. Це зумовлює звернення до досвіду функціонування судової системи в історико-правовому аспекті, в тому числі і на рівні історичних регіонів держави» [83, с. 19].

Саме перебування під владою російської імперії вплинуло на ставлення суспільства до суду, і це закорінилося в менталітеті українців у подальшому. Цей орган відігравав ключову роль у процесах вирішення спорів, а більшість українського населення у 18 – 19 столітті вважало суд єдиним варіантом для

знаходження рішення в спірних ситуаціях. «Указане розуміння спору його сторонами цілком узгоджується із типовою для романо-германської правової сім'ї інтерпретацією функцій суду, згідно з якою саме судові органи володіють найбільшим обсягом повноважень щодо вирішення спорів. Крім того, характерною рисою романо-германської правової традиції є довіра до судової гілки влади, а також авторитетність суддів, яким у судовому процесі відводиться домінуюча роль» [2, с. 115; 56, с. 31]. Політика російської імперії спрямовувалася на асиміляцію українського населення з російським і ліквідацію будь-яких проявів самобутності.

Тогочасна система судоустрою була неефективною, людина, яка стикалася із конкретним спором, не знала, куди звертатися, була плутанина щодо того, яке законодавство застосовувалося, спори вирішувалися на користь більш привілейованих станів суспільства, процвітало хабарництво.

Юридична сила та дія Литовських статутів у російській імперії

Варто зазначити, що у 19 столітті на території українських земель під владою російської імперії все ще діяли Литовські статuti – кодекси Великого князівства Литовського, якими були передбачені у тому числі процедури альтернативного вирішення спорів.

Як зазначала Ю. М. Левчук, «дія Литовського статуту негласно продовжувалась в силу нездатності російського законодавства повною мірою забезпечити регулювання усіх суспільних відносин краю» [56, с. 54]. Імперія поступово приєднувала нові території, однак не здатна була забезпечити ефективне правове регулювання у тому числі сфери вирішення спорів. А на початку 19 століття жодної кодифікації законодавства здійснено не було та альтернатив Литовським статутам не існувало.

Литовськими статутами 1529, 1566 та 1588 років була передбачена процедура «єднання» для вирішення майнових, земельних і кримінальних справ, яка мала ознаки примирення сторін. «Єднання» укладалось у письмовій формі, підписувалось і засвідчувалось печатками свідків (сторонніх людей). Спір, залагоджений єднанням, не підлягав переданню до суду; у разі звернення до суду

з питанням, яке було врегульоване єднанням, позивач підлягав грошовому стягненню у вигляді сплати відповідачу сім кіп грошей, судді – двох кіп грошей, і підсудку – копи грошей» [2, с.34-35; 77, с. 114-118; 131, с. 92]. «Єднання» могло укладатися за посередництвом полюбовного суду, який призначався сторонами – учасниками конфлікту. А полюбовний суд складав мирову угоду, яка підписувалася сторонами, суддями і засвідчувалася печатками» [2, с. 35].

Загалом Литовськими статутами були передбачені положення про те, що:

- мирова угода не давала учаснику спору права на повторне звернення до суду в тій же вирішеній справі (II Литовський статут 1566 року);

- суддів обирають учасники спору, а суд доходить до компромісу в процесі вирішення спору (полюбовний суд) (II Литовський статут 1566 року);

- мирова угода затверджується або підписами сторін або печатками (своїми та сторонніх людей), якщо сторони не вміють писати (III Литовський статут 1566 року) [152, с. 730; 178, с. 31].

Ці норми свідчать про те, що аналоги сучасних процедур альтернативного вирішення спорів (медіації, переговорів тощо) існували ще в 16 ст. І факт того, що їх застосовували до середини XIX ст. (до офіційного скасування владою російської імперії), свідчить про їх дієвість та ефективність.

Через надмірний бюрократизм, корумпованість суддів і відсутність якісного правового регулювання в російській імперії, учасникам спору було простіше вирішити конфлікт таким шляхом. Це було вигідніше, зрозуміліше і дешевше, ніж розбиратися, до якого суду звертатися.

Однак російські чиновники прагнули якомога швидше припинити дію Литовських статутів і підпорядкувати сферу вирішення спорів імперським судам. Як стверджував О. В. Максимов, «одним із ініціаторів скасування Литовських статутів був Д. Бібіков» [83, с. 54-55; 90, с. 46], на думку якого, «Литовські статuti створювали плутанину в судовій системі російської імперії. «Поряд із скасуванням дії Литовського статуту, Д. Бібіков пропагував і заміну польської шляхти на російське дворянство в судах. Як наслідок, 1840 р. імператор підписав

указ про розповсюдження дії цивільного законодавства Росії на західні губернії» [15, с. 304; 83, с. 54-55].

Ініціатива щодо скасування Литовських статутів, на нашу думку, мала на меті поширення російських порядків і була кроком назад у розвитку альтернативного вирішення спорів. Адже вибір варіантів вирішення конфлікту істотно обмежувався (і установою, до якої мала звертатися сторона, і станом сторін).

«Права, за якими судиться малоросійський народ», укладення норм права Гетьманщини (1743).

«Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права») – це ще одне джерело права, яке негласно застосовувалося в російській імперії для вирішення спорів несудовим шляхом. Як стверджує Р. Карпенко, «Права, за якими судиться малоросійський народ», і зокрема, інститут примирення, в тому числі за допомогою посередників, мали широке застосування на українських землях наприкінці XVIII і на початку XIX століть. Зникла ця практика з приходом радянської влади та запровадженням радянського права» [56, с. 33, 34]. Цей збірник не мав офіційної юридичної сили, однак його положення фактично застосовувалися для вирішення спорів, і запропоновані в ньому процедури стали більш ефективною альтернативою російським імперським судам.

У «Юридичній енциклопедії» зазначається, що «Права» відображали досить високий рівень законодавства і правової культури в Україні 1-ї пол. 18 ст., мали всі риси, властиві правовим актам феодальної доби. Навіть незатверджений кодекс мав значне поширення в Україні, його застосовували в судах, поклали в основу «Зібрання малоросійських прав» (1807; теж не було затверджено)» [114]. По суті, Права вирішували питання правової невизначеності у сфері альтернативного вирішення спорів і не тільки, адже законодавство російської імперії ніяк не врегульовувало це питання. Це досить прогресивний нормативно-правовий акт, хоч він і не мав юридичної сили.

Як стверджує М. Василенко, «обов'язкової сили норми, в формулюванні «Прав», не мали. Але для історії права пам'ятник од цього не губить свого значіння. «Права» не були якимсь новим кодексом; вони були кодифікацією

існувавшого права» [16, с. 245]. Автор підкреслив, що «кодифікація законів на українських землях була проведена раніше, ніж в росії, і що «Права» фактично відобразили соціальний устрій Лівобережної України в середині 18 століття» [16, с. 245].

Вчений у праці «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку» говорив, що «Права» визнають вищу владу монарха, божественну сутність влади правителя і виключне право правителя видавати закони, а народ (у тому числі селяни) був підданий монархові» [16, с.245].

Як зазначають Р. Гринюк та Б. Кіндюк, «ця пам'ятка права [«Права, за якими судиться малоросійський народ» станом на час їх прийняття] повинна була упорядкувати законодавство Козацько-гетьманської держави, стабілізувати судову систему та не допустити поширення імперських правових норм» [27, с.14]. Однак вона фактично застосовувалася і в 19 ст. за панування російської імперської влади. Автори відзначали високий рівень юридичної техніки цього нормативно-правового акта та пояснювали причини його неприйняття «небажанням імперської влади зберегти автономний устрій Козацько-гетьманської держави, оскільки наявність власного джерела права відділяло законодавство Гетьманщини від правової системи російської імперії» [27, с. 16].

Як зазначав Р. Карпенко, «у XVIII ст. збірка права «Права, за якими судиться малоросійський народ» визначала два види примирення: за посередництвом мирителів, обраних сторонами (полюбовний суд), та без посередництва мирителів. Мирителі обиралися сторонами. «Урядники графські» – представники місцевої влади – також могли виступати мирителями. «Спорні сторони» давали письмове зобов'язання не переслідувати мирителів у разі незгоди з їхнім рішенням. Рішення «полюбовного суду» не мало виходити за межі прохань та чолобитних спірних сторін, і навпаки, опустити щось з вимог, не повинно було суперечити справедливості та совісті та містити гарантії виконання у вигляді поруки або штрафу» [56, с. 33-34].

Варіант без посередництва мирителів за своєю суттю є тогочасним аналогом переговорів, адже будь-які сторонні незалежні особи не залучалися до вирішення спорів. А полюбовний суд є прообразом медіації. Великою перевагою є принцип забезпечення недоторканності посередників і запровадження всіх запобіжників можливого впливу на них.

Також була гарантія виконання рішень полюбовного суду, що позитивно впливало на його втілення в реальність. І Права своїми положеннями усували проблему невиконання рішень сторонами. Як зазначає Р. Карпенко: «Примирна угода (укладена без посередників) та приговор мирительський (укладений за допомогою посередників) з дотриманням необхідних вимог змісту і форми вважалися юридичним фактом, що припиняв спір. Апеляція на рішення «полюбовного суду» не допускалася» [56, с. 33-34].

Можемо зробити висновок про високий рівень юридичної техніки і прогресивність «Прав, за якими судиться малоросійський народ», що відзначали і вчені (зокрема М. Василенко, Р. Гринюк, Б. Кіндюк, Р. Карпенко та З. Красіловська). Шляхи альтернативного вирішення спорів, вказані у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» на українських землях у 19 столітті застосовувалися негласно, адже російській імперській владі було не вигідно дати цьому документу офіційну юридичну силу та зберігати хоча б якісь ознаки автономії Гетьманщини.

Проблеми судової системи російської імперії та розвиток альтернативного вирішення спорів на українських землях до судової реформи 1864 року.

Перебування більшості українських земель у складі російської імперії негативно вплинуло на розвиток альтернативного вирішення спорів. Адже у цій державі було чимало проблем із судовою системою та систематизацією законодавства, а в населення не було жодного розуміння, куди звертатися, якщо в них виник спір і яким шляхом його вирішувати. Тобто існувала для населення правова невизначеність та правова неграмотність.

Як зазначала у своїй дисертації Ю. М. Левчук, «недоліків у дореформеного суду було чимало, зокрема, більшість членів суду не мали уявлення про теорію

доказів, судова та адміністративна влада були поєднані у реалізації судових функцій, впливали одна на одну. Реформування було необхідним не лише для судоустрою, а й для системи судочинства. Процесуальні закони були застарілими та не відповідали тогочасним умовам суспільного життя» [83, с. 54-55].

Ще однією проблемою була правова невизначеність та суб'єктивізм. «Особу могли оштрафувати за необґрунтовану, на думку суду, позовну заяву чи апеляційну скаргу. А також те, що суд здійснював і правосуддя, і адміністративні функції» [83, с. 55-56].

У російській імперії, зокрема її судовій системі, існував підхід поділу суспільства на стани (більш та менш привілейовані). «Мережа судових установ, що створювалися згідно з адміністративно-територіальним поділом, обслуговувала кожен стан (дворянство, міщанство, селянство) окремо. Дворяни зверталися до суду двох інстанцій верхнього, апеляційного, і нижнього земського суду, які, відповідно, засновувалися - перший у губернському місті, другий - у повітовому. За такою ж схемою функціонували два види магістратів - губернський апеляційний та городовий. Селяни (крім поміщицьких) для залагодження своїх справ зверталися до верхніх апеляційних та нижніх розправ» [168, с.30]. «А єдиного законодавства та єдиного суду для всіх станів не існувало, що значно підривало довіру до імперської влади з боку нижчих станів (міщан і селян)» [83, с.54]. Це тільки підсилювало нерівність між різними верствами населення.

Як зазначає В. О. Павелко: «Дореформена судова система викликала незадоволення як у влади, так і у населення. Це можна пояснити рядом причин: громіздка система судів, ускладнений доступ до правосуддя, низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства, соціальна незахищеність суддів, становість, негласність суду, невіддільність від адміністрації, відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, затяжному характеру розгляду справ тощо» [108, с. с.439].

Альтернативне вирішення спорів за таких умов здійснювалося негласно, адже населення мало низьку довіру до тогочасної судової влади. Саме тому і зверталися до таких джерел, як Литовські статuti, які формально деякий час мали

юридичну силу, та «Прав, за якими судиться малоросійський народ», які в російській імперії ніколи не мали статусу офіційного нормативно-правового акта.

«У XIX столітті відбулося усвідомлення того, що не слід намагатися врегулювати всі спори мировою угодою, оскільки є суперечки, які доцільніше вирішувати в судовому порядку. У цивільне процесуальне законодавство були внесені істотні зміни: встановлювалося, що спроба примирення не вимагається у провадженні справи другої інстанції; між сторонами, не здатними до мирової угоди; в справах, які не можуть бути припинені миром» [2, с. 28; 56, с. 32].

Тож у російській імперії основною інстанцією для вирішення спорів був суд.

«Проблеми хабарництва, становості судів, низької кваліфікації працівників суду, нерозуміння, до якої інстанції звертатися в разі виникнення спору, тривалого вирішення справ у російській імперії все ж лишалися невирішеними. На початку XIX століття в російській імперії ще діяла судова система, запроваджена Катериною II, а Олександр I у 1801 році створив комісію та уповноважив її на складання проєкту законів російської імперії» [83, с. 52]. Як стверджує Ю. Левчук, «він взяв тактику поступового поширення російського законодавства на українські землі та на Правобережжі за часів Олександра I все ще діяла польська судова система» [83, с. 52]. «А його наступник Микола I у 1831 році після польського повстання своїм указом повністю ліквідував усі установи польської судової системи на українських землях» [83, с. 52]. Тож питання реформування судової системи російської імперії із кожним роком набувало все більшої актуальності. А за правління Олександра I взагалі на різних українських землях діяли різні системи (російська і польська системи судоустрою), що створювало додаткову плутанину.

Однак певні позитивні зрушення в розвитку альтернативного вирішення спорів все ж були. Наприклад, розвиток системи комерційних судів на початку 19 століття. В Одесі «10 березня 1808 року за ініціативою знаменитого губернатора Новоросійського краю герцога Дюка де Ришельє починає функціонувати перший комерційний суд, основною формою роботи якого стає саме примирна процедура врегулювання спору, а підґрунтям роботи – прийнятий перший російський статут

комерційного суду. У подальшому такі суди почали функціонувати у Феодосії й Ізмаїлі, а згодом у таких крупних містах як Кишинів, Москва та Петербург» [131, с. 93]. «До складу комерційного суду входили голова, чотири члени, юрисконсульт та доповідач» [83, с. 53-54]. «Це тогочасний аналог врегулювання спору за участю судді. І така процедура могла б заощадити час сторонам, що хочуть вирішити спір якнайшвидше. Також було знято заборону юристам бути повіреними і процедурі примирення» [2, с. 28; 56, с. 32].

У російській імперії до судової реформи також передбачалися процедури примирення на рівні совісних судів. Як стверджує Ю. М. Левчук, «юрисдикція [совісного суду] поширювалась на цивільні справи, а результатом розгляду мало стати примирення сторін, та кримінальні справи про злочини, вчинені божевільними чи неповнолітніми. У Волинській, Київській та Подільській губерніях такий суд був створений лише у 1830 р.» [84, с. 53-54]. Науковці, зокрема В. Шандра відзначають демократичність совісних судів, оскільки «селяни могли брати участь у засіданнях нарівні з представниками інших станів» [168, с. 10]. Совісний суд «наділявся одночасно як всестановими, так і становими повноваженнями. Всестановість полягала в тому, що до нього могли звертатися представники будь-якого стану, а становість зумовлювалася тим, що лише дворяни отримали право бути тут суддями, причому не лише для позовників зі своєї, привілейованої, верстви, а й для решти станів – міщан та селян (виборні від останніх не могли брати участь у судовому процесі, якщо судився дворянин)» [168, с. 30]. Діяльність таких судів також є позитивним зрушенням у розвитку альтернативного вирішення спорів на теренах України.

Юраш І.І. довів, що «в російській імперії мирові процедури регламентувалися Зводом законів російської імперії 1857 року. Положення Зводу законів російської імперії 1857 року згодом лягли в основу Судових статутів – одного із основних нормативно-правих актів судової реформи 1864 року» [178, с. 41-42].

«Однак не могло йти мови про добровільність укладення мирової угоди, адже селян змушували підписувати такі угоди силою. Волосні суди, створені 1861 року, могли погрожувати селянам штрафами, побиттям і арештами. І селяни вимушені

були підписати мирову угоду на не вигідних для себе умовах» [178, с. 41-42]. Тож такого роду процедури примирення не давали жодного результату та не могли забезпечити справедливий та неупереджений розгляд справ.

Варто зазначити, що «в російській імперії діяли третейські суди. Про доцільність їх діяльності писав у доповіді Олександр І автор Статуту Третейського совісного суду, міністр юстиції Російської імперії ще Р.Г. Державін у 1803 році» [166, с. 392].

«Найбільш повно принципи організації та діяльності узаконених третейських судів були закріплені у Положенні про третейський суд у Зводі законів 1831 року та згодом це положення увійшло до майбутніх зводів законів російської імперії» [166, с. 392]. «У цій державі існував узаконений (передбачений Положенням) та добровільний (призначений учасниками спору) третейський суд. Рішення добровільного суду не підлягало оскарженню» [166, с. 392]. Так, ще за часів російської імперії була процедура врегулювання комерційних спорів через третейські суди, яка послужила основою для прийняття сучасного законодавства.

Як зазначає А. А. Федчишин у науковій статті: «Найчастіше до експертного забезпечення третейського розгляду спорів сторони зверталися під час біржових операцій, коли здебільшого не потрібен був юридичний фах, а необхідні були знання відповідності й вартості товару при здійсненні торгових операцій. З цією метою виникала потреба у залученні сторонами недержавного біржового добровільного третейського суду (який скликався за зверненням сторін, і в час роботи біржових торгів, і у святкові дні, і в будь-який час), обізнаних осіб. Згода на третейську процедуру, підтверджена обізнаною особою й узаконена тільки добровільним третейським судом, оформлялася третейським записом, підписаним сторонами і третейськими суддями, засвідчувалася нотаріусом або мировим суддею» [166, с. 392].

На нашу думку, добровільні третейські суди могли заощадити час сторонам спору й такий варіант вирішення конфлікту був одним із найбільш ефективних у російській імперії. Крім цього, перевагою такого суду є фаховість осіб, які долучаються до розгляду спорів.

Варто зазначити, що «спроби систематизації законодавства у російській імперії були (зокрема це «Записки про організацію судових та урядових установ в Росії» і «План державних перетворень» М. М. Сперанського)» [84, с. 58], та вони стали поштовхом до проведення судової реформи. Однак, як говорив О. Биркович, «такі спроби кодифікацій не вирішували основної проблеми – становості судів та рівності учасників судового процесу: «Попри спроби запровадження демократичних відносин, дебюрократизацію владного апарату, не було вирішено ключової проблеми – ліквідації становості судів, адже більшість населення імперії не підлягала під загальну судову юрисдикцію, бо перебувала у статусі кріпаків і повністю підпорядковувалася своєму власнику. [...] Єдиним нововведенням стало запровадження у 1862 р. інституту адвокатури, що наблизило імперську систему судочинства до європейської» [8, с. 164]. На думку С. І. Зарудного, «неможливо було говорити про рівність учасників процесу та гарантії справедливого суду, коли в російській імперії все ще існувало кріпацтво» [139, с. 60].

Першу половину XIX століття для російської імперії можна назвати поштовхом до змін, адже населення не мало довіри до судової влади. Проблеми становості судів, низької кваліфікації працівників, хабарництва, дискримінації населення за станами та регіоном проживання загострювалися. Альтернативне вирішення спорів застосовувалося здебільшого негласно, адже населення мало страх звернення до суду у разі виникнення проблемної ситуації та не сприймали суд як орган, де можна захистити свої права. Прообразами сучасного альтернативного вирішення спорів була діяльність совісних, третейських і комерційних судів, процедура укладення мирових угод за «Правами, за якими судиться малоросійський народ», що застосовувалася негласно, та інститут «єднання» за Литовськими статутами, які на певний час зберігали свою юридичну силу. А процедури примирення, до яких схиляли селян силою, не могли дати позитивного результату, адже селяни підписували мирові угоди всупереч своєму волевиявленню.

2.1.2 Вплив судової реформи 1864 року на розвиток альтернативного вирішення спорів на українських землях у складі російської імперії

Неефективність судової системи у російській імперії середини XIX стала вагомим поштовхом до подальших змін у цій сфері та процесах державотворення в цілому. Як зазначає юрист-науковець О. Биркович про значення судової реформи: «Соціально-економічна криза, поразка на геополітичному просторі (Кримська війна) продемонстрували, що чинна система організації державної влади не ефективна. Ліквідація кріпацтва, земська, міська, військова реформи мали вагомий вплив на перетворення держави Романових на розвинену імперію, сприяли індустріалізації та утвердженню нового типу господарських і суспільних відносин, однак саме судова реформа 1864 р. стала визначальною у плані трансформації всієї правової системи Російської імперії, адже започаткувала нетипову для абсолютистської монархії ліберально-демократичну систему судоустрою та судочинства, яка в окремих аспектах випереджала чинні тоді європейські практики» [8, с. 164]. Вчений відзначав позитивний вплив реформи на організацію тогочасного державного ладу, «однак ці зміни були спрямовані на формування віри в «доброго царя» з-поміж нижчих станів населення» [8, с. 164].

«Одним із ідеологів проведення судової реформи був юрист українського походження С. І. Зарудний, який активно долучився в 1860-х роках до законотворчої діяльності (розробка «Судових статутів»), а згодом балотувався в почесні мирові судді в Куп'янському повіті Харківської губернії за місцем знаходження свого родового маєтку» [139, с. 57-65]. Однак С. І. Зарудний не отримав цю посаду після проведення реформ.

Вчений В. О. Рум'янцев відзначав внесок С. І. Зарудного у реформаторській діяльності, зокрема «аналіз європейського досвіду перед створенням нормативно-правових актів, застосування кращих практик зарубіжних країн, однак без сліпого копіювання, прагнення узагальнити досвід різних земель імперії та залучити громадськість до державотворчих процесів» [139, с. 60]. «Він був ініціатором того, щоб зауваження, що надходили з місць, роздруковувалися і розсилалися членам Державної ради. Крім того, такі розсилки робилися вченим-юристам і фахівцям, що значною мірою розширювало участь громадськості у справі судових перетворень. Завдяки такому підходу у справу реформування судової системи

поступово проникали елементи гласності судового процесу, адвокатури, відділення судової влади від адміністративної та ін.» [139, с. 60]. Вчений звертав увагу на необхідність реалізації принципу змагальності процесу та розвитку інституту адвокатури.

За оцінкою В. О. Рум'янцева, «були державні службовці, які акцентували увагу на проблемах хабарництва, становості судів, правової невизначеності щодо того, куди звертатися, однак реформи все одно проводилися «мляво та нерішуче» [139, с. 60]. «С. І. Зарудний неодноразово відзначав, що не може бути справедливого суду, коли існує кріпацтво та нерівність селян порівняно з іншими станами в імперії» [139, с. 60]. «Подібної думки притримувався також представник російської аристократії та автор законопроекту про мирових суддів Д. Блудов» [8, с. 164]. За наявності кріпосницького ладу держава не могла гарантувати справедливість судочинства, та довіри в нижчих станів (селяни, міщани) до влади не було.

Зміни після проведення судової реформи 1864 року.

Судова реформа змінила систему судоустрою:

- судами першої інстанції були мирові суди: «правосуддя чинили дільничні мирові судді (які вирішували справи з кількох конкретних волостей) та почесні мирові судді (не прив'язані до конкретних волостей). Почесні не отримували платні, а розглядали справи за своїм покликанням на бажання сторін. Дільничні судді працювали в повітах на постійній основі та отримували за це платню» [84, с. 61];

- «апеляційною інстанцією для справ, які вирішувалися дільничними мировими суддями, був повітовий з'їзд мирових суддів;

- касаційною інстанцією був Сенат» [108, с. 441].

«Загалом було запроваджено двоступеневу систему судочинства (хоча юридично главою судової системи був імператор), а найвищою судовою інстанцією був Сенат. Сенат виступав касаційною інституцією, а в окремих випадках був судом першої інстанції (важливі справи державної ваги). Сенату

підпорядковувалися мирові й окружні суди. Обидві ці інституції були позбавлені права досудового слідства, чим почали займатися органи поліції.

Середню судову ланку становили окружні суди, які створювалися у межах адміністративних округів і складалися із цивільної та кримінальної палат. [...] Суддями в окружних судах були зазвичай особи дворянського походження, котрі призначалися імператором. [...] Апеляційною інстанцією при окружних судах були судові палати, які створювалися на кілька губерній і поділялися на цивільну і кримінальну» [8, с. 165].

Як бачимо, можливість стати суддею була значно вищою в осіб з вищих станів, адже селяни, зокрема колишні кріпаки, не мали можливостей для здобуття освіти. А позитивним зрушенням у реформі було формування єдиної системи судів та чіткої ієрархії інстанцій.

«Мирові судді були найнижчою інстанцією та вирішували цивільні спори. Істотним недоліком реалізації судової реформи було запровадження інституту мирових суддів у різний час на різних українських землях та неоднакові умови вчинення правосуддя на Правобережжі та Лівобережжі: « [...] тільки в 1867 році мирові суди було введено в Харківській губернії та в частині Катеринославської, у 1869 році – вже не всій території Катеринославської, а також у Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях, і лише в 1871 році – в Київській, Волинській та Подільській. Порядок формування мирових судів у лівобережних та правобережних українських губерніях був різним: стосовно Лівобережжя діяли основні положення Судових статутів 1864 року і мирові судді тут обирались земськими повітовими зборами, на Правобережжі як судді, так і голови з'їздів мирових суддів призначалися від урядів» [108, с. 441]. В. Павелко пояснює це тим, що «імперська влада остерігалася повторення та поширення польських повстань на Правобережжі» [108, с. 441]. Як стверджує Ю. Левчук: «Російське самодержавство не бажало допускати польське населення до участі в судочинстві ні за яких обставин, оскільки останнє було освіченим та правосвідомим, володіло землею, значними маєтностями, а тому становило загрозу в контексті лояльності до системи самодержавства» [83, с. 63].

Із початком судової реформи 1864 року було також змінено порядок укладення мирових угод. «Вона оформлялася мировим проханням, мировим протоколом (укладеним у присутності суду, дорівнює за юридичною силою судовому рішенню та не підлягав оскарженню) чи звичайним листом, посвідченим у нотаріуса чи мирового судді. Також сторони могли звернутися до суду із клопотанням про проведення закритого судового засідання та не виконувати вимоги про поступки одна одній, якщо примирення не відбулося» [178, с. 40-41].

«Дані положення принесли багато позитивних зрушень та можливостей для сторін щодо швидшого вирішення спору та обрання ефективного способу. Однак вони критикувалися через труднощі у виконанні мирової угоди, двояке тлумачення принципу диспозитивності (силування нижчих станів до примирення) та факт того, що роль посередника брав на себе суддя» [178, с. 40-41].

Також варто зазначити, що судова реформа 1864 року припинила діяльність узаконеного третейського суду на території імперії. Як зазначає А. А. Федчишин: «Право обирати посередників для вирішення спірних справ передбачалося Статутом цивільного судочинства 1864 р., що включав спеціальну главу про третейські суди. Однак діяльність Узаконеного третейського суду припинилась, і судовою реформою 1864 р. його формально було скасовано. За ініціативою Міністерства юстиції у 1887 р. Статут цивільного судочинства було доповнено, і про всі рішення третейського суду щодо нерухомості повідомлялася Казенна палата для справляння мита на нерухомість, одночасно видавався виконавчий лист» [166, с. 393]. Це ускладнювало процедуру вирішення спорів, адже після ухвалення рішення та до набуття ним юридичної сили могло пройти багато часу. До того ж, науковець зазначає, що «кількість третейських судів станом на початок ХХ століття зменшилася, однак сам інститут третейського суду на теренах України зберігся й після революційних подій» [166, с. 393].

Однак реформа принесла й інші позитивні зрушення: «було створено суд присяжних і надано селянам усі права громадян, зокрема й право на справедливий

суд» [8, с. 165]. «Абсолютно новими стали принципи змагальності, гласності, рівності громадян перед судом і гарантоване право на захист» [8, с. 165].

М. О. Ярошенко у цілому позитивно оцінює судову реформу та стверджує, що «вона була однією із найпослідовніших реформ другої половини ХІХ ст. і започаткувала створення абсолютно нової судової системи, незалежної від адміністративної гілки влади» [8, с. 165; 181, с. 93-99].

О. Биркович дає неоднозначну оцінку змінам, впровадженням під час судової реформи: «З одного боку, було запроваджено новий ліберально-демократичний тип судоустрою і судочинства, а з іншого – відбулося остаточне руйнування традиційно українських норм і принципів судочинства, що зберігалися з часів Гетьманщини» [8, с. 164]. Цей крок з боку імперської влади не мав на меті створення справедливого суду, а радше мав на меті запобігання майбутнім повстанням, затвердження віри в доброго царя та демонстрацію змін.

На нашу думку, судова реформа 1864 року стала першим кроком у вирішенні проблеми становості судів і забезпеченні справедливого суду, адже було закладено основоположні принципи здійснення судочинства та створено чітку систему судоустрою. В населення з'явилося розуміння ієрархії судів та куди звертатися за вирішенням проблеми. Однак вирішення судових спорів займало багато часу, через що населення могло хоч і негласно, але застосовувати альтернативне вирішення спорів (залучати посередників тощо). Як стверджують О. В. Липитчук та Н. О. Лешкович, «навантаження на суди було високим» [85, с. 44-54], адже селяни раніше не зверталися за правосуддям, а після проведення реформи, навпаки, стали захищати свої права в суді.

Безперечно, реформа дала позитивні зрушення, однак так і не вирішила всіх проблем у системі судоустрою, що існували в російській імперії. «Все ще існувало хабарництво в мирових судах, на практиці не дотримувалися вимог щодо цензів для відбору на посаду суддів через нестачу кваліфікованих кадрів, а суддями могли стати переважно вищі стани, адже нижчі стани (селяни, міщани) мали обмежені можливості для здобуття освіти» [8, с. 166].

Будь-які форми альтернативного вирішення спорів не були передбачені законодавством російської імперії, зокрема після судової реформи. Однак окремі формати здійснення судочинства (наприклад, у мировому суді) можуть нагадувати медіацію. Але здебільшого альтернативне вирішення спорів за часів російської імперії в XIX столітті, що до, що після судової реформи 1864 року, застосовувалося негласно.

В цілому можна сказати, що перебування українських земель у складі російської імперії в XIX столітті, попри окремі позитивні зрушення (третейські суди, мирові угоди та інше) є кроком назад для розвитку альтернативного вирішення спорів на теренах України.

2.2 Вирішення спорів альтернативним шляхом у Західній Україні у складі Австрійської імперії

Середина XIX ст. – час проведення реформ у країнах Європи, зокрема і щодо системи судоустрою, здійснення правосуддя та шляхів вирішення спорів. Австрійська імперія, до складу якої входили західноукраїнські землі (Галичина та Буковина) у результаті трьох поділів Польщі, – не виняток у загальній тенденції. Такі зміни вплинули зокрема й на розвиток інституту альтернативного вирішення спорів на теренах України.

Як зазначав В. В. Берч у своїй статті: «Австрійська імперія, у свою чергу, внесла свої особливості у правову систему Західної України, встановивши структуру судів, компетенцію суддів, процедури судочинства та інші аспекти судової діяльності згідно зі своїми законами. Зазначений правовий рамок відображав імперські норми та стандарти юстиції, що існували на територіях під її контролем. Відтак, судді на західноукраїнських землях виконували свої обов'язки відповідно до австрійського законодавства, яке включало в себе норми щодо їх статусу, повноважень, процедур проведення судових засідань та вирішення справ» [7, с. 667].

Перший етап у розвитку судової системи Австрії XIX ст. – ліквідація польської системи судоустрою, що раніше існувала на українських землях. «У Галичині після її приєднання Австрією деякий час продовжували діяти старі

польські суди. У 1783 р. їх ліквідували, і з 1 січня 1784 р. почав працювати шляхетський суд у Львові, з 1787 р. – ще два у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і Тарнуві (Польща). Ці станові шляхетські суди були судами першої інстанції. Вони розглядали спочатку всі цивільні та кримінальні справи шляхти. Однак 1787 р., після утворення окремих кримінальних судів, спільних для всіх станів (спочатку в усіх 19 циркулах, а пізніше – у Віснічі, Ряшеві, Львові, Самборі, Станіславі та Чернівцях), підсудність шляхетських судів було обмежено розглядом тільки цивільних справ шляхти» [64, с. 203]. «Шляхетські суди були судами I інстанції в Галичині та на Буковині та проіснували до 1855 року. Другою інстанцією для цивільних та кримінальних спорів був Апеляційний суд у Львові. А третьою – Верховна палата юстиції у Відні, яка складалася з німецького, чеського та галицького сенатів (департаментів). А в 1814 році чеський та галицький сенати об'єднали в один» [64, с. 203-204].

Ще однією особливістю судоустрою в Австрії є створення спеціальних судів для представників певної національності чи для справ певної категорії. «У містах діяли окремі єврейські (до 1785 р.), вірменські (до 1790 р.), гірничі, фінансові, вексельні та військові суди» [64, с. 204].

На нашу думку, розмежування судів за національністю сторін створювало нерівність між населенням. Крім того, в таких судів могли бути різні підходи щодо вирішення конкретної категорії справ. І національність сторони мала безпосередній вплив на результат справи.

«Кардинальна перебудова судової системи Австрії відбулася після революційних подій «Весни народів» 1848 – 1849 років. Конституція Австрії 1849 року запровадила принцип однакової підсудності для всіх громадян імперії» [41; 64, с. 204]. А саму систему судоустрою було змінено «грудневим патентом» 1851 року: «У першій інстанції як у цивільних, так і у кримінальних справах, здійснення судочинства покладалося на одноособові повітові та колегіальні крайові й окружні суди; в другій інстанції судочинство здійснювали колегіальні Вищі крайові суди. Найвищою судовою інстанцією для всієї держави став Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні, який був третьою і останньою судовою

інстанцією» [64, с. 10-11; 68, с. 204]. «У Галичині функціонувало два Вищих крайових суди – у Львові (Східна Галичина) та Кракові (Західна Галичина)» [68, с. 204]. Перетворення були спрямовані на створення чіткої та зрозумілої системи судоустрою, ліквідацію станового суду, залишків феодальних порядків, розмежування виконавчої та судової влади.

На нашу думку, прогресивним кроком у розвитку правосуддя в Австрійській імперії був Імператорський патент 1850 р., який «зобов'язував міністра юстиції стежити за дотриманням однакового підходу до ухвалення судових рішень у різних частинах держави, а за потреби звертатись до роз'яснень найвищого суду» [36, с. 64]. Це забезпечувало єдність судової практики в різних землях, що знаходилися під владою Австрії.

Порівняно із російською імперією, в Австрійській імперії станом на початок XIX століття була єдина система судів, і стояло питання лише про її подальше вдосконалення. Крім того, селяни не були настільки беззахисним суспільним станом, як у російській імперії. Однак також поставало питання створення правосуддя, однакового для всіх станів і всіх представників нацменшин.

«До змін, пов'язаних із «Весною народів», на території західноукраїнських земель у складі Австрії діяв Австрійський цивільний кодекс 1797 року. Він передбачав полюбовне вирішення спорів. За циркуляром губернатора Галичини та Володимирії від 16 грудня 1806 року спори між панами та підданими рекомендувалося вирішувати виключно «добрим способом» [36, с. 51-52; 178, с. 42]. Селян могли й схилити до примирення тоді, коли вони його не хотіли та відчувалася нерівність між станами зокрема й в аспекті вирішення спорів.

Щодо процедур, схожих на альтернативне вирішення спорів, варто зазначити, що «дрібні справи могли вирішуватися в судах Австрійської імперії в прискореному порядку. Був передбачений усний процес для дрібних справ у судовому засіданні, де суддя виконував роль посередника. Також був «резюмуючий процес» для справ, де предмет спору за своєю вартістю був меншим за 200 гульденів» [36, с. 51-52]. Також «активно використовувалося звичаєве

право для вирішення спорів шляхом переговорів та при розгляді справи в судах» [36, с. 64].

Як зазначав О. Кондратюк, «австрійське право, яке формувалося в цілому на демократичних засадах, закладало підвалини для проведення відповідних реформ цивільного і кримінального права та процесу. Австрійське процесуальне право досягло високого (у порівнянні з російським процесуальним правом), як для свого часу, рівня розвитку. Крім того, воно пережило саму Австро-Угорську імперію, діючи відтак у новостворених державах, зокрема, у Польщі» [78, с. 4, 13-15]. А окремі шляхи вирішення спорів шляхом укладання мирових угод у суді чи переговорів застосовуються й досі.

Можна сказати, що Австрія в середині XIX ст. зробила перші кроки до позитивних змін та почала вирішувати проблему становості судочинства. Населення мало можливість вирішити спір шляхом примирення чи в спрощеному порядку, якщо ціна позову не дуже висока. Такі процедури нагадують сучасне врегулювання спору за участю судді.

2.3 Альтернативні форми вирішення спорів в Західній Україні у складі Австро-Угорської імперії

Перетворення Австрійської імперії в Австро-Угорську зумовило ряд змін зокрема й у судовій системі держави та альтернативному вирішенні спорів. «За новою конституцією 1867 року було створено триступеневу судову систему: повітові, окружні (крайові) та вищі крайові суди» [56; 64, с. 203-205]. Діяльність повітових судів було відновлено. До компетенції цих судів належало і вирішення цивільних справ. «Найвищою судовою інстанцією в Австро-Угорщині був, як і до 1852 р., Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні» [64, с. 206].

«Конституційним законом про судову владу Австрії від 21 грудня 1867 р. було остаточно відокремлено судові органи від адміністративних. Згідно зі ст. 14 цього Закону, судова й адміністративна функції відокремлювалися на всіх стадіях судочинства (процесу), а ст. 11 відновила суди присяжних» [64, с. 205].

Розмежування функцій судової та виконавчої влади був важливим кроком для неупередженого правосуддя.

Також особливістю судової системи Австро-Угорщини було створення спеціалізованих судів, які розглядали конкретний вид спорів: «Австрійська влада передбачала вирішення торговельних спорів торговельними судами у Відні, Празі й Трієсті (останній іменувався торгівельним і морським судом). Матеріальні суперечки між підприємцями та робітниками й робітниками одного підприємства вирішували промислові суди, засновані 1896 р., лише в окремих містах (у Галичині – у Львові та Кракові)» [37-1, с. 67; 64, с. 206]. О. Кондратюк у своїй дисертаційній роботі «Організація судової влади у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини 1772 – 1918» називав таке явище деконцентрацією [64, с. 203-208; 68, с. 13]. Створення спеціалізованих судів є позитивним кроком, адже в імперії формувалася єдина судова практика щодо вирішення певної категорії справ і розгляд був більш якісним. Також це більш фаховий підхід, адже суддя розвивав професійні компетенції у конкретному виді спорів.

Але водночас мінусом існування спеціалізованих судів було порушення принципу рівності, адже різні суди могли застосовувати відмінні підходи до вирішення справ та вирішувати справу на користь більш привілейованих станів суспільства. Як зазначає О. Кондратюк, «промислові суди порушували принцип рівності громадян перед законом і захищали лише інтереси роботодавців. Були численні скарги на промислові суди, однак вони функціонували на територіях західноукраїнських земель аж до 1929 року» [68, с. 11]. «Хоча австрійське законодавство передбачало кримінальну відповідальність також і за порушення трудових прав громадян, проте ця гарантія мала суто декларативний характер, і такі правопорушники жодних покарань не зазнавали» [68, с. 13-14]. Цей приклад яскраво демонструє те, що становість судів фактично не була ліквідована після утворення Австро-Угорської імперії.

Варто звернути увагу на те, що «Конституція Австро-Угорщини 1867 року передбачала рівність у використанні мов у державних установах (зокрема судочинстві) та громадському житті» [36, с. 58]. Однак на практиці українці часто

не могли звернутися до компетентних установ рідною мовою. Тож можна зробити висновок про прагнення влади асимілювати нацменшини.

За законодавством Австро-Угорської імперії: «Судді призначались на посаду пожиттєво особисто імператором або ж уповноваженими ним державними посадовцями від його імені. І хоча на посаду судді затверджували у Відні, однак його кандидатуру пропонував голова відповідного суду. Суддею міг стати громадянин Австрії чоловічої статі, який мав вищу юридичну освіту і стаж практичної роботи у юридичній сфері не менше трьох років, а також успішно склав письмовий та усний кваліфікаційні іспити» [57, с. 11]. Як бачимо, передбачалися обмеження (цензи) по віку, статі та фаху. Також влада на посаду суддів затверджувала виключно політично «благонадійних осіб» [68, с. 14].

Одне із найбільш вагомих джерел права Австро-Угорської імперії – Цивільний процесуальний кодекс 1895 року, який діяв із 1898 року. Він заклав такі засади цивільного судочинства як усність, відкритість і вільне надання судових доказів [68, с. 12], які актуальні й станом на сьогодні. Цей «кодекс мав положення про укладення мирових угод під час судового розгляду справ та про діяльність третейських судів» [178, с. 43]. Варто зазначити, що цей кодекс і досі має юридичну силу та «є нормативно-правовим актом Австрії» [178, с. 43].

Відповідно до «Цивільного процесуального кодексу Австро-Угорщини (параграф 204) суд міг на будь-якому етапі судового процесу запропонувати сторонам укласти мирову угоду або отримати клопотання з ініціативою до примирення. У результаті укладення мирової угоди укладався відповідний протокол і сторони зачитували присягу в судовому засіданні» [178, с. 43].

З одного боку, мирові процедури дозволили б сторонам уникнути зайвої судової тяганини, заощадити час і отримати рішення швидше. А з іншого боку, ініціатива про примирення може виходити від суду, що суперечить принципам безсторонності та неупередженості судочинства.

«Сучасник Цивільно-процесуального кодексу Австро-Угорщини галицький правник Кость Левицький був противником такого варіанту примирення та вбачав

у цьому законний шлях для судді уникнути розгляду справи та ухилитися від своїх обов'язків щодо здійснення правосуддя» [178, с.43].

«Друга половина XIX ст. – сприятливий час для розвитку альтернативного вирішення спорів на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії. У судах часто застосовувалися процедури примирення, усний розгляд справ, який міг заощадити час розгляду дрібних спорів, використовувалося звичаєве право для вирішення конфліктів (але у випадках, коли воно не суперечило законодавству Австро-Угорщини)» [36, с. 63], а також функціонували третейські суди. Наприклад, «у Дрогобичі діяв третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств» [37-1, с. 67; 64, с. 206]. А з 1895 року діяльність третейських судів була нормативно врегульована Статутом цивільного судочинства [166, с. 393].

О. Кондратюк виділяє такі переваги судової реформи 1867 року в Австро-Угорській імперії:

- «визначення єдиної системи загальних судів, їхніх організаційних основ, внутрішньої структури, компетенції;
- формування професійних вимог до кандидатів у судді та встановлення порядку призначення на суддівські посади;
- впровадження суддівського самоврядування;
- утвердження принципів участі громадського чинника у діяльності судів» [37-1, с. 68, с. 13-14].

Загалом можна зробити висновок, що більшість феодальних пережитків у судах Австро-Угорської імперії було скасовано (і формально, і фактично). Однак все одно справи вирішувалися на користь більш привілейованих станів, тому не можна було говорити про рівність громадян перед законом і справедливий розгляд справ. Крім того, українці не могли по факту користуватися рідною мовою при зверненні до держустанов.

Період кінця XIX – початку XX ст. став часом розвитку альтернативного вирішення спорів на теренах західноукраїнських земель. Окремі положення про укладання мирових угод, третейські суди та процедуру вирішення спорів

застосовуються й сьогодні в Австрії, Польщі та сучасній Україні. В Австро-Угорській імперії, на відміну від російської, не існувало стереотипу про те, що суд – це єдине місце, де вирішуються спори.

Підсумовуючи вище зазначене, звертаємо увагу на те, що період XIX – початку XX ст. – це час перебування українських земель у складі двох імперій – російської та Австрійської (згодом – Австро-Угорської). Влада обох держав прагнула асимілювати українське населення та ліквідувати будь-які пережитки феодального ладу.

Ці дві країни впродовж XIX століття ліквідували залишки польської судової системи. І Австрійська (Австро-Угорська), і російська імперії зіткнулися з проблемою становості суду. Загальновідомо, що таке правосуддя не було справедливим, а справи вирішувалися на користь більш заможного населення.

Варто зазначити, що реформаторські процеси обох імперій мали безпосередній вплив і на розвиток альтернативного вирішення спорів на теренах України.

Перебування під владою російської імперії стало кроком назад у розвитку примирних процедур. Алгоритми мирного вирішення спорів, наприклад, за «Правами, якими судиться малоросійський народ», які не мали юридичної сили, застосовувалися негласно. А нормативно-правові акти, які діяли ще за часів Великого Князівства Литовського та Гетьманщини, скасовувалися (наприклад, Литовські статuti). І всі позитивні напрацювання минулих часів зводилися нанівець.

Існувала плутанина щодо того, до якого суду варто звертатися, адже на різних українських землях у складі російської імперії діяли різні суди (зокрема ще й польські). Цей фактор також стимулював населення вдаватися до альтернативного вирішення спорів. Суди були корумповані, бюрократизовані та не мали кваліфікованих кадрів. А ще гальмівним фактором було кріпацтво. Селянство мало змогу звертатися до суду за захистом своїх прав лише з 1864 року (часу проведення судових реформ).

Судова реформа 1864 року створила єдину систему судів та зрозумілу ієрархію, однак це не вирішило до кінця проблему станового судочинства. Існувала можливість укладення мирових угод, однак нижчі стани (зокрема селянство), часто примушували до цього силоміць.

Австрійська імперія (на відміну від російської) була більш прогресивною державою та швидше впроваджувала зміни. У результаті реформ 1848 та 1867 років було відокремлено виконавчу владу від судової та вдосконалено наявну систему судів.

Була можливість врегулювати спір за участю судді під час розгляду справи, часто використовувалося звичаєве право. Альтернативні форми вирішення спорів, зокрема третейські суди, заохочувалися на законодавчому рівні.

Вагомим джерелом права, яке лягло в основу положень законодавства про мирне врегулювання спорів кількох держав (Австрії, Польщі, України), був Цивільний процесуальний кодекс 1895 року. За рахунок мирових угод сторони могли заощадити час на розгляд справи.

Можна зробити також висновок і про те, що обидві імперії прагнули асимілювати український народ і не сприяли розвитку української мови та культури, однак законодавство Австрійської та Австро-Угорської імперії сприяло розвитку альтернативного вирішення спорів у цілому (на відміну від законодавства російської імперії).

Висновки до розділу II.

Розділ II присвячено історико-правовим засадам альтернативного вирішення спорів на українських землях у XIX – на початку XX століття в умовах перебування цих територій у складі російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Узагальнення матеріалу розділу дає підстави сформулювати такі висновки.

У XIX – на початку XX ст. альтернативне вирішення спорів на українських землях розвивалося нерівномірно та залежало від того, у складі якої держави перебувала відповідна територія. У межах російської імперії домінуючим

механізмом вирішення спорів залишався суд, однак через структурні проблеми судоустрою значна частина альтернативних практик існувала поза офіційною процедурою або використовувалася як допоміжний, неофіційний інструмент. Ознаками такого стану були складність і непрозорість судової системи, вирішення спорів на користь привілейованих станів, поширеність хабарництва тощо.

В першій половині XIX ст. на українських землях у складі російської імперії альтернативні процедури значною мірою підтримувалися правовими традиціями та джерелами, які в повній мірі не відповідали імперській моделі уніфікації, проте забезпечували практичну дієвість врегулювання спорів. Зокрема, Литовські статuti зберігали вплив і передбачали розвинену процедуру примирення, яка мала письмову форму, містила санкції за повторне звернення до суду у вирішеній справі та могла укладатися за участю суду, призначеного сторонами, і який оформлював мирову угоду.

Фактичне функціонування таких процедур до середини XIX ст. підтверджує їхню соціальну затребуваність і спроможність забезпечувати відносну стабільність приватноправових відносин.

Встановлено, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» виконували роль практичного регулятора у сфері альтернативного вирішення спорів навіть за відсутності офіційної юридичної сили. Їх застосування пропонувало сторонам зрозуміліші та ефективніші алгоритми примирення, ніж імперське судочинство, і водночас демонструвало прагнення зберегти певні елементи автономного правового регулювання в межах імперської асиміляційної політики.

Альтернативне вирішення спорів у правовому просторі досліджуваного періоду мало подвійний характер: формально існували окремі інститути (наприклад, третейські суди), однак значна частина альтернативних форм вирішення приватного спору перейшла в неофіційний обіг.

Судова реформа 1864 року розглядається як переломний етап, який вплинув на подальшу еволюцію альтернативних форм врегулювання приватних спорів:

було змінено порядок укладення мирових угод, унормовано їх документування та розширено процесуальні можливості сторін щодо змісту і умов примирення.

Виявлено внутрішню суперечність норм, які діяли в російській імперії: поряд із проголошенням процесуальних гарантій зберігалися ризики недобровільного примирення та підміни диспозитивності примусом, що вражало соціально слабші групи. Це знижувало довіру до процедур примирення у судовому захисті та підтримувало актуальність зовнішніх або альтернативних форм домовленостей.

Для західноукраїнських земель у складі Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії встановлено іншу правову природу розвитку альтернативних форм вирішення спорів. У цьому правовому просторі поступові реформи були спрямовані на формування чіткої та зрозумілої системи судів, ліквідацію становості, розмежування виконавчої та судової влади, що в загальному підсумку створювало кращі інституційні передумови для розвитку процедур примирення.

В результаті реформ 1848 та 1867 років було відокремлено виконавчу владу від судової й удосконалено систему судів.

У межах Австрійського та Австро-Угорського правового поля альтернативні форми врегулювання спорів мали тенденцію до заохочення на законодавчому рівні, а також до інтеграції в судовий процес через можливість врегулювання спору за участю судді та використання звичаєвого права. Вказаний правовий режим частіше розглядав примирення не як вимушений вихід через недовіру до судів, а як раціональний інструмент процесуальної економії.

Австрійський Цивільний процесуальний кодекс 1895 року як джерело регулювання суспільних відносин вплинув на нормативне оформлення мирного врегулювання спорів у кількох державах (у тому числі з перспективою впливу на відносини, яким існували на українських землях). Підкреслено, що саме через мирові угоди сторони могли істотно заощаджувати час на розгляд справи, що сприяло легітимації компромісу як повноцінного правового результату.

Встановлено, що обидві імперії здійснювали асиміляційну політику щодо українського народу і не сприяли розвитку української мови та культури, однак правові умови для розвитку альтернативного вирішення спорів були різними: законодавство Австрійської та Австро-Угорської імперії створювало відносно сприятливіші рамки для еволюції процедур альтернативного врегулювання спору, ніж законодавство Російської імперії.

Альтернативне вирішення спорів на українських землях у XIX – на початку XX ст. було багатоканальним явищем, що включало локальні традиції (єднання, полюбовні суди, «Права, за якими судиться малоросійський народ»), інституційні форми (комерційні та совісні суди) і процесуальні механізми (мирові угоди в суді, третейський розгляд).

Розвиток форм альтернативного вирішення спорів залежав від політики держави щодо автономних інститутів і від якості процесуальної кодифікації. Підкреслено, що на західноукраїнських землях сформувалося середовище, де суд не завжди сприймався як єдина інстанція врегулювання спору, що важливо для пояснення подальших трансформацій.

Висновки Розділу II формують історико-правову основу для аналізу наступних етапів розвитку альтернативного вирішення спорів у роботі та дозволяють пов'язувати сучасні підходи до медіації, мирових угод і третейського розгляду з їхніми історичними передумовами.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1 Функціонування альтернативних форм вирішення спорів в Україні під час Української революції (1917-1921 рр.).

Українська революція (Визвольні змагання) – час становлення державності та постійних реформаторських процесів, зокрема й у сфері судочинства. Процедури примирення тоді були сферою, не врегульованою законодавством. Ми можемо робити висновки про стан розвитку альтернативного вирішення спорів виходячи зі змін у судовій системі, прав людини, які гарантувалися конституційними законами, та загальних принципів судочинства.

Варто зазначити, що у 1917 – 1921 роках також хоч і неформально, але діяли «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права»). Практики, запропоновані у Правах, як зазначає Р. Карпенко, «зникли із приходом радянського права» [56, с. 33-34]. Мова йде про дві процедури примирення: за посередництвом мирителів (полюбовний суд), і без нього. Разом з тим цей документ так і не набув офіційної юридичної сили.

Українська Народна Республіка (1917 – 1918 роки).

Як зазначає Г. Міхновський: «З 1917-1918 році під час створення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки положення про примирення сторін були врегульовані відповідно до Закону ЗУНР «Про тимчасову організацію суду і судової влади» [94, с. 7]. Тобто, цей Закон Західноукраїнської Народної Республіки «Про тимчасову організацію суду і судової влади» був одним із основоположних правових джерел тих часів.

Науковці відзначали труднощі у формуванні ефективної судової системи через часту зміну влади та постійні бойові дії. «За дослідженнями Н. Гніздюха та М. Кравчука «у законі зазначалось, що австрійське законодавство про організацію судів і порядок здійснення судочинства залишається до його скасування». Нажаль створення власної судової системи так і не відбулося внаслідок складної військової ситуації та наступного створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [26; 94, с. 7].

В основу судової системи лягли «напрацювання» російської та Австро-Угорської імперій, а постійні реформаторські процеси створювали плутанину щодо того, куди саме звертатися за захистом своїх прав. «[...] В революційному вирі, що охопив Україну після Лютневої революції, стихійно виникали різноманітні установи, які привласнювали собі судові функції. Так, у Катеринославській і Херсонській губерніях виникли тимчасові суди в складі мирового судді (голови), одного представника від робітників і одного від селян. У Луганську виник революційний трибунал, склад якого обирався Радою робітничих і солдатських депутатів. Така тенденція не сприяла встановленню єдиних процесуальних форм відправлення правосуддя» [140, с. 54; 151, с. 276-277].

У різних регіонах діяли різні процедури примирення та установи, які мали повноваження суду. Однак станом на кінець революційних подій судова система була ще не до кінця сформованою. До того ж, люди, які займалися примиренням, часто не мали відповідної освіти. Єдиного порядку здійснення правосуддя на всіх українських землях не існувало.

Натомість вагомим здобутком за часів Української революції є закріплення основоположних прав людини в Конституції – Основному Законі держави. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 року (далі – Конституція УНР) закріпила у статтях 11 та 12 принцип рівності у громадянських і політичних правах усіх громадян УНР (зокрема рівноправність чоловіків і жінок) [74]. Крім того, ст. 14 цієї Конституції було скасовано смертну кару та будь-які інші тілесні покарання [74], що вказувало, на нашу думку, також на становлення та розвиток в державі основоположних (конституційних) прав людини.

Ще III Універсал Української Центральної Ради, прийнятий 20 листопада 1917 року, проголосивши Українську Народну Республіку, закріплював основоположні засади здійснення судочинства. «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати

судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу» [163]. Однак ефективна судова система не була повністю сформованою через бойові дії та згодом прихід радянської влади.

Згідно із ст. 25 Конституції УНР вищим судовим органом був Генеральний суд УНР. Також вона закріплювала рівність судочинства для всіх громадян (стаття 65). Стаття 62 цієї Конституції передбачає, що «судова власть в рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами» [74]. Про альтернативне вирішення спорів в Основному законі УНР не сказано нічого, тож можемо зробити висновок, що процедури примирення відбувалися негласно та не були нормативно врегульовані.

Період існування УНР можна назвати початком державотворчих процесів, які так і не були повністю завершені. «Хоч політична ситуація була складною, Україні загрожувала більшовицька окупація та початок громадянської війни, Центральна Рада продовжувала законодавчу діяльність та в кінці 1917 – на початку 1918 року ухвалила ряд законів, які стосувалися проблем формування судових і прокурорських органів УНР, зокрема Закон «Про апеляційні суди в УНР», Закон «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів». Відповідно до останнього закону, посади судді і прокурора Генерального й апеляційного судів можуть займати особи з вищою освітою. За обрання – 3/5 голосів присутніх членів Центральної Ради, суддями можуть бути і особи без вищої освіти» [151, с. 276-277; 161, с. 63-64]. Ці зміни мали на меті ліквідацію російського адміністративно-територіального устрою та залишків їхньої судової системи.

Гетьманат Павла Скоропадського(29 квітня 1918 – 14 грудня 1918).

«У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла «змішана» судова система, тобто залишки судових установ російської імперії і Тимчасового уряду, судів, заснованих УЦР, та створених власно гетьманом» [141, с. 31]. П. Скоропадський був прихильником російської державної моделі, що не могло не позначитися на подальшому реформуванні судової системи.

«Замість Генерального суду УНР було утворено Державний сенат – аналог колишнього російського Урядуючого Сенату. Державний сенат був вищою інституцією Української Держави у судових та адміністративних справах. Його діяльність тимчасового регулювалася законодавством російської імперії («Заснуванням Російського Урядуючого Сенату» та «Заснуванням судових установ» 1864 р.)» [141, с. 31]. «Сенатори повинні були мати вищу юридичну освіту, стаж роботи не менше 15 років у судових установах (судового слідчого, товариша прокурора окружного суду, присяжного адвоката, викладача юридичних наук у вищих навчальних закладах, мали вчений ступень магістра або доктора права). Можна було суміщати цю посаду з науковою діяльністю чи тимчасовими дорученнями у державній службі» [141, с. 31-32]. «У липні 1918 року були обрані перші сенатори, половину з яких складали російські урядовці. Вони хоч і були кваліфікованими та відповідали всім вимогам, але не зацікавлені в українських державотворчих процесах» [141, с. 31-32].

«Апеляційною інстанцією виступали судові палати, а першою – окружні та мирові суди. Продовжував діяти Одеський комерційний суд, а також була запроваджена система військових судів, які діяли в порядку виняткового судочинства. Адже гетьман тримав фокус на формування та підсилення армії» [141, с. 32].

За основу змін у системі судоустрою було покладено російську імперську судову систему. Альтернативне вирішення спорів за цей період не було нормативно врегульованим, і застосовувалося в основному усно й негласно.

Західноукраїнська Народна Республіка (1918 – 1919).

Західноукраїнська Народна Республіка (далі – ЗУНР) орієнтувалася при створенні свого законодавства переважно на напрацювання Австро-Угорської імперії. «Прийнятий 21 листопада 1918 р. закон про «Тимчасову організацію судівництва» підтвердив правомірність повноважень судів колишньої Австро-Угорської імперії, але вже під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Відносно працівників судів, то ті судді, які не скомпрометували себе

антиукраїнською діяльністю і прийняли присягу служити ЗУНР, залишалися на своїх посадах» [176, с. 101-102].

«Були взяті найкращі практики Австро-Угорщини та створено єдину систему судів з поділом на округи та повіти. А також існував чіткий поділ на цивільне та кримінальне судочинство, і створено військові суди» [176, с. 101-102].

Можемо зробити висновок про те, що судочинство у ЗУНР розвивалося краще, ніж в УНР, адже не було хаотизму судової системи та було чітке розуміння, куди звертатися за захистом своїх прав, відтак порядок захисту прав визначався законодавством того часу.

Директорія.

Як зазначає Н. Черник, «Директорія не сприйняла здобутків гетьманату в державотворенні і не повернулася до державних інституцій УНР часів Центральної Ради, хоча формально була її правонаступницею. Керівництво Директорії на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою намагалися зробити свій оригінальний внесок у розбудову Української держави, а в кінцевому випадку опинилась на роздоріжжі. Зусилля в галузі державного будівництва, зокрема судоустрою, були хаотичними й неефективними, а вакуум у судовій системі заповнило надзвичайне військове судочинство» [176, с. 99].

Всі напрацювання часів Гетьманату було скасовано, а діяльність Генерального суду поновлено. Також було збережено інститут мирових судів. Варто зазначити, що «реформаційним процесам завадила необхідність ведення бойових дій, судочинство велося хаотично, не було єдиної системи. Основними інституціями, які здійснювали правосуддя, були військово-польові суди, започатковані наказом С. Петлюри й О. Осецького від 22 листопада 1918 р. На його підставі при всіх військових частинах засновувалися воєнно-польові суди в складі 2-х старшин, 2-х козаків, прокурора й секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади» [162, с. 57; 176, с. 99-100]. «Ці суди функціонували на основі законодавства російської імперії. Всі примірні процедури могли зводитися до самосудів, боротьби з політичними опонентами та таке правосуддя було неефективним» [176, с. 99-100].

В. Рум'янцев наводив такий приклад: «Є. Коновалець і А. Мельник установлювали у наказах і власні санкції: розстріл на місці, строкова або безстрокова каторга, ув'язнення строком від 6 місяців до 2 років, грошовий штраф від 50 до 5000 крб. Саме вони 18 грудня 1918 р. дали вказівку військово-польовим судам не обмежуватися вищою міркою санкцій, передбачених у царських нормативних актах, застосовувати смертну кару щодо винних у спекуляції» [141, с. 86].

Про неупередженість, справедливість судів та їх функціонування на демократичних засадах не могло йти й мови з огляду на політичне становище, в якому опинилася УНР та невизначеність щодо подальших дій з боку її керівництва. Панувала анархія, самосуд та беззаконня. Так звані посередники керувалися власними інтересами, в тому числі політичними, при винесенні рішень ігнорували норми чинного на той час законодавства.

«26 січня 1919 р. воєнно-польові суди на території УНР було скасовано. Того ж дня Директорія затвердила закон «Про надзвичайні воєнні суди». Вони були винятковими й діяли на фронтах і в місцевостях, де оголошено воєнний стан. А якщо взяти до уваги, що на підставі закону Директорії від 24 січня 1919 р. останній [воєнний стан] оголошувався на всій території УНР, то не лишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план, а то й зовсім не діяло» [47, с. 105].

Не було можливості для оскарження судових рішень, судді не мали належної кваліфікації, а правосуддя вершилося в прискореному режимі. Посередники при вирішенні конфліктів були зацікавленими у результатах розгляду справ і боротьбі з опонентами.

«Суттєвим недоліком було те, що система надзвичайного воєнного судочинства, що виникала стихійно, не володіла належною правовою базою своєї організації, мала майже необмежену юрисдикцію, ніким не контролювалася, була знаряддям репресій проти прихильників попереднього режиму, а згодом — опозиційних сил Директорії. Вона була не тільки дуже далекою від виконання

завдань зміцнення законності й правопорядку, а, навпаки, збільшувала свавілля отаманів і поглиблювала анархію в державі» [162, с. 57-58; 176, с. 101].

Про втілення права на справедливий суд і вільний вибір позасудових форм вирішення спорів не могло йти мови. В. Винниченко у своїй праці «Відродження нації» зазначав, що «не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями» [19, с. 188].

Тому цей період можна назвати кроком назад у розвитку альтернативного вирішення спорів. Воно не було передбачено взагалі, а примирні процедури зводилися до самосуду. І головне, не було ніяких альтернатив військовому судочинству із самоправними методами вирішення спорів.

В цілому період Української Революції приніс позитивні зрушення у вигляді документального закріплення прав людини та засад здійснення судочинства в Конституції УНР, Універсалах та інших актах. Ефективну судову систему так і не вдалося створити через потребу у веденні постійних бойових дій, а альтернативне вирішення спорів і будь-які варіанти вирішення конфліктів, крім судів, не були передбачені взагалі. Також негативний вплив мали невизначеність щодо подальшої політичної орієнтації та часта зміна влад з різними поглядами на майбутнє новоствореної держави.

3.2 Вплив радянської окупації на альтернативне вирішення спорів в Україні

Правова конструкція «радянська окупація України» є терміном, який не використовується в законодавстві України, однак є вживаним в історії та юриспруденції.

Вікіпедія, зокрема, розкриває зміст терміну «радянська окупація України» як «процес військового, політичного та культурного захоплення українських земель Радянським Союзом/РРФСР протягом 1917–1991 років після повалення монархії в Російській імперії, програшу УНР у радянсько-українській війні та приєднанням західноукраїнських земель до складу СРСР згідно з домовленостями 1939 року за пактом Молотова – Ріббентропа з нацистською Німеччиною. Характеризується

створенням на її територіях більшовицько-радянських маріонеткових держав – РУНР, УСРР, ГСРР. Радянська «анексійна окупація» України тривала до серпня 1991 року, коли Україна відновила свою незалежність, ухваливши «Акт проголошення незалежності України»» [132].

Отже, в цьому підрозділі акцентуватиметься увага на впливі радянської окупації на становлення та розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні з 1917 до 1991 року. Слід констатувати і те, що ми підтримуємо науковців та вчених, які доводять, що радянська окупація обмежно (вибірково) застосовувала процедури примирення на території сучасної України. Процедури примирення майже не існували, або існували та ґрунтувалися на принципах комунізму та соціалізму.

В юриспруденції доводиться, що «з 1917-1918 році під час створення Української Народної Республіки (далі – УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) положення про примирення сторін були врегульовані відповідно до Закону ЗУНР «Про тимчасову організацію суду і судової влади» [94, с. 1-12].

Рум'янцев В.О. та інші вчені, зокрема, вказують на те, що «20 грудня 1918 р. був створений позасудовий орган – «дев'ятка», комісія у складі 9 чоловік – представників від Головного військового юридичного управління, військових частин та Міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх противників нової влади. 28 грудня 1918 р. був виданий наказ про «негайний розстріл без слідства і суду» всіх агітаторів проти існуючого державного устрою УНР, її самостійності, проти Директорії, її законів, наказів і розпоряджень» [71, с. 58; 142, с. 47].

Чи відноситься цей позасудовий орган – «дев'ятка» до категорії органів, які є альтернативними судовому органу та вирішують спори, питання дискусійне. Однак, зважаючи на повноваження цього органу, в той час, можливо, так. Разом з тим, в сучасному розумінні повноважень альтернативних форм вирішення спорів, ні.

Слід також зазначити, що науково-практичний аналіз Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 року доводить, що про альтернативні форми вирішення спорів прямої норми в цій Конституції немає. Такий висновок, зокрема, підтверджується ст. 26 цієї Конституції, оскільки «всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (параграф 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки (параграфи 60 - 68)» [74].

Нормативно-правовий аналіз положень Універсалів Української Центральної Ради, доводить, що, зокрема, в Універсалі Української Центральної Ради (IV) від 9 січня 1918 р. проголошено, що «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу... Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів» [164], однак положення про альтернативні судовій формі захисту в цьому Універсалі відсутні. Відтак дійдемо висновку про те, що Універсал Української Центральної Ради (IV) від 9 січня 1918 р. не містив положень про альтернативні форми вирішення спорів, в ньому йшлося про народовладдя – владу українського народу, а також про конституційні принципи розвитку Української Народної Республіки – суверенітет, незалежність, самостійність тощо.

Що ж стосується попереднього Універсалу Української Центральної Ради (III) від 7(20) листопада 1917 року, зазначимо, що в ньому передбачено, що «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правовими поняттями

народу» [163]. Тож можемо дійти висновку про те, що норма про альтернативний захист в цьому документі не йдеться, разом з тим містяться норми про судовий захист, який діє за принципом справедливості та принципу відповідності духу народу.

Кузьмінець О. В., Гринюк В.О. доводять, що «особливістю судової практики цього періоду є поява в окремих губерніях - Катеринославській та Херсонській - тимчасових судів у складі мирового судді (голови) та по одному представнику від робітництва і селянства. У деяких містах, наприклад Луганську, діяли революційні трибунали. Почався й процес привласнення судових функцій органами влади - радами. Поряд з цим діяло ще безліч судових установ (мирові судді, окружні суди, судові палати, селянські, волосні та інші), а головним касаційним судом до грудня 1917 р. був ще Правительствующий сенат Росії. Усе це, а також невизначеність компетенції судових установ, їх нагромадження, непрофесіоналізм тощо свідчили про невідповідність приписів щодо суддівської незалежності об'єктивній реальності, що складалася» [81].

Слушним є також інший висновок Кузьмінця О. В. та Гринюка В.О. про те, що «судова система ЗУНРу будувалася на засадах виборності його населенням і територіально збігалася з адміністративним поділом республіки. Відтак діяло 12 окружних та 130 повітових судів. За час існування ЗУНР було ухвалено низку законодавчих актів: закон «Про скорочення підготовчої суддівської служби», закон «Про тимчасове припинення діяльності суду присяжних». Прийняття цих нормативних актів зумовлювалось дефіцитом суддівських кадрів в ЗУНР, які б відповідали вимогам нової судової системи. Поряд з цим у судочинстві знайшли закріплення принципи гласності, змагальності, право на захист тощо. Але у 1923 р., через приєднання Галичини до Польщі процес становлення незалежного судочинства на території Західної України зупинився» [81].

«Що стосується території Східної України, то з проголошенням більшовиками радянської влади в Україні у грудні 1917 р. у Харкові на I Всеукраїнському з'їзді Рад, на її території визнавалася дія декретів та інших законодавчих актів радянської Росії. Цим самим було започатковано становлення

радянської судової системи, яка проіснувала в Україні до проголошення її незалежною державою» [81].

«Найголовнішими та першими правовими актами радянської судової системи стали Декрет № 1 та Декрет № 2 про суд. Першим Декретом було утворено місцеві суди, що діяли поряд з революційними трибуналами» [81].

У Вікіпедії зазначається, що «революційні трибунали – це спеціальний судовий орган, що створювався більшовицькою владою після перевороту в Росії, а згодом на інших зайнятих територіях. В Україні революційні трибунали впроваджено декретом харківського радянському уряду з 4 січня 1918 року. На початку 1919 – органи місцевих більшовицьких ревкомів. 15 квітня 1919 року утворено Верховний революційний трибунал при ВУЦВК для розгляду особливо важливих справ. У грудні 1922 у зв'язку з загальною судовою реформою в УРСР революційні трибунали скасовано. Революційні трибунали розправлялися з ворогами радянської системи (за «контрреволюційні злочини») позаправними методами. Критерієм правосуддя була революційна доцільність, а суддями і виконавцями чекісти. Революційні трибунали вславилися терором проти політичних та класових противників» [133]. Тобто, ключовим принципом здійснення правосуддя революційним трибуналом був принцип революційної доцільності, зміст якого розкривався на розсуд та думку судді – чекіста, що, на нашу думку, гальмувало розвиток форм захисту прав осіб загалом.

«Процес формування нових судових органів на території України відбувався за складних історичних умов. Першим декретом Народного Секретаріату в галузі судочинства була постанова «Про введення народного суду на Україні» від 4 січня 1918 р., що передбачала ліквідацію старої судової системи та створення нових радянських судів. У відповідь на цю постанову загальні збори суддів Харкова прийняли резолюцію, в якій не визнали народні суди, а декрет про розпуск судів оголосили незаконним. Ця спроба продемонструвати суверенність судової влади призвела до того, що після наказу комісара юстиції Харківської Ради від 12 січня 1918 р. з погрозою застосувати силу, окружні та мирові судді Харківського повіту припинили свою діяльність, а окружний суд було закрито» [81].

«Характерною особливістю перших Декретів про суд та інших правових актів в РРФСР і УРСР було те, що в них не містилися норми, які хоча б декларували незалежність суддів» [81], а також не передбачали альтернативні форми захисту прав в ті часи, що вказує на повному контролі держави над всіма сферами.

В той час «радам надавалося право в будь-який час позбавляти суддів повноважень і призначати нові вибори. До компетенції цих органів належали справи, які передавались на їх розгляд постановою губвиконкомів» [81].

«Після повалення уряду Директорії РНК УРСР приймає декрет від 14 лютого 1919 р. «Про суд», яким було затверджено Положення про народні суди і революційні трибунали УРСР. Зокрема, в Положенні зазначалось, що в особливо важливих справах, які вимагають нагального вирішення (контрреволюція, саботаж, спекуляція) надзвичайним комісіям, що діяли в складі Наркомату внутрішніх справ УРСР, надається право винесення вироків з доведенням про це до відома революційного трибуналу. Таким чином, на території УРСР діяв такий псевдосудовий орган, який фактично підміняв суд і мав право застосувати таку міру покарання, як розстріл» [81].

На нашу точку зору, така форма врегулювання спорів, в тому числі в особливо важливих справах, може бути віднесена до альтернативних форм, але форм, які, переважно, мали ознаки розправлятися із «ворогами радянської системи».

«Особливе значення у формуванні судової системи в цей період надавалось Наркомату юстиції, який, по суті, контролював діяльність судів. Основами судоустрою від 29 жовтня 1924 р. встановлювалось, що губсуди безпосередньо підпорядковуються Наркомату юстиції союзних республік, які здійснювали нагляд за всією судовою практикою. Їм надавались повноваження опротестовувати та виправляти шляхом прокурорського нагляду будь-який вирок чи рішення суду» [81]. Таким чином, можемо вести мову про те, що Наркомат юстиції союзних республік був наділений правами квазісуду чи мав ознаки альтернативної форми захисту з низкою принципів права радянської системи.

«Місце радянського суду з формального боку, в той час, визначалось пріоритетами захисту класових інтересів пролетаріату, а фактично їх підмінили вузькогруповими інтересами політичної верхівки - керівної партії. Вона й формувала відповідне уявлення про місце та роль суду в системі радянської влади» [81], а відтак і альтернативних форм захисту, які були направлені на захист інтересів пролетаріату, але в практичній площині (в дійсності) – інтересів правлячої партії – комуністичної партії.

Стецюк Б.Р. дійшов висновку про те, що «в період відновлення української незалежності 1917-1921 рр. почали закладатись основи нової судової системи, відмінної від дореволюційної Росії та інших держав. На жаль, процес творення української судової системи в зазначений період був знівельований з причин нестабільності і недовготривалості діяльності урядів Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії, проте в історії залишився досвід творення національної судової системи, який варто використовувати на сучасному етапі реформування та упорядкування українських судів» [153, с. 200-209].

Міхновський Г.Ю. вказує на те, що «в 1917-1918 роках в УНР та ЗУНР положення про примирення сторін були врегульовані в Законі ЗУНР «Про тимчасову організацію суду та судової влади» [94, с. 1-13].

Дійсно, примирення сторін відбувалося на основі цього Закону ЗУНР «Про тимчасову організацію суду та судової влади», а також інших законодавчих актів, прийнятих в той час, однак правову (юридичну) конструкцію «альтернативне вирішення спорів» цей Закон, як і інші законодавчі акти того часу, не використовували.

Разом з тим, підтримуємо вчених, які доводять, що альтернативні форми захисту у період Української революції (1917-1921) (УНР та ЗУНР) зароджувалися на основі національної правової доктрини, традицій, однак вони підпадали під вплив політичної верхівки та ґрунтувалися на принципі революційної доцільності, зміст якого полягав в тому, що інтереси правлячої

партії, революції, держави визнавалися вище за Конституцію та закони, які діяли в той час.

Слід також зазначити і те, що прослідковується вплив козацьких традицій на становлення та розвиток альтернативних форм захисту прав в досліджуваний період, оскільки досвід козацьких судів (отамани, суд, паланкові судді) було покладено в основу становлення досудового вирішення спорів, що впливало на правову свідомість громадян.

Наступним етапом становлення та розвитку альтернативних форм захисту доцільно назвати етап Української РСР (1922-1991 рр.), який буде розкрито в наступному підрозділі цієї дисертації.

Разом з тим зазначимо, що «в досліджуваний період основна ланка судової системи УРСР аж до 1994 року – це народні суди, які були запроваджені 1918 року на заміну старих судів відповідно до постанови ЦВК Радянської України «Про введення народного суду на Україні» від 4 (17) січня 1918 року» [99].

Нормативно-правовий аналіз положень законодавчих актів досліджуваного періоду, а також аналіз наукових праць, засвідчили, що народні суди, які здійснювали судочинство в той час, вчиняли процесуальні дії щодо примирення сторін в цивільних та сімейних справах, яке, як правило, відображалось в мировій угоді конфліктуючих сторін. Так, наприклад, у ст. ст. 67, 78, 103 Цивільного кодексу Української РСР від 1963 року закріплюється інститут мирової угоди [174], зміст якої полягає у тому, що сторони можуть примиритися та укласти мирову угоду в порядку, визначеному законом – Цивільним процесуальним кодексом Української РСР.

Статтею 6 Цивільного кодексу Української РСР визначено, що захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку судом, арбітражем або третейським судом шляхом: визнання цих прав; відновлення становища, яке існувало до порушення права, і припинення дій, які порушують право; присудження до виконання обов'язку в натурі; компенсації моральної шкоди; припинення або зміни правовідношення; стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків, а у випадках, передбачених законом або договором, - неустойки

(штрафу, пені), а також іншими засобами, передбаченими законом. Захист цивільних прав у випадках і в порядку, встановлених законодавством Союзу РСР і Української РСР, здійснюється також товариськими судами, профспілковими та іншими громадськими організаціями [174].

Тобто, цим Кодексом передбачено, крім судового захисту, захист цивільних прав арбітражем, третейським судом, товариським судом, профспілковими та іншими громадськими організаціями. Відтак Цивільний кодекс Української РСР містив норми про альтернативні форми вирішення спору, що вказує на те, що інститут альтернативних форм вирішення спору в Українській РСР існував, розвивався та був офіційно визнаним.

В.Сухонос доводить, що «після революції 1917 р., особливо під час НЕПу, в радянській державі інститут третейського судочинства успішно використовувався приватними підприємцями (непманами), які в ньому були зацікавлені. Після згорання НЕПу і запровадження командно-адміністративних методів керівництва державою спочатку відпали третейські засоби розгляду цивільних справ, а в 1937 р. були скасовані суди з розгляду трудових спорів» [157].

«Ближче до 60-х років ХХ ст. становище щодо третейських судів почало змінюватися у кращий бік. По-перше, постановою Ради Міністрів СРСР «Про посилення роботи державного арбітражу» від 23.07.1959 р. було розширено коло справ для розгляду. Законодавча діяльність третейських судів закріплювалася в Основах цивільного законодавства СРСР і союзних республік (1961 р.), у Цивільному процесуальному кодексі УРСР та в інших нормативних актах, за якими судові органи були зобов'язані роз'яснювати сторонам у цивільному процесі їх право звертатися до третейського суду. Організація і порядок діяльності третейських судів визначалися Положенням про третейський суд (додаток № 2 до Цивільного процесуального кодексу УРСР від 18.07.1963 р.) та Положенням про третейський суд для вирішення господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями та установами, затвердженим постановою Державного арбітражу СРСР від 30.12.1975 р.» [157].

В.Сухонос також вказує на те, що «в цей період третейські суди формувалися сторонами безпосередньо. Отже, можна констатувати, що третейський розгляд справ у часи командно-адміністративної системи, що існувала в СРСР, так і не набув значного поширення» [157].

І. О. Бут, досліджуючи історію становлення та розвиток третейського судочинства на території сучасної України, починаючи від періоду застосування Руської Правди, зазначає, що «Руська Правда як основне джерело писаного права Київської Русі не дає однозначних підстав стверджувати, що третейський суд застосовувався на території давньоруської держави. Недостатність письмових свідчень застосування третейського розгляду на сучасній Київщині, Чернігівщині, Галичині та Волині частково пояснюється монголо-татарською навалою: руйнуванням найбільших міст та подальшим занепадом цих земель у другій половині XIII ст. За часів Гетьманщини (XVII–XVIII ст. ст.) на рівні вищих судів третейські суди створювалися за сприяння гетьмана та Генеральної військової канцелярії, зменшуючи кількість справ, що розглядалися канцелярією та Генеральним військовим судом. Кодифікація законодавства Лівобережної України «Права, за якими судиться малоросійський народ», хоч і не набрала законної сили, повною мірою відобразила у собі використовувані на той момент правові норми Литовських Статутів, «Саксонського зерцала», звичаєвого права тощо. У першій чверті XIX ст. діяла значна кількість норм, якими закріплювалося право третейського розгляду у окремих місцевостях, категоріях спорів та відносно певного кола осіб, а це неминуче призводило до наявності прогалин та суперечностей: у деяких випадках третейський суд був обов'язковим, в інших – закріплювалася лише можливість звернення до посередників, не було єдиного розуміння порядку утворення, принципів функціонування та сили рішення третейського суду. В 1917 році діяльність інституту мирових суддів було призупинено та замінено місцевими судами в особі постійного місцевого судді та двох засідателів. Разом з цим, у цивільних та кримінальних справах приватного обвинувачення зберігалася можливість застосування третейського суду, розгляд спорів у якому мав регулюватися подальшими декретами. 16 лютого 1918 року

Всеросійським центральним виконавчим комітетом прийнято Декрет про третейський суд» [12, с. 27-30].

Тобто, становлення третейського судочинства на території сучасної України не можливо повністю відновити, оскільки, наприклад, джерела права, які збереглися в наш час, не дають відповіді на ряд питань щодо, наприклад, існування третейського чи ідентичного суду в період Київської Русі. Що ж стосується становлення третейського судочинства в період радянської окупації на території сучасної України, то багато відповідей на це містяться в Декреті від 16 лютого 1918 року «Про третейський суд».

Також встановлено, що «у ст. 1 Декрету ВУЦВК «Про третейський суд» від 16 лютого 1918 р. визначалися межі професійної компетенції третейського судочинства – це усі спори з цивільних справ, за винятком підсудних спеціальним судам та справ за законами про працю і соціальне страхування. Відповідно до положень цього Декрету повністю зберігався принцип диспозитивності, що діяв до 16 жовтня 1924 року. 30 липня 1924 р. ВУЦВК було прийнято перший Цивільний процесуальний кодекс УРСР, яким згідно зі ст. 191 до справ окремого провадження було віднесено справи про третейські запити та рішення» [166, с. 390-397].

«Із внесенням змін до Цивільного процесуального кодексу та доповненням його у якості додатку Положенням про третейський суд Постановою ВЦВК від 16 жовтня 1924 року змінився і третейський розгляд. Аналогічні норми були відтворені у ЦПК УРСР 1924 та 1929 років. Будь-який спір про цивільне право між приватними особами та колективами міг бути переданий на розгляд третейському суду, окрім таких категорій справ: 1) про злочини, пов'язані з порушенням Кодексу законів про працю (розглядалися особливими трудовими сесіями народних судів); 2) земельні спори (розглядалися земельними комісіями); 3) спори про майнові права між державними органами (розглядалися центральними та місцевими арбітражними комісіями)» [12, с. 27-30].

«У період НЕПу законотворення щодо діяльності третейських судів тимчасово активізується: приймається Постанова Ради праці та оборони від 22

серпня 1922 року, якою створювалися арбітражні комісії при товарних біржах, що фактично були третейськими судами з розгляду спорів між учасниками біржі; Положення ЦВК та РНК СРСР «Про товарні і фондові біржі і товарні відділи при фондових біржах» від 01 жовтня 1925 року закріпило застосування внутрішнього постійно діючого арбітражу» [12, с. 27-30].

«У цей же час триває процес переходу арбітражу до державної сфери: арбітраж за своїми ознаками нагадував суд, хоча формально і не відносився до судової гілки влади. В Україні 16 листопада 1922 року було прийнято постанову Раднаркому УСРР «Про організацію Вищої арбітражної комісії УСРР». Систему республіканських і місцевих арбітражних комісій очолила Арбітражна комісія при Раді праці й оборони СРСР, положення про яку було затверджено 06 травня 1924 року» [12, с. 27-30].

«Новий спосіб господарювання соціалістичної планової економіки та перехід до командно-адміністративних методів управління зменшив роль третейського суду у внутрішньому житті СРСР, але застосування міжнародного комерційного арбітражу, звичного для торгової практики інших країн, все ж мало місце. В той же час, у середині 60-х років все ж здійснювалися спроби реанімувати внутрішні третейські суди та підвищити їхню роль, саме на цей час припала активізація наукових досліджень цього інституту, особливо в контексті включення Положення про третейський суд (Додаток №2) до Цивільного процесуального кодексу Української РСР від 18 липня 1963 року» [12, с. 27-30].

«Постановою Ради Міністрів СРСР від 23 липня 1959 р. «Про покращення роботи державного арбітражу» між підприємствами, організаціями і установами пропонувалося застосовувати одну із нових форм залучення громадськості до вирішення господарських спорів – третейський розгляд. Тимчасовими правилами розгляду господарських спорів третейським судом, затвердженими Держарбітражем СРСР 31 серпня 1960 р., визначалося, що на вирішення третейських судів могли передаватися окремі господарські спори за взаємною згодою сторін. Уведений у дію з 01 січня 1964 р. Цивільний процесуальний кодекс УРСР у ст. 25 передбачав, що у визначених законом або міжнародними

договорами випадках спори із цивільних правовідносин, за згодою сторін, можуть вирішуватися третейськими судами» [166, с. 390-397].

Відтак, «організація або утворення третейського суду, як слушно вказується в наукових працях, залежить від законодавчого підґрунтя. Постановою Держарбітражу СРСР від 30 грудня 1975 р. № 121 затверджено Положення про третейський суд для вирішення господарських спорів між сторонами – об'єднаннями, підприємствами, організаціями, установами. Спори за взаємною згодою сторін могли передаватися на розгляд третейському суду, що обирався із числа компетентних керівників сторін із залученням громадських організацій» [166, с. 390-397].

Тобто, інститут третейських судів в досліджуваний період існував як альтернативна форма судовому захисту, однак з обмеженими повноваженнями та для вирішення, як правило, господарських спорів, що набуло ознак ранньої форми арбітражу в межах радянської системи.

Що ж стосується становлення та розвитку арбітражу в досліджуваний період, зазначимо, що ми підтримуємо вчених, які доводять, що «у період з 1922 по 1930 роки, тобто у післяреволюційний період, склались особливі соціально-економічні відносини, які стали передумовою для створення і розвитку органів господарської юрисдикції – системи арбітражних комісій. Процес діяльності арбітражних комісій у період з 1922 по 1930 роки є надзвичайно цікавим у тому плані, що саме в цей період вказані органи діяли як спеціальні суди і мали виключно судові функції. Арбітражні комісії, які мали одночасно ознаки арбітражу і суду, успішно діяли до 1931 року. Однак реформаторам того часу не давало спокою існування деякою мірою самостійної системи арбітражних комісій, і в березні 1931 року приймається рішення про її ліквідацію. Спори між державними підприємствами було передано на розгляд загальних судів, а між юридичними особами одного відомства – на розгляд вищестоящих органів. Однак вже через 16 днів було створено систему державних арбітражних органів при органах виконавчої влади, на які покладался розгляд господарських спорів. Утворення вказаних органів було здійснено відповідно до Постанови «Про зміни в системі кредитування та

забезпечення господарського розрахунку в усіх господарських органах», а Положення про Державний арбітраж затверджено 3 травня 1931 року спільною постановою Центрального виконавчого комітету народних комісарів СРСР №5/298. В Українській РСР 5 червня 1931 року вийшла постанова «Про Державний арбітраж УРСР», проте перше Положення було затверджене лише в березні 1945 року. На жаль, усі документи щодо діяльності Державного арбітражу УРСР з 1931 по 1944 рік було знищено, а відтак, відомості про роботу арбітражу в довоєнні роки відсутні» [17, с. 172-175].

Тож, цікавість для юриспруденції викликають історичні факти щодо діяльності та розвитку арбітражу в окремих місцевостях.

Відтак, як доводять Н. М. Вациліна та М. М. Хамник, відповідно до «постанови Закарпатського обласного виконавчого комітету №135 від 15 березня 1946 року було утворено державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі, основним завданням якого було розв'язання майнових справ, вирішення господарських спорів між установами, організаціями та підприємствами. У зв'язку з організацією в СРСР Рад народного господарства на виконання постанови Ради Міністрів Української РСР від 28 серпня 1963 року №958 «Про реорганізацію державних арбітражів при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих УРСР» державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі ліквідовано. Постановою Ради Міністрів УРСР від 19 листопада 1963 року №1294 затверджено Положення про міжобласні державні арбітражі при виконавчих комітетах обласних промислових Рад депутатів трудящих УРСР. У період з 1963 року по 1965 рік розгляд господарських спорів між підприємствами, установами та організаціями Закарпатської області було віднесено до компетенції Львівського міжобласного державного арбітражу при Львівському промисловому облвиконкомі. У 1965 році з огляду на ліквідацію раднаргоспів міжобласні державні арбітражі набули статусу обласних. На виконання постанови Ради Міністрів Української РСР від 31 грудня 1965 року №1278 виконкомом Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих було прийнято рішення від 11

січня 1966 року за №2, згідно з яким знову створено державний арбітраж при Закарпатському облвиконкомі» [17, с. 172-175].

Як зазначають Н. М. Ващиліна та М. М. Хамник, «у 1966 році державним арбітражем вирішено 2575 справ, у 1976 році – 4248 справ» [17, с. 172-175]. Тобто можемо констатувати, що протягом десяти років (з 1966 року до 1976 року) збільшився запит на розгляд справ шляхом арбітражу, а відтак прослідковується становлення та розвиток альтернативних форм вирішення спорів в Українській РСР. Тож, цікавість для юриспруденції викликає розвиток арбітражу в областях нинішньої України.

Так, наприклад, на сайті господарського суду Миколаївської області вказується на те, що «у радянській Україні період становлення та визнання суспільством спеціалізованих господарських судів був доволі складним. Після закінчення громадянської війни діяльність господарських організацій докорінно змінилась: із впровадженням комерційного розрахунку взаємовідносини між підприємствами активно відбувалися на договірних засадах. За цих умов у державі виникла нагальна потреба у спеціальних органах для врегулювання непорозумінь між підприємствами. Такими органами стали арбітражні комісії, утворені відповідно до Положення «Про порядок вирішення майнових спорів між державними установами і підприємствами», затвердженого постановою Ради Народних Комісарів від 21 листопада 1922 року» [4].

«За характером діяльності арбітражні комісії нагадували суди, однак підкорялися органам управління народним господарством. 1931 року арбітражні комісії було ліквідовано натомість створено систему державних арбітражних органів при органах виконавчої влади. 5 червня 1931 року вийшла постанова «Про Державний арбітраж УРСР»: при Раді Народних Комісарів УРСР було утворено Державний арбітраж. З утворенням 22 вересня 1937 року Миколаївської області постало питання про організацію державного арбітражу, який 1938 року було створено при облвиконкомі» [4].

«Крім вирішення майнових спорів, арбітраж узагальнював і вивчав роботу окремих господарських організацій у сфері якості продукції, дотримання планово-

договірної та фінансової дисципліни тощо. У 60-ті роки найбільшу кількість справ становили спори щодо розрахунків, якості, нестачі продукції. Більшість позовів було подано Миколаївським міськплодовотторгом, молочним комбінатом, трансформаторним заводом, заводом дитячих велосипедів. При держарбітражі було організовано раду юрисконсультів, що об'єднала всіх правозахисників Миколаєва та області. Переломним моментом у реформуванні судового порядку розгляду спорів та розвитку держарбітражу області стало проголошення 1991 року незалежної України. 4 червня 1991 року Верховною Радою УРСР було прийнято Закон «Про арбітражний суд України», відповідно до якого державний арбітраж був реорганізований в арбітражний суд Миколаївської області» [4].

Ми підтримуємо висновок про те, що «органи державного арбітражу до 1988 року діяли при виконавчих органах державної влади: спочатку при органах Міністерства юстиції, потім – при виконавчих органах обласних рад, а в центрі – при Раді Міністрів УРСР. Розглядаючи господарські спори між підприємствами, установами та організаціями, вони здебільшого виступали як органи державного управління» [17, с. 172-175].

Узагальнивши наукові праці, законодавство досліджуваного періоду в частині становлення та розвитку арбітражу, зазначимо, що в досліджуваний період, переважно, діяв державний арбітраж (як правило, це з 1931 рік до 1991 року), як певна система квазісудових органів, створена для розгляду майнових спорів між соціалістичними підприємствами та організаціями. Суттєвих змін арбітраж зазнав та був трансформований в господарські суди за часів незалежності України. Тож переважно в досліджуваний період існував державний арбітраж, однак був і третейський арбітраж, як добровільна форма розгляду спорів, який мав схожі ознаки до державного арбітражу, оскільки правова природа державного арбітражу та третейського арбітражу однакова.

Слід також зазначити і те, що процедури примирення (альтернативні форми захисту прав) закріплювалися і в Кримінально-процесуальному кодексі УРСР. Так, наприклад, в Кримінально-процесуальному кодексі УСРР, що був прийнятий 13 вересня 1922 року, в пункті 2 ст. 4 Кодексу вказується на те, що «кримінальне

переслідування не може бути порушене, а порушене не може бути продовжене та підлягає закриттю на будь-якому етапі процесу на підставі примирення з потерпілим у справах, порушених на підставі скарг потерпілого, за виключенням випадків, визначених в ст. ст. 10 та 11 цього Кодексу». Згідно зі ст. 10 Кодексу «примирення допускається тільки до набрання чинності вироком суду» [79].

Тобто, як слушно доводить Г.Ю. Міхновський, «процедура звільнення від кримінального покарання, яка існувала в той час до 1958 р. та 1960 р. (до внесення відповідних змін та скасування інституту примирення), може розглядатися в основі становлення процедури примирення чи, наприклад, медіації, в радянській системі права на території сучасної України» [94, с. 1-13].

Ще одним ключовим аспектом становлення медіації в Україні в той час, на думку Міхновського Г.Ю., є «закріплення в ст. 56 Конституції УРСР 1978 року норми про те, що громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом. Дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, можуть бути у встановленому законом порядку оскаржені до суду» [70; 94, с. 1-13].

Слід також акцентувати увагу на тому, що в досліджуваній радянській період діяла комісія з трудових спорів (КТС), яка була обов'язковим первинним органом розгляду індивідуальних трудових конфліктів та створювалася на підприємствах на паритетних засадах з представників адміністрації та профспілок. Створення та діяльність комісії з трудових спорів також, на нашу думку, доцільно віднести до альтернативних форм врегулювання спорів.

Науково-практичний аналіз норм законодавства, яке діяло на території сучасної України, засвідчує, що окремих норм щодо трудових спорів майже не було. Доведено, що «відсутність загальних положень про трудовий спір провокувала зловживання під час фактичного вирішення трудових спорів. Діяльність Тимчасового уряду пов'язана з трьома нормативними актами щодо цього питання: «Закон Временного правительства об организации

примирительных камер и третейских судов», «Проект Временного положения о примирительных учреждениях для разбора конфликтов между рабочими и предпринимателями в предприятиях, учреждениях и организациях, подчиненных правительственному контролю», «Проект закона о промысловых судах» [48].

«У серпні 1917 року Тимчасовий уряд затвердив «Положение о примирительных камерах и третейских судах». Примирні камери формувалися на паритетних засадах із робітників та підприємців і діяли в територіальних районах або галузях промисловості. Якщо примирна камера не могла вирішити спір, то справу передавали до третейського суду, який також функціонував на паритетних засадах» [48]. Тобто примирні камери мали: 1) паритетний спосіб формування - однакова кількість представників; 2) повноваження – розгляд спорів між робітниками і підприємцями; 3) мета – вирішення спору шляхом застосування позасудового механізму; 4) наслідки – справа могла бути передана до третейського суду.

В юриспруденції доводиться, що «спершу радянська влада не ухвалювала жодних нормативних актів щодо вирішення трудових спорів (конфліктів), бо «в период военного коммунизма строго централизованное в общественном масштабе и жесткое регулирование условий труда, а равно и принудительные методы привлечения к труду исключали возможность трудовых споров между рабочими и администрацией государственных предприятий и учреждений по вопросам установления условий труда». Так, у Кодексі законів про працю 1918 року не було норм, які регулювали б вирішення трудових спорів (конфліктів)» [48]. Разом з тим, вважаємо, що «Положение о примирительных камерах и третейских судах» (1917 р.), «Закон Временного правительства об организации примирительных камер и третейских судов» (1917 р.) створили нормативну основу для врегулювання спорів між робітниками та підприємцями.

«29 січня 1919 року Народний комісаріат праці (далі – НКП) опублікував звернення до трудящих, у якому рекомендував у разі виникнення конфліктів звертатися по сприяння до фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. Якщо спір не буде вичерпано, дозволялося надсилати звернення до місцевих

органів НКП. Захист інтересів трудящих потребував подальшої регламентації й удосконалення порядку розгляду трудових спорів. Тож 6 березня 1919 року НКП видав Інструкцію про порядок розгляду трудових конфліктів у підвідділах місцевих органів праці. Органами з розгляду трудових спорів, відповідно до інструкції, були комісії при професійних спілках та конфліктні комісії місцевих відділів праці» [48]. Отже відносини щодо врегулювання приватних спорів в аспекті застосування до них альтернативних форм поступово розвивалися та отримували законодавче оформлення. Це підтверджується також затвердженням Радою Народних Комісарів Положенням про порядок розгляду справ, що виникають між робітниками та службовцями і наймачами на ґрунті виконання трудового договору від 28 травня 1919 року, яке було нормативно-правовим актом уряду України.

Ми підтримуємо висновок про те, що «особливістю правового регулювання праці в період воєнного комунізму була майже повна відсутність судового захисту» [48].

«Кодекс законів про працю України 1922 року змінив порядок розгляду трудових спорів. Примирне забезпечення розгляду спорів тепер здійснювалося розціночно-конфліктними комісіями, примирними камерами й третейськими судами. Кожен із цих органів діяв на підставі положення. Вирішення трудових спорів у примусовому порядку здійснювалося особливими сесіями народних судів з трудових спорів (у Основах судоустрою СРСР і союзних республік, затверджених ЦВК СРСР 29 жовтня 1924 року, трудові сесії називалися камерами народних судів з трудових справ). Постановою Ради Народних Комісарів від 27 квітня 1923 року було затверджено Положення про примирні камери і третейські суди» [48]. Таким чином, в юридичній літературі слушно вказується на те, що існував примусовий порядок вирішення спорів – народний суд та примирний порядок – розціночно-конфліктні комісії, примирні камери й третейські суди.

Крім того дослідниками зазначається, що «із переходом радянського суспільства до державно-авторитарних економічних відносин послаблюється захист трудових гарантій та інтересів. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 29

серпня 1928 року було затверджено нові Правила про примирно-третейські суди і судовий розгляд трудових спорів. У документі регламентувалися такі види розгляду спорів: судовий, примирно-третейський та адміністративний (у порядку підлеглості)» [48]. Дійсно, хоча і захист трудових прав послабився, однак й надалі у законодавстві того часу закріплювався судовий та позасудовий захист прав.

Також вказується, що «після фактичної ліквідації приватної власності й становлення підприємств винятково державної форми власності трудовий спір із адміністрацією підприємства, по суті, був конфліктом між працівниками й державою. Усі надбання у сфері правового вирішення трудових спорів звелися нанівець. У тоталітарній державі інтереси виробництва виходили на перший план. Характерною особливістю трудового законодавства того часу стала відсутність дієвого інституту трудового спору» [48]. Відтак в юриспруденції доводиться, що надання переваг державній формі власності, закріплення ряду повноважень за державою, вказують на зменшення ролі альтернативних форм вирішення спору.

«Правила 1928 року, якими визначався порядок розгляду трудових спорів, діяли до 1957-го, а 31 січня цього року Президія Верховної Ради СРСР затвердила нове Положення про порядок розгляду трудових спорів. Для розгляду трудових спорів визначено: комісію з трудових спорів, яку створювали на паритетних засадах адміністрація і профспілковий комітет; фабричні, заводські, місцеві комітети профспілок і народні суди. Трудові спори працівників, котрі обіймали зазначені в додатковому переліку посади, розглядалися за субординацією» [48]. Тож, хоча в цей час переваги надавалися судовій формі, альтернативні форми - комісія з трудових спорів, комітети профспілок також існували, що вказує на становлення та розвиток альтернативних форм вирішення спорів в Україні.

«Кодекс законів про працю УРСР від 1971 року передбачав процедуру вирішення індивідуальних трудових спорів у комісіях з трудових спорів та в районних (міських) народних судах [48]. Разом з тим, поняття колективного трудового спору (конфлікту), як і процедура його вирішення, були відсутні. Розгляд трудових спорів удосконалили, затвердивши Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1974 року нове Положення про порядок розгляду

трудових спорів. Проте органи з розгляду трудових спорів і порядок їх вирішення змін не зазнали й визначалися Положенням від 31 січня 1957 року» [48]. Таким чином можна зробити висновок про те, що держава сприяла становленню та розвитку альтернативних форм вирішення спорів, закріпивши це в законі.

Крім того дослідниками не безпідставно вказується на те, що «криза в економіці, політиці, трудових відносинах 80-х років ХХ ст. привела до відродження робітничого руху, під впливом якого Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)». Цей документ, як у першій редакції від 9 жовтня 1989 року, так і в другій від 20 травня 1991 року, був не здатним врегулювати соціально-трудова відносини в нових економічних умовах. Законом № 2134-ХІІ від 18 лютого 1992 року в КЗпП України було замінено главу ХV «Трудові спори» (ст. 221–242). Вона мала назву «Індивідуальні трудові спори» й зменшилася на три статті – бракує ст. 240, 241 та 242. Пізніше, через вилучення ст. 240 і 241, було введено ст. 240-1 і 241-2» [48].

Розвиток та становлення України як самостійної, незалежної держави в ХХ ст. сприяло удосконаленню законодавства України в європейському, а не радянському напрямку. Судова форма та альтернативні форми вирішення приватних спорів також зазнали відповідних змін в частині удосконалення порядку (процедури) захисту прав та інтересів приватних осіб.

Слід також зазначити, що комісії з трудових спорів, які розглядали спори між працівниками та адміністрацією, намагалися, як правило, досягти компромісу, що, на нашу думку, може розглядатися як форма примирення чи альтернативна (позасудова) форма вирішення спорів приватно-правового характеру.

Зародження медіації та її істотний розвиток припадає на кінець радянського періоду, особливо на час перебудови (кінець 1980-х, початок 1990-х), в якому почали з'являтися перші ідеї та спроби впровадження медіації (посередництва) в цивільних та господарських спорах, хоча це ще не було масовим явищем, а радше передумовою для майбутніх реформ. Такого висновку дійшли також, наприклад, Р.Карпенко, О.Турлай, про це, зокрема, йдеться на сайті Українського центру медіації.

Отже, розвиток альтернативних форм вирішення спорів на території сучасної України з 1917 року до 1991 року був обмеженим через домінування радянської правової системи, однак мав місце в контексті національних утворень (УНР, ЗУНР) та під час існування УРСР, де застосовувалися процедури примирення в народних судах та третейські суди, а пізніше – інститут медіації в його зародкових формах, що передувало сучасному розвитку після 1991 року.

Хоча радянська система надавала перевагу судовому розгляду, вона не могла повністю ігнорувати потребу в швидких та компромісних альтернативних формах вирішення спорів, що виявлялося в інститутах примирення, зокрема, третейських судах та комісіях, які, по суті, заклали основу для сучасного розвитку альтернативних форм вирішення спорів в Україні з 1991 року.

3.3 Існування альтернативних форм вирішення спорів в УСРР/УРСР

Законодавство Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) (1919-1937) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) (1937-1991), як і законодавство сучасної незалежної України, не містило і не розкривало зміст поняття альтернативне вирішення спорів. Разом з тим цей термін широко почав використовуватися в юриспруденції лише з середини ХХ століття.

Так, наприклад, Голубєва Н., Сулейманова С., Бут І., Полуніна О. доводять, що «практика альтернативного вирішення цивільно-правових спорів (Alternative Dispute Resolution, скорочено – ADR), яка вперше була впроваджена у США у 60-х роках ХХ століття у якості «приватного правосуддя» (private justice), набула широкого застосування у багатьох країнах світу, серед яких Канада, Німеччина, Франція тощо. Крім того, паралельно у закордонній практиці використовуються терміни EDE – Effective Dispute Resolution (ефективне розв’язання спорів), Amicable Dispute Resolution (дружнє розв’язання спорів). В Україні також знайшли застосування окремі процедури (способи) альтернативного вирішення спорів (третейський розгляд, розгляд спору міжнародним комерційним арбітражем, переговори, медіація), однак обсяги їх застосування незрівнянно малі» [31, с. 7-8].

Як вже зазначалося, ми підтримуємо вчених (наприклад, О.О.Кармазу, Т.В.Федоренко, К.Л. Каращук, Д.А.Позова), які оперують в науці поняттям альтернативні форми врегулювання спору, під яким, узагальнивши наукові напрацювання, пропонуємо розуміти у вузькому значенні врегульовану нормами права, а у випадках передбачених законом, положеннями цивільно-правового договору, не судову процедуру (порядок) врегулювання (вирішення) спору чи конфлікту, метою якої є позасудовий захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав осіб, чи прав, щодо яких в майбутньому виникне спір чи конфлікт, який ґрунтується на таких основних принципах верховенства права, добровільності, незалежності, неупередженості, рівності сторін, обов'язковості виконання домовленостей чи прийнятих рішень.

Відтак в подальшому пропонуємо уніфікувати аналогічні поняття та використовувати правові конструкції судова форма врегулювання спору та альтернативна форма вирішення спору.

На нашу думку, поняття та межі альтернативних форм вирішення спорів у радянському приватному праві, а саме в період УСРР/УРСР, доцільно розкривати крізь призму системної подвійності радянського правопорядку. Як відомо, на рівні доктрини домінувало заперечення так названої буржуазної приватності та підпорядкування майнового обігу соціалістичним цілям. Водночас на рівні практики існували реальні, подібні до сучасних приватних відносин, відносини, які неможливо було усунути навіть за умов планової економіки: побутові правочини (угоди) громадян, кооперативні зв'язки, споживчі спори, трудові конфлікти тощо. Саме ця невідповідність між ідеологічною рамкою та повсякденним оборотом зумовила потребу у існуванні процедур врегулювання спорів, що за змістом виконували функції альтернативного вирішення спорів.

У радянській моделі альтернативних форм вирішення спорів проявлялося не як ринкова альтернатива суду, а як інструмент керованого зниження конфліктності та підтримання соціально-економічної дисципліни. У межах цієї логіки сформувався спектр механізмів, різних за юридичною природою та ступенем автономії сторін.

По-перше, діяли договірно-диспозитивні способи узгодження позицій, зокрема мирова угода, примирення та переговори, які нерідко відбувалися в тіні формального процесу й використовувалися як практичний засіб швидкого зняття спору без загострення публічної конфронтації.

По-друге, істотне місце займали колективістські механізми соціального контролю, зокрема товариські суди та громадські ради, де врегулювання конфлікту поєднувалося з виховною функцією і публічним осудом як засобом профілактики повторних порушень.

По-третє, у господарській сфері ключовим став адміністративно-арбітражний механізм – державний арбітраж у спрах між організаціями, який фактично був частиною управлінської вертикалі. Його роль особливо посилилася після закріплення положень про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР у 1960 році, що інституційно оформило арбітраж як елемент державного управління економікою, а не як інструмент приватної автономії.

По-четверте, у трудових відносинах діяли квазісудові процедури, насамперед комісії по трудових спрах, які забезпечували внутрішньо-організаційне врегулювання конфліктів між працівником і роботодавцем та виконували функцію первинного фільтра перед можливим зверненням до формальних юрисдикцій [96; 154, с.213-217; 158].

Таким чином, межі альтернативного врегулювання спорів у період УСРР/УРСР були ширшими за вузьке розуміння альтернативи суду і охоплювали комплекс процедур, спрямованих на контрольоване врегулювання конфліктів у різних сферах суспільного життя. Їх спільною ознакою була не стільки конкуренція із судовою формою, скільки підпорядкованість завданню стабілізації соціального порядку та забезпечення керованості економічних і трудових процесів.

Відзначимо, що в Конституції (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 року містився розділ IX «Суд і прокуратура», в ст. ст. 102, 103 та 1108 якої передбачено, що «правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР,

обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами. Розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів. Народні суди обираються громадянами району на основі загального, прямого 1 рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки» [69].

Разом з тим в цій Конституції не йдеться про інші форми, які альтернативні правосуддю, як от, наприклад, третейський розгляд, який діяв на той час, тощо. Конституція закріплювала радянську систему влади, в якій одними із ключових принципів були, зокрема, такі принципи соціалізму «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею», «хто не працює, той не їсть» (ст. 12 Конституції). Народні суди були виборними, строковими органами, які обиралися громадянами району.

В Конституції (Основному Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнятій на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року, зокрема, в ст. 3 йшлося про те, що «організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: на виборності всіх органів державної влади, знизу доверху, підзвітності їх народів, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу. Радянська держава, всі її органи діють на основі Соціалістичної законності (ст. 4 Конституції)» [70].

На відміну від Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 року, в Конституції від 20 квітня 1978 року визначаються напрями діяльності професійних спілок, громадських організацій тощо та, зокрема, передбачається, що «професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань (ст. 7). Трудові колективи беруть участь в

обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення (ст. 8). Відповідно до ст. 9 цієї Конституції основним напрямом розвитку політичної системи суспільства є даліше розгортання демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки» [70].

Судовий захист гарантовано ст. 55 цієї Конституції, за якою «громадяни Української РСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно. В ст. 56 передбачалося, що громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом. Дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян можуть бути у встановленому законом порядку оскаржити до суду рішення» [70].

Відтак Конституція 1978 р. передбачала, що порядок та строки розгляду скарг визначається законом. Таким чином можемо дійти висновку про те, що позасудовий розгляд скарг в той час здійснювався в порядку та в строки, визначені законом, оскільки такий висновок слідував із ст. 56 цієї Конституції.

Звертаємо увагу на те, що Конституція 1978 року на відміну від Конституції 1937 року, містить главу 18 «Суд і арбітраж», в ст. 149 якої передбачено, що «правосуддя в Українській РСР здійснюється тільки судом. Статтею 150 Конституції визначено, що всі суди Української РСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять

років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки» [70].

Цікавість для юриспруденції має і ст. ст. 160 та 161 цієї Конституції, за якою «у судочинстві в цивільних і кримінальних справах допускається участь представників громадських організацій і трудових колективів. Вирішення господарських спорів між підприємствами, установами й організаціями здійснюється органами державного арбітражу в межах їх компетенції» [70].

Таким чином можна вести мову про те, що участь представників громадських організацій і трудових колективів в процедурі розгляду спорів вказує на те, що в цей час розвиваються альтернативні судовому форми захисту, однак вони тісно пов'язані із судовою системою того часу.

Отже, аналіз норм Конституції 1978 року дозволяє дійти висновку про те, що вирішення спорів в суді та в позасудових органах повинно було відповідати принципу соціалістичної законності (ст. 4 Конституції 1978 р.), а також не виходити за межі принципу від кожного - за здібностями, кожному - за працею (ст. 14 Конституції 1978 р.), посилення соціальної однорідності суспільства (ст. 19 Конституції 1978 р.) та бути спрямованим на виховання громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (ст. 34 Конституції 1978 р.) і колективне врегулювання спору. Крім того, ст. 35 Конституції 1978 р. передбачалося, що «іноземним громадянам і особам без громадянства в Українській РСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в тому числі право на звернення до суду та інших державних органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та інших прав» [70].

Відтак в юриспруденції доцільно вести мову про те, що як громадянам УРСР, так і іноземцям і особам без громадянства в УРСР належало право звернення до суду (законом закріплювалося право громадян на судовий захист), до державних органів (позасудовий захист) з метою захисту належних їм різних приватних прав, однак такий захист ґрунтувався на соціалістичних принципах.

Як нами вже зазначалося, в ст. 6 Цивільного кодексу УРСР 1963 року було передбачено, що «захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку судом, арбітражем або третейським судом. Захист цивільних прав у випадках і в порядку, встановлених законодавством Союзу РСР і Української РСР, здійснюється також товариськими судами, профспілковими та іншими громадськими організаціями. До пред'явлення позову, який впливає з відносин між організаціями, обов'язковим є пред'явлення претензії» [174].

Отже, Цивільний кодекс УРСР закріплював норми щодо захисту прав в арбітражі, третейському суді, товариському суді, профспілках, громадських організаціях. Крім того містив імперативну норму про те, що у спорах між юридичними особами (організаціями) пред'явлення претензії передуює подачі позову до суду. Зважаючи на зміст та характер норм цього Кодексу, порядок та строки судового та інших форм захисту він не мав. Ці норми містилися в спеціальному законодавстві. Тож дійдемо висновку про те, що в цей період, як і нині, законодавство щодо альтернативних форм захисту було спеціальне.

Що ж стосувалося Цивільного кодексу УРСР 1922 року, то зазначимо, що в загальній частині Загальних засад було передбачено, що «спори про цивільне право розв'язуються судовим порядком. Відмова від права звернення до суду недійсна. Майнові спори між органами держави розв'язуються встановленим особливою постановою порядком. Відносини земельні, відносини, що виникають з найму робочої сили, та відносини родинні регулюються особливими кодексами» [173]. Тобто норми щодо запровадження інших, ніж судовий захист, форм захисту не багатослівні, лише містять відсилання до інших кодексів, якщо це стосується земельних, родинних відносин та відносин, що виникають з найму робочої сили.

Цивільний процесуальний кодекс Української РСР, який було введено в дію з 1 січня 1964 року, закріплював норму про позасудовий розгляд цивільних справ.

Так, відповідно до ст. 25 цього Кодексу «у випадках, передбачених законом, цивільні справи можуть розглядатись товариськими і третейськими судами в порядку, передбаченому Положенням про товариські суди і Положенням про третейські суди України. У випадках, передбачених законом або міжнародними

договорами, спори, що виникають з цивільних правовідносин, за згодою сторін можуть бути передані на вирішення Міжнародного комерційного арбітражного суду чи Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України» [127].

Тобто нормативно закріплено види позасудового розгляду скарг, а саме: товариський суд, третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж. Крім того, в судовому захисті суд застосовував процедури примирення, визначені в Цивільному процесуальному кодексі УРСР чи в іншому законі УРСР чи СРСР, який також діяв в УРСР.

Так, наприклад, ст. 176 цього Кодексу було передбачено, що «в справі про розірвання шлюбу суд може, відклавши розгляд справи, призначити подружжю строк для примирення, який не повинен перевищувати шести місяців» [127]. Як правило, суди широко застосовували цю норму на практиці.

В юриспруденції доведено, що у законодавстві СРСР було чимало норм, відповідно до яких досудовий порядок урегулювання спору застосовувався в обов'язковому порядку. Наприклад, за ст. 136 Цивільного процесуального кодексу Української РСР 1963 р. «суддя відмовляє у прийнятті позовної заяви, якщо позивач не дотримався встановленого законом для цієї категорії справ обов'язкового порядку попереднього позасудового вирішення спору, зокрема і щодо претензійного порядку, що виникали за договорами перевезення» [175]. На наш погляд, в частині «розвитку в радянський період переговорів як позасудового захисту, переговори були або передумовою судового процесу або його частиною. Тож, в аспекті ст. 136 ЦПК УРСР, переговори були одночасно і окремим етапом судового процесу, бо фактично були підставою для звернення до суду, і окремим способом вирішення спорів. Адже в разі досягнення сторонами компромісу потреба у зверненні до суду зникає» [190, с. 78-86].

Цікавість викликає також норма ст. 178 цього Кодексу, за якою «розгляд справи по суті починається доповіддю одного з суддів, після чого головуючий з'ясовує: чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони закінчити справу мировою угодою або звернутись

для вирішення спору до третейського чи товариського суду» [127]. Слід наголосити на тому, що мирова угода як процедура примирення, що застосовувалася в цивільному судочинстві, повинна була бути затвердженою судом (ст. 179 Цивільного процесуального кодексу УРСР), що вказувало на існування процедур примирення в цивільному судочинстві, які діяли в УРСР.

Відтак, дійдемо висновку про те, що Цивільний процесуальний кодекс УРСР містив низку норм, які передбачали врегулювання спору у позасудовий спосіб, як от, укладення мирової угоди, вирішення спору у третейському чи товариському суді чи застосування процедури примирення при розлученні осіб.

Цивільний процесуальний кодекс УРСР, закріпивши ряд норм про те, що спори можуть вирішувати третейським судом, за умови якщо між сторонами укладено договір про передачу даного спору на вирішення третейського суду (ст. 136 цього Кодексу), та поклавши на суддю обов'язок роз'яснити норму про те, що сторони можуть звернутись для вирішення спору до третейського або товариського суду та наслідки такої процесуальної дії (ст. 143 та ст. 178 цього Кодексу), в додатку № 2 до ЦПК закріпив Положення про третейський суд [127]. Відтак в юриспруденції це підтверджує висновок про існування в радянський час альтернативних форм вирішення спорів, процедура яких, хоча і викликає на сьогодні дискусію, однак визначалася на рівні законодавчого акту держави.

Як вже зазначалося, «в радянські часи продовжується історія становлення та розвитку третейського судочинства, як альтернативної форми вирішення приватних спорів. Так, як доведено вченими, третейський розгляд міг застосовуватися лише в період НЕПу приватними підприємцями. Із запровадженням командно-адміністративної політики потреба в них відпала. Лише в 1961 році в Основах цивільного законодавства СРСР і союзних республік, Цивільному процесуальному кодексі УРСР, а також в інших нормативних актах УРСР зобов'язали судові органи роз'яснювати особам їх право на розгляд справи третейським судом. Діяльність третейських судів закріплювалась, наприклад, Положенням про третейський суд та Положенням про третейський суд для вирішення господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами,

організаціями та установами, затвердженим постановою Державного арбітражу СРСР від 1975 року» [104, с. 117-120; 157], та які діяли на території УРСР. Наприклад, Положення про третейський суд, як додаток № 2 до ЦПК УРСР, який було введено в дію з 1 січня 1964 року, містило 20 статей, які розкривати зміст та процедуру розгляду скарг в третейському суді.

Розглянемо ж основні статті цього Положення.

Стаття 1 цього Положення визначала категорії справ (спорів), які розглядалися в третейському суді, та форму договору про передачу спору на розгляд третейського суду. Так: «громадяни можуть передати будь-який спір, який виник між ними, на розгляд третейського суду, за винятком спорів, що виникають з трудових і сімейних відносин. Договір про передачу спору на розгляд третейського суду (третейський запис) повинен бути укладений в письмовій формі» [111].

Стаття 5 містила вимоги до змісту договору про передачу спору на розгляд третейського суду та передбачала, що «в договорі повинно бути зазначено: 1) найменування сторін і їх місце проживання; 2) предмет спору; 3) найменування обраних суддів; 4) строк вирішення спору; 5) місце і час укладення договору» [111].

Як вбачається із ст. ст. 2 та 3 цього Положення, «третейський суд не був постійно діючим органом, він «організується всякий раз за окремою угодою всіх учасників спору» (ст. 2 Положення) «в складі одного судді або в складі кількох суддів, обраних в однаковій кількості від кожної сторони, і одного судді за загальним обранням сторін» (ст. 3 Положення). Вимоги до членів третейського суду містилися в ст. 4 цього Положення» [111].

Цікавою для юриспруденції є норма ст. 9 цього Положення про обмеження дії принципу добровільності, який покладено в основу передачі справи на розгляд третейського суду: «громадяни, що уклали договір про передачу спору на розгляд третейського суду, не вправі відмовитися від нього до закінчення строку, передбаченого третейським записом, крім випадків, зазначених у ст. 6 цього Положення. Відтак, згідно із ст. 6 Положення сторона вправі відмовитися від

договору, якщо доведе, що будь-хто з суддів заінтересований в наслідках справи і що про ці обставини їй не було відомо при укладенні договору» [111].

Тобто відмова від договору допускалася за умови, що сторонам під час розгляду справи достовірно стало відомо про заінтересованість суддів в розгляді справи.

Стаття 10 цього Положення визнавала розмежування джерел вирішення спору в третейському суді та передбачала, що «третейський суд не зв'язаний правилами судочинства, викладеними в Цивільному процесуальному кодексі УРСР. Однак він не може вирішувати справи, не заслухавши пояснень сторін, крім випадків, коли сторона ухиляється від явки до суду для дачі пояснень» [111].

Тобто, ЦПК УРСР прямо не регулював відносини, які стосувалися розгляду справи в третейському суді, однак містив загальні норми стосовно права громадян на розгляд справи в третейському суді. При цьому спеціальним джерелом регулювання зазначених відносин було Положення про третейський суд, яке містилося в Додатку № 2 до ЦПК УРСР.

Стаття 11 Положення визначала випадки, коли розгляд справи був неможливим. Так, «третейський суд вважається таким, що не відбувся: 1) внаслідок закінчення строку, передбаченого третейським записом; 2) внаслідок відмови будь-кого із суддів або усунення його (ст. 6 цього Положення); 3) якщо під час провадження справи виявиться обставина, що дає підстави до порушення кримінального переслідування відносно будь-якої сторони і може вплинути на вирішення справи; 4) в разі смерті одної з сторін» [111].

Статті 12-15 цього Положення містили вимоги до рішення третейського суду. Так, «рішення третейського суду постановляється більшістю голосів (ст. 12). Тобто закріплено порядок прийняття рішення. Згідно із ст. 13 рішення викладається в письмовій формі; в ньому обов'язково повинно бути зазначено: 1) час і місце постановлення рішення і склад третейського суду; 2) третейський запис, на підставі якого суд діяв; 3) найменування всіх учасників спору; 4) предмет спору; 5) мотиви, з яких третейський суд прийшов до своїх висновків; 6) постанова третейського суду» [111]. Відтак ця стаття передбачає тільки письмову

форму рішення та встановлює зміст такого рішення. В ст. 14 йдеться про вимоги до оформлення рішення суду: «рішення підписується всіма суддями. Відмова будь-кого із суддів від підпису і окрема думка відмічаються в самому рішенні» [111]. Тобто, судді мають право підписати чи не підписати рішення суду, відмова від підпису зазначається у відповідному рішенні та передбачається інститут окремої думки. Відповідно до ст. 15 цього Положення «рішення оголошується сторонам в засіданні суду, причому вони розписуються на самому рішенні. В разі відмови сторони від підпису або її неявки без поважних причин в засідання суду рішення вважається їй оголошеним, про що на рішенні головуючий робить відмітку» [111]. Тож ця стаття передбачає відкрите оголошення рішення суду незалежно від явки в суд сторони.

Цікавість для юриспруденції викликають також ст. ст. 16 – 20 Положення, в яких визначається порядок зберігання судових справ та виконання рішення третейського суду.

Так, відповідно до ст. 16 цього Положення «все провадження третейського суду після закінчення розгляду справи передається на зберігання до районного (міського) суду, в районі якого відбувався третейський суд» [111]. Таким чином прослідковується ще один зв'язок судового та позасудового розгляду справ.

Що ж стосується виконання рішення третейського суду, то згідно із ст. 17 цього Положення «рішення третейського суду, не виконане добровільно, може бути виконано примусово на підставі виконавчого листа, видаваного районним (міським) судом, в районі якого відбувався третейський суд. Відповідно до ст. 18 Положення при видачі виконавчого листа суддя перевіряє, чи суперечить рішення третейського суду законові і чи не було допущено при його постановленні порушення правил, передбачених цим Положенням. На відмову судді у видачі виконавчого листа може бути подана скарга або внесено окреме подання у десятиденний строк з дня відмови (ст. 19 Положення). Після того як ухвала судді про відмову у видачі виконавчого листа набрала законної сили, спір може бути вирішений в суді за заявою заінтересованої в тому сторони (ст. 20 Положення)» [111].

Тобто, в той час закріплювався та діяв принцип добровільності виконання рішення третейського суду та принцип обов'язковості виконання рішення третейського суду на підставі виконавчого листа.

Як вбачається із змісту норм досліджуваного Положення, цей документ не містив окремої статті щодо загальних та спеціальних принципів розгляду справ в третейському суді, хоча із його змісту прослідковується ряд принципів розгляду справи в третейському суді: принцип законності рішення третейського суду, принцип добровільності утворення третейського суду, принцип прийняття рішення суду більшістю голосів тощо. Разом з тим це Положення не містило ряду процедурних (процесуальних) норм, наприклад, щодо прав та обов'язків третейського суду, сторін спору, можливості залучення у справу зацікавлених осіб тощо.

Бут І.О. слушно доводить, що «новий спосіб господарювання соціалістичної планової економіки та перехід до командно-адміністративних методів управління зменшив роль третейського суду у внутрішньому житті СРСР, але застосування міжнародного комерційного арбітражу, звичного для торгової практики інших країн, все ж мало місце. При Всесоюзній торговій палаті в Москві утворено Морську арбітражну комісію (1930 р.) та Зовнішньоторговельну арбітражну комісію (1932 р.), яку 14 грудня 1987 року Указом Президії Верховної Ради СРСР перейменовано на Арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті СРСР. В той же час, у середині 60-х років все ж здійснювалися спроби реанімувати внутрішні третейські суди та підвищити їхню роль, саме на цей час припала активізація наукових досліджень цього інституту, особливо в контексті включення Положення про третейський суд (Додаток №2) до Цивільного процесуального кодексу Української РСР від 18 липня 1963 року. В такому вигляді майже без змін третейський суд проіснував до розпаду СРСР, хоча все одно не набув широкого застосування» [12, с. 56, 57].

Як зазначалося вище, вченими доведено, що позасудовою формою захисту був розгляд справ в товариських судах, який регулювався спеціальним законодавчим актом - Положенням про товариські суди Української РСР і

Положенням про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР від 23 березня 1977 р. № 1852-IX [126]. Слід також зазначити і те, що до 1977 року діяло Положення про товариські суди Української РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 15 серпня 1961 року, яке з набуттям чинності Положення про товариські суди Української РСР від 23 березня 1977 р. № 1852-IX, втратило чинність.

Звертаємо увагу на те, що «громадські ради по роботі товариських судів Української РСР не розглядали спори, а здійснювали адміністративні функції, а саме, громадська рада:

а) організує правове навчання голів і членів товариських судів: проводить семінари і наради по застосуванню чинного законодавства, обміну досвідом роботи товариських судів, їх участі в комуністичному вихованні громадян;

б) регулярно проводить за дорученням виконкому Ради народних депутатів перевірки роботи товариських судів, знайомиться з справами і матеріалами, які є в товариських судах, аналізує дані, що подають один раз на рік товариські суди про кількість і характер розглянутих ними справ і про вжиті заходи впливу, та подає зведені дані у виконавчий комітет Ради народних депутатів;

в) сприяє у проведенні виборів і звітів товариських судів;

г) перевіряє за дорученням виконавчого комітету районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів скарги на рішення товариських судів і вносить свої пропозиції по результатах перевірки;

д) заслуховує повідомлення голів товариських судів про роботу товариських судів і дає рекомендації по усуненню недоліків і поліпшенню їх діяльності;

е) вносить на розгляд виконавчого комітету місцевої Ради народних депутатів, профспілкового комітету підприємства, установи, організації пропозиції про усунення виявлених недоліків і подальше вдосконалення діяльності товариських судів, а також про скасування рішень товариських судів, що суперечать обставинам справи або чинному законодавству;

є) ставить перед виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів, профспілковими комітетами підприємств, установ, організацій питання про заохочення голів і членів товариських судів за активну роботу;

ж) вживає заходів до висвітлення діяльності товариських судів у пресі, по радіо, телебаченню, а також іншими засобами масової інформації» [126].

Слід також зазначити і те, що «створенню товариських судів УРСР передувало створення робітничих дисциплінарних товариських судів. Так, РНК УСРР 12 червня 1920 ввела в дію на території сучасної України Декрет «Про робітничі дисциплінарні товариські суди», яким передбачалися порядок створення судів, їхня структура, права та обов'язки членів, визначалися заходи покарання для злісних порушників трудової дисципліни. Організація таких судів активно розгорнулася на вугледобувних підприємствах металообробної промисловості Луганська, Харкова, Катеринослава (нині м. Дніпропетровськ), Миколаєва, Маріуполя, Юзівки (нині м. Донецьк) та ін., на ударних та особливо важливих заводах Центрального управління важкої індустрії, які працювали на оборону. Такі суди діяли і в легкій промисловості, вони були організовані серед залізничників, робітників цукрової промисловості, друкарів, будівельників, шкіряників, швейників, рад. службовців. Особливо активно працювали товариські суди цих категорій робітників на Донбасі, в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Києві. Менш активними вони виявилися на підприємствах деревообробної та хімічної промисловості України, оскільки їх організація розгорнулася в цих галузях лише наприкінці 1920 року» [137].

«За порушення дисципліни праці, дезорганізацію виробництва такі суди застосовували різні види покарання: зниження заробітної плати, переведення на найважчі примусові та понадурочні роботи, ув'язнення в трудових таборах, а у виняткових випадках передавали справи до військ. трибуналу. Методи боротьби, які використовували ці суди, свідчили про стиль керівництва більшовицької диктатури пролетаріату щодо робітничих мас» [137].

Положення про товариські суди Української РСР від 23 березня 1977 р. є окремим нормативно-правовим актом, який містив спеціальні норми щодо

розгляду справ в товариських судах УРСР, та складався із 24 статей, які розміщувалися в п'яти розділах. На відміну від спеціального акта, яким визначався розгляд справ в третейському суді, Положення про товариські суди Української РСР від 23 березня 1977 р. більш повно розкривало процедурні особливості розгляду справ.

Відповідно до ст. 1 Положення про товариські суди Української РСР від 23 березня 1977 р. «товариські суди - це виборні громадські органи, які покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку в них почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поважання гідності і честі радянських людей. Головне в роботі товариських судів - запобігання правопорушенням, виховання громадян шляхом переконання і громадського впливу, створення обстановки нетерпимості до порушень трудової дисципліни, до будь-яких антигромадських вчинків. Товариські суди наділені довір'ям колективу, виражають його волю і відповідальні перед ним» [126].

Тобто, діяльність товариських судів ґрунтувалася на принципах соціальної законності та комунізму, визначених в Конституції, яка була чинна на той час, та які червоною ниткою проходили у всіх нормативно-правових актах того періоду. Мета діяльності товариських судів – запобігання правопорушенням та здійснення ряду дій, спрямованих на виховання дотримання комуністичних принципів.

«В багатьох українських селах були створені єдині сільські (територіальні) товариські суди, які розглядали справи про антигромадські вчинки не лише колгоспників, а і всіх інших жителів даного села, які нерідко працювали у довколишніх містах чи на промислових підприємствах» [159].

Статтею 2 Положення про товариські суди Української РСР від 23 березня 1977 р. було передбачено суб'єкта створення товариського суду. Тож: «1) загальні збори трудового колективу, колективу студентів або учнів створювали товариські суди на підприємствах, в установах, організаціях, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; 2) загальні збори членів колгоспу, загальних зборів (сходу)

мешканців будинків або громадян селища, села за згодою виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів – товариські суди в колгоспах, у будинках, які обслуговуються житлово-експлуатаційними організаціями або об'єднуються вуличними, квартальними, домовими комітетами; 3) в окремих випадках за згодою вищестоящего профспілкового органу або виконавчого комітету відповідної місцевої Ради народних депутатів - товариські суди в колективах чисельністю менше 50 чоловік» [126].

Статтею 7 цього Положення передбачалися категорії справ, які розглядав товариський суд (від порушення трудової дисципліни, вчинення адміністративного чи цивільного проступку до вчинення злочинів незначної тяжкості). Відтак в юриспруденції може йти мова про закріплення в цьому Положенні предметної юрисдикції.

Отже, «товариські суди розглядають справи:

1) про прогул (в тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин, появу на роботі в нетверезому стані, запізнення на роботу або передчасне залишення роботи та інші порушення трудової дисципліни: про несумлінне виконання робіт або простій внаслідок несумлінного ставлення працівника до своїх обов'язків;

2) про недодержання вимог по охороні праці (техніці безпеки, виробничій санітарії, гігієні праці) та протипожежній охороні, крім випадків, що тягнуть кримінальну відповідальність;

3) про втрату, пошкодження обладнання, інвентаря, інструментів, матеріалів та іншого державного або громадського майна внаслідок несумлінного ставлення особи до своїх обов'язків, якщо це не тягне кримінальної відповідальності;

4) про самовільне використання в особистих цілях належних державному підприємству, установі, організації, колгоспу, іншій кооперативній та іншій громадській організації транспортних засобів, сільськогосподарської техніки, верстатів, інструментів, сировини та іншого майна, якщо ці дії не заподіяли зазначеним підприємствам, установам і організаціям істотної шкоди;

5) про розпивання спиртних напоїв на вулицях, на стадіонах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту та в інших громадських місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, в яких продаж спиртних напоїв на розлив дозволений виконавчим комітетом місцевої Ради народних депутатів, про появу в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль; про розпивання спиртних напоїв на виробництві (на робочих місцях, у приміщеннях і на території підприємств, установ, організацій) або про перебування на роботі в нетверезому стані; про участь майстрів, начальників ділень, змін, цехів та інших керівників у розпиванні з підлеглими їм працівниками спиртних напоїв на виробництві, або про невжиття ними заходів до відсторонення від роботи осіб, що перебувають у нетверезому стані, або про приховання ними випадків розпивання спиртних напоїв чи появи на роботі в нетверезому стані підлеглих їм працівників; про придбання самогону та інших міцних спиртних напоїв домашнього вироблення; про дрібне хуліганство, дрібне розкрадання державного або громадського майна, дрібну спекуляцію;

6) про вчинену вперше крадіжку малоцінних предметів споживання і побуту, що знаходяться в особистій власності громадян, у разі, коли притягнутий до відповідальності і потерпілий є членами одного колективу. Справи, перелічені в цьому пункті, надсилаються на розгляд товариського суду органами внутрішніх справ, прокуратури і судом;

7) про образу, наклеп, побої і легкі тілесні ушкодження, що не спричинили розладу здоров'я, якщо ці діяння вчинені вперше, про лихослів'я;

8) про невиконання або неналежне виконання батьками, опікунами або піклувальниками обов'язків по вихованню дітей; про недостойне ставлення до батьків, негідну поведінку в сім'ї; про недостойне ставлення до жінки; про ухилення хворих на хронічний алкоголізм від лікування в лікувально-профілактичних закладах охорони здоров'я;

9) про псування жилих і нежилих приміщень і комунального устаткування; про недодержання правил протипожежної безпеки:

10) про порушення правил внутрішнього розпорядку в квартирах і гуртожитках, про спори мешканців по використанню підсобних приміщень, домових служб, оплаті комунальних послуг, оплаті витрат по поточному ремонту місць загального користування;

11) про порядок користування будівлями, що становлять спільну власність двох або декількох громадян, про поділ майна колгоспного двору і виділ з колгоспного двору, про поділ майна між подружжям - при згоді сторін, між якими виник спір, на розгляд справи в товариському суді;

12) про псування дерев та інших зелених насаджень; про стягнення збитків, заподіяних дрібними лісопорушеннями, вчиненими вперше, якщо збитки не перевищують 30 крб. за діючими таксами для обчислення розміру стягнень за шкоду;

13) про майнові спори між громадянами на суму до 50 крб. - при згоді учасників спору на розгляд справи в товариському суді;

14) про інші адміністративні правопорушення, якщо органи (службові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, визнають за необхідне передати матеріали на розгляд товариського суду для застосування до правопорушника заходів громадського впливу. Товариський суд може розглядати також справи про вперше вчинені діяння, які містять ознаки злочину, що не являє великої суспільної небезпеки, якщо суд, прокурор, слідчий або орган дізнання згідно з чинним законодавством передадуть матеріали такої справи на розгляд товариського суду» [126].

Отже, як вбачається із ст. 7 цього Положення деякі категорії справ, хоча чітко і визначені в цій статті, що вони розглядаються товариським судом, однак деяку категорію справ органи внутрішніх справ, прокуратури і суд повинні були передати на розгляд цього суду. Таким чином законодавство радянського періоду в частині діяльності товариських судів закріплювало категорію справ, які були обов'язковими для розгляду товариського суду.

Відтак ст. 10 цього Положення передбачено, що «товариські суди розглядають справи:

1) за поданнями загальних зборів трудових колективів підприємств, установ, організацій, колективів студентів вищих і учнів середніх спеціальних навчальних закладів, профспілкових комітетів, добровільних народних дружин по охороні громадського порядку, груп і постів народного контролю, громадських селищних, сільських, вуличних, квартальних, дільничних, домових комітетів та інших громадських організацій, загальних зборів (сходів) громадян за місцем проживання;

2) за поданнями виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів і постійних комісій Рад;

3) за повідомленнями державних органів, правлінь колгоспів, керівників підприємств, установ, організацій та інших службових осіб, які мають право накладати дисциплінарні стягнення, а також за матеріалами, переданими органами (службовими особами), яким надано право накладати адміністративні стягнення;

4) по матеріалах, переданих судом, прокурором, а також слідчим і органом дізнання за згодою прокурора;

5) за заявами громадян;

6) за власною ініціативою товариського суду» [126].

Тобто, в юриспруденції не може йти мова про дію диспозитивного принципу в досліджуваному суді, оскільки за власною ініціативою товариського суду могла бути розглянута справа в товариському суді.

Принцип публічного та колегіального розгляду справ в товариському суді закріплено було в ст. 13 досліджуваного Положення.

Досліджуване Положення чітко передбачало заходи впливу до порушника. Зокрема, в ст. 16 до таких заходів було віднесено:

«1) зобов'язання публічно просити пробачення у потерпілого або колективу;

2) оголошення товариського попередження;

3) оголошення громадського осуду;

4) оголошення громадської догани з опублікуванням або без опублікування в пресі;

5) накладення грошового штрафу у розмірі до 10 карбованців, якщо проступок не зв'язаний з порушенням трудової дисципліни;

6) поставити перед керівником підприємства, установи, організації питання про переведення винного в порушенні трудової дисципліни відповідно до чинного законодавства про працю на нижче оплачувану роботу або про зміщення на нижчу посаду;

7) порушити перед керівником підприємства, установи, організації питання про звільнення відповідно до чинного законодавства працівника, який виконує виховні функції або роботу, пов'язану з безпосереднім обслуговуванням грошових або товарних цінностей, якщо товариський суд з урахуванням характеру вчинених цією особою проступків визнає за неможливе довірити їй цю роботу надалі» [126].

Стаття 17 цього Положення передбачала пом'якшення покарання, навіть до виправдання. Так, «товариський суд міг обмежитись публічним розглядом справи і не застосовувати зазначених у ст. 16 заходів громадського впливу, якщо винний щиросердо розкається, публічно попросить пробачення у колективу або потерпілого і добровільно відшкодує заподіяну шкоду. У випадку відсутності підстав для засудження товариський суд виправдує притягнуту до відповідальності особу» [126].

Отже, діяльність товариських судів – квазісудових органів в радянській політичній системі була направлена на участь громадян у самоуправлінні [82, с. 73-81; 159] та укріпленні диктатуру комуністичної партії, а також вказувала на застосуванні імперативного принципу при розгляді справ в таких судах.

Що ж стосується розвитку медіації в досліджуваний період, відмітимо, що, наприклад, «сімейна медіація в сучасному вигляді почала активно розвиватися з ХХ століття. За часів СРСР цей метод вирішення спорів не користувався попитом серед населення, адже не було прийнято виносити сімейні проблеми на загальне. Більшість боялася довірити вирішення спору посереднику і хвилювалася, що конфіденційність буде порушено. Також існувала думка про те, що суд – єдине місце для розгляду спорів, і населення не сприймало медіацію як швидшу та

ефективнішу альтернативу судовій системі» [2, с. 137, 145-147]. «Це також вплинуло на темпи подальшого розвитку медіації в Україні» [101, с. 17-21].

Досудовою формою врегулювання спорів в радянський період була і комісія з трудових спорів. У зв'язку з цим Шершенькова В. А. зазначає, що «важливе значення у розвитку трудового законодавства та у врегулюванні трудових відносин відіграв Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про затвердження положення про порядок розгляду трудових спорів» від 31 січня 1957 року. Трудові спори розглядаються: комісіями з трудових спорів; фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілок; народними судами» [169].

«В Положенні визначалася організація комісії по трудових спорах, де вона утворювалася на підприємстві, в установі чи організації з рівного числа постійних представників фабричного, заводського, місцевого комітету профспілок і адміністрації підприємства, установи, організації. Число представників визначалося за згодою обох сторін. На кожному засіданні сторони назначають голову і секретаря наступного засідання. Також документ містив перелік запитань, які виносилися на розгляд комісіям по трудових спорах, а саме: звільнення чи переведення на іншу роботу; оплата праці; грошова компенсація за невикористану відпустку; видача спецодягу та спецхарчування; утримання за матеріальні збитки, вчиненні підприємству, установі, організації; виплата вихідної допомоги» [169].

«Фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілок розглядалися заяви про вирішення трудових спорів, з яких в загальнозаводській комісії не було досягнуто згоди і скарги працівника на рішення загальнозаводської комісії по трудовим спорам. Вони зобов'язані протягом 7 днів прийняти рішення по даній заяві (скарзі). Рішення комісії по трудовим спорам і постанова по трудовим спорам фабричних, заводських, місцевих комітетів профспілок належать виконанню адміністрацією підприємства, установи, організації в 10-денний строк, якщо в рішенні або постанові не встановлений строк їх виконання. Якщо адміністрація підприємства, установи, організації не виконує в строк, передбачений положенням, рішення комісії по трудовим спорам, фабричний,

заводський, місцевий комітет профспілок видає зацікавленому працівнику посвідчення, яке має силу виконавчого листа» [169].

Звертаємо увагу на те, що в радянський період джерелами регулювання відносин щодо створення та діяльності комісії з трудових спорів було законодавство СРСР та законодавство УРСР. Це, зокрема, закріплено в ст. 222 Кодексу законів про працю Української РСР, за якою «порядок розгляду трудових спорів комісіями по трудових спорах, фабричними, заводськими, місцевими комітетами професійних спілок і вищими в порядку підлеглості органами регулюється Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, Положенням про порядок розгляду трудових спорів, затверджених Президією Верховної Ради СРСР, цим Кодексом, а порядок розгляду справ по трудових спорах у районних (міських) народних судах визначається, крім цього, й цивільним процесуальним законодавством» [65].

Джерелами регулювання відносин, які виникали під час врегулювання трудових спорів, в досліджуваний період також були: Постанова ЦВК і РНК СРСР від 13 жовтня 1929 року «Про основи дисциплінарного законодавства Союзу РСР і союзних республік», Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1932 року «Про відповідальність працівників установ та управлінського апарату господарських органів за порушення правил загальної і протипожежної охорони службових будинків та приміщень і правил зберігання службових документів», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1956 року «Про зміну постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1932 р. «Про відповідальність працівників установ та управлінського апарату господарських органів за порушення правил загальної і протипожежної охорони службових будинків та приміщень і правил зберігання службових документів», Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня 1965 року «Про порядок застосування статті 10 Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1974 року «Про порядок розгляду трудових спорів у питаннях звільнення або зміни формулювання причин звільнення вчителів загальноосвітніх шкіл, визнаних у результаті атестації такими, що не відповідають

займаній посаді», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1974 року «Про затвердження Положення про порядок розгляду трудових спорів» тощо.

Після затвердження Положення від 31 січня 1957 року комісія з трудових спорів стала ключовою ланкою в системі трудової радянської юстиції, забезпечуючи швидке вирішення спорів безпосередньо на місці роботи. Така форма вирішення трудових спорів в радянський період може бути також віднесена до позасудових форм вирішення спорів загалом та трудових спорів зокрема.

Наголосимо також на тому, що в Арбітражному процесуальному кодексі України від 6 листопада 1991 року містився Розділ II «Доарбітражне врегулювання господарських спорів», ст. 5 якого передбачала, що «спір може бути передано на вирішення арбітражного суду за умови дотримання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх доарбітражного врегулювання. Порядок доарбітражного врегулювання спорів визначається цим Кодексом, якщо інший порядок не встановлено діючим на території України законодавством, яке регулює конкретний вид господарських відносин. Справи за заявою прокурора порушуються арбітражним судом незалежно від вжиття сторонами заходів доарбітражного врегулювання спорів» [3].

Тобто, цей Кодекс мав імперативний припис про «доарбітражне врегулювання спору», вказуючи на існування в той час позасудової форми врегулювання спору, з якого було й виключення: у разі заяви прокуратури – такий захід не був обов'язковим для застосування.

Порядок пред'явлення претензії, міститься в ст. 6 цього Кодексу, а процедура розгляду претензії відповідно в ст. ст. 7-11 цього Кодексу.

Так, наприклад, відповідно до ст. 6 цього Кодексу «підприємства та організації, що порушили майнові права і законні інтереси інших підприємств та організацій, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії. Підприємства та організації, чиї права і законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав та інтересів звертаються до нього з письмовою претензією. У претензії зазначаються:

а) повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та підприємства, організації, яким претензія пред'являється; дата пред'явлення і номер претензії;

б) обставини, на підставі яких пред'явлено претензію; докази, що підтверджують ці обставини; посилання на відповідні нормативні акти;

в) вимоги заявника;

г) сума претензії та її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці; платіжні реквізити заявника претензії;

д) перелік документів, що додаються до претензії, а також інших доказів. Документи, що підтверджують вимоги заявника, додаються в оригіналах чи належним чином засвідчених копіях. Документи, які є у другої сторони, можуть не додаватись до претензії із зазначенням про це у претензії. Претензія підписується керівником чи заступником керівника підприємства, організації та надсилається адресатові рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку» [3].

Отже, у всіх проаналізованих в цьому підрозділі формах позасудового чи квазісудового захисту, які існували в досліджуваній період, в основу покладено переговори, які є первинним елементом (первинною формою) врегулювання будь-яких суперечностей між сторонами з найдавніших часів до сьогодення. Радянський період не є виключенням.

Ми погоджуємося з тим, що «переговори – найпоширеніша та найпростіша з процедур, оскільки не потребує додаткових витрат і залучення третіх осіб, не має формалізованого порядку, дозволяє одночасно застосовувати інший спосіб АВС або звертатися за судовим захистом. Основним недоліком є неможливість подальшого примусового виконання досягнутих домовленостей» [2, с. 72].

Претензійний порядок врегулювання спорів вченими слушно відноситься до підвиду чи особливого виду переговорів [2, с. 82-90]. Досудове врегулювання спору, як і претензійний порядок, було закріплено в українсько-радянському законодавстві та вказувало на офіційне закріплення інших, ніж судова форма, форм врегулювання спорів. Разом з тим в основу врегулювання спорів в

квазісудових чи позасудових формах закладено конституційні принципи радянсько-українського періоду, а саме, комуністичні та соціалістичні принципи, направлені на побудову комуністичного суспільства на території сучасної України, в якій існує суспільна власності на засоби виробництва, класова рівність, планова економіка та діє принцип «від кожного за здібностями, кожному за працею/потребами» [67].

Висновки до розділу III.

У Розділі III простежено, що історія альтернативного вирішення спорів у приватному праві XX століття на українських землях не є прямолінійною еволюцією від простого до складного. Натомість вона демонструє залежність альтернативного вирішення спорів від базових конституційних та соціалістичних принципів державності, закріплених в Конституції того часу, а також розвитку судоустрою, визначених в законі гарантій прав людини, рівня правової культури та допустимого простору автономії приватної волі в комуністичному режимі.

У зв'язку з цим альтернативні форми вирішення спорів постають як індикатор свободи у приватному праві: коли свобода вибору процедури та довіра до механізму існують – альтернативне вирішення спорів розвивається; коли домінує примус і політична доцільність – альтернативне вирішення спорів або зникає, або перетворюється на квазісудовий інструмент.

Період Української революції (1917–1921) характеризується фактичною відсутністю спеціального нормативного регулювання примирних процедур. У межах державотворчих спроб альтернативне врегулювання спорів не було виокремлене як самостійний інститут: вирішення спорів концентрувалося в судовій системі. Процедури примирення існували паралельно – як звичаєві або локальні способи, що не мали сталої законодавчо визначеної процедури і не забезпечували єдиних стандартів справедливості.

Зміна влади, бойові дії, різні підходи до судоустрою в регіонах і кадровий дефіцит породжували невизначеність щодо юрисдикції й фактичного порядку

захисту прав осіб. За таких умов примирення не могло бути універсальним механізмом, оскільки суспільство не мало єдиного законодавчо визначеного механізму, а практики нерідко набували стихійного характеру. Вченими доведено, що досвід Директорії підкреслив небезпеку підміни права надзвичайністю та прискореним квазісудочинством. Запровадження воєнно-польових та надзвичайних воєнних судів, у контексті воєнного стану, витісняло класичне правосуддя та звужувало можливості демократичного розв'язання конфліктів. Це означало не лише відсутність альтернативних процедур, а й деформацію самої ідеї справедливого розгляду спору. Відбувався регрес у площині альтернативного вирішення спорів: замість пошуку згоди або відновлення порушених прав домінували інструменти примусу.

У революційний період простежується інституційна неоднорідність і відмінність підходів різних державних утворень у питанні врегулювання спорів альтернативним чи судовим шляхом. В УНР та в період Гетьманату переважали змішані моделі судової організації, які частково спиралися на попередні імперські напрацювання, а правове поле перебувало у стані постійної трансформації. Підсилення воєнних елементів судочинства та надзвичайних практик зменшувало простір для добровільних примирних механізмів та не створювало сприятливих передумов для інституціоналізації альтернативних форм врегулювання спорів.

Радянський період (1917–1991) визначається як етап «вибіркового» існування альтернативних форм врегулювання спорів. На ранніх етапах радянська влада формувала судочинство через революційні трибунали та позасудові квазісудові органи, де критерієм оцінки спору виступали, як правило, політичні й класові орієнтири, принципи комуністичної партії, яка була при владі. У таких умовах автономія сторін у приватному спорі була обмеженою, а простір для добровільного примирення – вузьким.

Подальша кодифікація норм в частині захисту приватних прав осіб в УРСР поступово закріплювала окремі шляхи позасудового розгляду, однак вони не завжди відповідали сучасним уявленням про альтернативне вирішення спорів як

інструмент приватної автономії. Зокрема, Цивільний процесуальний кодекс УРСР (введений у дію з 1 січня 1964 року) допускав розгляд окремих цивільних справ товариськими і третейськими судами у випадках, встановлених законом, а також можливість передання спорів за згодою сторін до арбітражних інституцій. Крім того, в судовому процесі закріплювався інститут мирової угоди та існувало примирення сторін як процедура під час розлучення.

Третейський розгляд у радянському праві набув процедурної конкретизації через спеціальне Положення про третейський суд (додаток до ЦПК УРСР). Воно визначало категорії спорів, допустимих до третейського розгляду, та вимоги до договору про передання спору (третейського запису), що вказує на наявність нормативної процедури, хоча й у межах моделі, тісно пов'язаної з державною судовою системою.

Значущим різновидом квазісудового врегулювання у радянський період виступали товариські суди. Їхня нормативно визначена мета пов'язувала діяльність цих органів з виховною і превентивною функцією – формуванням комуністичного ставлення до праці, підтриманням правил соціалістичного співжиття та створенням нетерпимості до порушень дисципліни. Процедура примирення в такій моделі зміщувалася з приватно-правової площини у суспільно-ідеологічну чи публічну.

Окремого значення набуває трудовий сегмент позасудового врегулювання спорів, який у радянський період розвивався інституційно стабільніше за інші приватно-правові сфери. Комісії з трудових спорів забезпечували розгляд конфліктів на рівні підприємства із залученням представників трудового колективу та профспілок. Еволюція нормативних засад комісії з трудових спорів (від актів 1920-х років до реформ 1957 і 1971 років) засвідчує прагнення держави локалізувати трудові конфлікти та мінімізувати їх ескалацію у судову систему, що також вказує на розвиток альтернативних форм вирішення спорів в той час.

Для радянського і періоду незалежності України (початок 1991 р.) характерним є інституційне підсилення претензійного (досудового) порядку як

умови доступу до розгляду спору в суді. Зокрема це прослідковується в арбітражному судочинстві. Так, Арбітражний процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року (нині Господарський процесуальний кодекс України) передбачав імперативну передумову передання спору до арбітражного суду – додержання порядку доарбітражного врегулювання, а також визначав винятки (зокрема щодо заяв прокурора). Це свідчить про перехід до структурованого досудового механізму.

Переговори є базовою і спільною ланкою більшості альтернативних (позасудових) форм врегулювання приватних спорів незалежно від історичного періоду. Саме переговорна стадія формує первинну можливість знизити конфліктність, узгодити позиції та запобігти ескалації конфлікту, а потім спору. Усі розглянуті форми позасудового або квазісудового захисту в досліджуваній період у своїй основі відтворюють переговорну процедуру, а претензійний порядок вченими аргументовано віднесено до особливого виду переговорів.

Загалом історико-правовий аналіз засвідчує: у XX столітті в Україні альтернативне вирішення спорів розвивалося переважно як допоміжний інструмент до судочинства або як механізм соціального чи адміністративного впливу (особливо у радянський період), а не як самостійна сфера приватної автономії. Це пояснює, чому інститути врегулювання спору, закріплені в нормативно-правових актах досліджуваного періоду, зовні подібні до альтернативного вирішення спорів (мали ряд ознак альтернативних форм вирішення конфліктів та спорів), мали іншу правову природу та іншу мету (контроль, виховання, дисциплінування), яка ґрунтувалася на комуністичній ідеології та комуністичних та соціалістичних принципах, які містилися в Конституції УРСР.

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (1991 - 2004 рр.)

4.1 Альтернативне вирішення спорів у приватному праві сучасної України

Альтернативне вирішення спорів у приватному праві зазвичай асоціюється з добровільністю, автономією волі та мінімізацією державного примусу. Як зазначалося вище, радянська модель законодавства України закріплювала іншу логіку (правову природу): така ознака як альтернативність, зазвичай, означала не свободу вибору сторін, не дію принципу диспозитивності та добровільності, а інший правовий механізм державного (колективно-суспільного) впливу на конфлікт та спір – особливо у господарській сфері через державний арбітраж.

Після 1990 року (1991–1994 рр.) в Україні починає формуватися сучасна багаторівнева система врегулювання приватних спорів: поряд із судами існували (законодавчо закріплювалися) механізми арбітражу на договірних засадах, демократичні процесуальні інструменти мирової угоди, а також поступове роздержавлення (трансформація в європейському напрямку) концептуальних основ та законодавчих норм стосовно запровадження альтернативних форми вирішення приватних спорів.

Наголосимо, що «підхід СРСР загалом та УРСР зокрема до альтернативного вирішення спорів був догматичним і суб'єкт законодавчої ініціативи чітко окреслював у законодавстві випадки, коли було обов'язкове застосування альтернативне вирішення спорів та діяв принцип імперативності. Відтак, до тих пір поки сторона правового спору (суб'єкт спірних правовідносин) не застосує певний спосіб та процедуру альтернативного вирішення спору, вона не мала права подати позов до суду. Тобто загалом вибір форми вирішення спорів істотно обмежувався з боку законодавця і сторона спору мала мінімальний вибір щодо того, куди їй звернутися» [102, с. 17-21].

Так, «ст. 136 Цивільного процесуального кодексу УРСР містила положення про те, що суд відмовляє у розгляді позовної заяви, якщо заінтересованою особою,

що звернулася до суду, не додержано встановленого законом для даної категорії справ порядку попереднього позасудового вирішення справи. Наприклад, трудовий спір не може розглядатися судом без попереднього звернення до комісії по трудових спорах чи до профспілкового комітету підприємства, установи чи організації» [102, с. 17-21; 175].

Також «на розвиток альтернативних форм вирішення спорів в Україні мали істотний вплив моральні упередження, які існували в радянському суспільстві. Оскільки у свідомості членів суспільства в СРСР та УРСР існувала думка про те, що домовитися з іншою конфліктуючою стороною – це щось неправильне, і атмосфера ворожнечі між учасниками спору тільки посилювалася» [102, с. 17-21; 136].

Як зазначає Р. Денисова: «У СРСР людина з дитинства виховувалась у душі колективізму, що значною частиною населення бачилося як єдино можливий спосіб функціонування суспільства. На радянський колективізм накладався сільський менталітет, що вкупі давало гримучу суміш безініціативності й відсутності власної думки. Колективізм радянського розливу з'явився внаслідок відсутності приватної власності й приватних інтересів громадян і в результаті породив безідейне і люмпенізоване суспільство» [102, с. 17-21; 33].

У. Воробель говорить про негативні наслідки радянського досвіду та їх поганий вплив на правосвідомість та правову культуру суспільства та зазначає про ряд причин, через які більшість населення мали негативні упередження: «Незайвим буде згадати про насадження суспільству думки про суд як єдине місце розгляду суперечок. Неготовність широких верств населення сприймати медіацію як альтернативу державному судочинству викликана насамперед відсутністю об'єктивної інформації про можливості та переваги медіації» [2, с. 42, 145, 152; 25-1, с. 112; 102, с. 17-21].

Тож, «у розвитку альтернативних форм вирішення спорів важливу роль відігравав світогляд населення, рівень їхньої правосвідомості та правової культури, а також мотивація до пошуку оптимальних шляхів вирішення спору. «Людина, яка сформувалась у радянській дійсності, часто агресивна, не має

навичок приймати рішення, бо схильна до патерналізму, не вірить у свої сили та здібності (і щодо перемовин з іншими особами), не довіряє щирості сторонніх осіб, які прагнуть їй допомогти, підозрює як посередника, так і протилежну сторону у лих намірах проти себе. Саме вказані реалії можуть слугувати підґрунтям для пасивного опору запровадженню медіації в українському суспільстві, причому як з боку старшого, так і пострадянського поколінь, адже цьому може сприяти агресивний безкомпромісний родинний світогляд» [2, с. 42; 102, с. 17-21].

«Схильність до патерналізму й досі сповільнює розвиток медіації та інших альтернативних форм вирішення спорів в Україні. Тому, на нашу думку, одним із векторів подальшого розвитку альтернативного вирішення спорів в нашій країні є правопросвітня робота щодо популяризації альтернативних форм вирішення спорів загалом та розкриття позитивних сторін цих форм, зокрема, через проведення процедур примирення у форматі онлайн (дистанційно) тощо. Завдяки просвітницькій роботі населення нашої держави зможе зрозуміти всі переваги позасудового вирішення спорів, знайде більш швидке рішення для вирішення спору, ніж розгляд справи в суді, та зможе заощадити зусилля та кошти. Такі заходи зможуть розвантажити українські суди та сприятимуть тому, що значна частина спорів може вирішуватися дистанційно. Наприклад, коли одна із сторін постійно проживає закордоном» [102, с. 17-21].

Частково нами вже зазначалося, що «період 1922–1929 років є стартовою точкою для розуміння того, як у радянському приватному праві формувалося підґрунтя для розвитку альтернативних форм вирішення спорів. Його визначальним етапом стала нова економічна політика (НЕП), за якої правопорядок одночасно зберігав доктринальну установку на обмеження приватності й водночас був змушений юридично обслуговувати реальний цивільний обіг. Саме ця практична потреба у стабільності майнових і договірних відносин відкрила завісу для розвитку примирювальних механізмів: без процедур узгодження позицій сторін договірні конструкції не могли працювати ефективно,

а судова система не могла б «поглинати» масив побутових і майнових конфліктів» [96].

«У 1922–1923 роках відбувся розвиток цивільно-правових відносин, у межах яких сформувався «вбудований простір» (офіційно закріплено правовий механізм) для вирішення спорів приватного характеру. Ключовою подією стало прийняття Цивільного кодексу УСРР постановою ВУЦВК 16 грудня 1922 року, після чого розпочався етап його практичного впровадження» [96; 158].

Вже «з 1 лютого 1923 року кодекс було введено в дію, і саме тоді його норми набули ваги та почали працювати як джерело врегулювання відносин, які мали приватний характер. Структурно цей кодекс охоплював загальну частину, речове право, зобов'язання та спадкування, а отже передбачав широке коло потенційних спорів, передусім щодо виконання договорів, відшкодування шкоди та повернення безпідставно набутого майна, спадкування, права власності та права користування, тощо. Важливо, що в цей час вже визнавалися різні форми власності (державна, кооперативна, індивідуальна), а коло суб'єктів не обмежувалося лише державними організаціями, оскільки учасниками цивільного обороту могли бути також приватні юридичні особи. Відтак, це об'єктивно збільшувало кількість конфліктів «обігового» типу – щодо оплати, поставки, найму, підяду, повернення майна, тощо» [96; 158].

У такій ситуації практична межа альтернативного вирішення спорів проявлялася вже на етапі кодифікації приватного (цивільного) права: деяку частину типових конфліктів та спорів сторони намагалися врегулювати ще до подачі позову в суді (до судового розгляду), використовуючи переговори та компроміс та як найшвидшу форму припинення спору у межах цивільного обороту, який тільки-но отримав нормативне оформлення.

«У 1924 році сформувалася процесуальна інфраструктура примирення, яка надала альтернативним практикам врегулювання спорів більш чітку юридичну форму. Саме тоді було прийнято Цивільний процесуальний кодекс УСРР та введено його в дію. Зокрема в юридичній літературі підкреслюється, що ця кодифікація була зорієнтована на спрощення та прискорення цивільного процесу

як інституційну відповідь на масовість конфліктів у побуті та цивільному обігу, коли судова система мала отримати механізми швидкого й керованого завершення типових спорів» [96; 154, с. 213-217; 158].

Цивільний процесуальний кодекс УСРР, будучи одним із перших кодифікованих актів приватного права, функціонував разом з Цивільним кодексом УСРР в частині захисту індивідуальних (приватних) прав громадян.

«У межах цього ЦПК 1924 року практики примирення набули процесуальної визначеності насамперед через можливість завершення (припинення) справи мировою угодою як юридично значущим результатом. Водночас роль суду не зводилася до формального «оформлення» домовленості: суд перевіряв зміст мирової угоди на предмет порушення інтересів слабшої сторони або держави, а також наявності протизаконних чи явно невігідних умов. У практичному вимірі це означало появу ключового критерію: мирова угода допускається не автоматично, а лише після перевірки судом її припустимості» [154, с. 213-217].

Такий «підхід є характерним маркером радянського розуміння альтернативного вирішення спорів: примирення визнається та підтримується як процедура зниження конфліктності, однак воно не є повністю автономною, оскільки включена в модель контролю законності та відповідності домовленостей «соціально-господарському призначенню» прав, комуністичній ідеології та комуністичним принципам. Динамічність цієї системи підтверджується тим, що вже у 1924 році відбуваються точкові зміни до Цивільного процесуального кодексу УСРР, зокрема щодо судових витрат і пільг (ст. 43), що показує активне підлаштування процесуальних механізмів під актуальні соціально-політичні завдання» [154, с. 213-217].

«У другій половині 1920-х відбувається поступове зміщення акцентів: процес дедалі виразніше набуває рис механізму, де суд не лише арбітр, а й інструмент реалізації публічно значущих завдань (захист інтересів держави і трудящих, активна роль суду в справі)» [96; 132; 158;]. Для альтернативного врегулювання спору це означало: примирення можливе, але «коридор автономії» (дія принципу

диспозитивності, добровільності та рівності) звужується за рахунок розширення контрольної функції суду.

«У 1922–1929 роках альтернативне вирішення спорів у радянському приватному праві існувало переважно у двох взаємопов’язаних формах. З одного боку, це було процедура примирення сторін і мирова угода, які поступово набули чіткішого процесуального оформлення, особливо після прийняття Цивільно-процесуального кодексу УСРР 1924 року. Такі примирні результати визнавалися юридично значущими, однак залишалися підконтрольними суду з погляду законності та охорони публічних і соціальних інтересів. З іншого боку, паралельно функціонували досудові переговори, які фактично супроводжували договірний обіг і дозволяли сторонам припиняти конфлікти та спори ще до судового розгляду, але при цьому ще не мали окремої, спеціалізованої системи альтернативних інституцій (форм)» [126; 127; 128; 132].

Отже, саме на цьому етапі формується базова основа (фундамент) альтернативного вирішення спорів як примирної процедури, вбудованої в судовий процес, де можливість домовленості визнається й використовується, проте не набуває автономного, інституційно самостійного характеру. Інші позасудові механізми (інші альтернативні форми вирішення спорів), які існували у пізніших періодах на території сучасної України, у 1922–1929 роках ще не були сформовані.

Як вже зазначалося, у 1930-х роках із переходом до індустріалізації та централізованого планування, прогнозовано зростає кількість майнових спорів між державними і кооперативними організаціями: постачання, підряди, виконання планових завдань, взаєморозрахунки, претензії щодо якості й строків тощо були предметом спорів у той час. У таких умовах класична модель альтернативного вирішення приватних спорів (автономія волі, свобода договору, добровільність) фактично відступає, а її місце займає управлінський механізм врегулювання конфліктів — шляхом застосування державного арбітражу як інструменту забезпечення господарської дисципліни» .

Відтак, «державний арбітраж як елемент управління економікою в СРСР загалом та в УСРР/УРСР зокрема почав діяти після ухвалення 5 червня 1931 року

постанови Всеукраїнського ЦВК та РНК УСРР, якою затверджено «Положення про Державний арбітраж УСРР», та на виконання якого створено Держарбітраж при РНК УСРР та його міжрайонні органи в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську та Сталіні (тепер — Донецьк). Проте вже в 1932 році міжрайонні органи Держарбітражу було ліквідовано та створено держарбітражі при обласних виконавчих комітетах. Головним завданням Держарбітражу УСРР у цей період визначалося розв'язання майнових спорів між підприємствами, установами та організаціями. У 1934 році до компетенції цього органу віднесено також розгляд спорів, які виникали під час укладення господарських договорів постачання продукції (переддоговірні спори)» [122; 150].

Нормативно-правовий аналіз положень цивільного та цивільного процесуального законодавства цього періоду доводить, що «спір між організаціями розглядається не як приватний конфлікт рівних сторін, а як збій у виконанні планово-господарських зв'язків, який потрібно швидко усунути, відновивши керованість обороту» [96; 158]. Слід зазначити і те, що «у нормативно-правових актах, які регулювали та визначали систему державного арбітражу, закріплюється наявність ієрархічних і контрольних повноважень: можливість інструктування нижчих арбітражів, організаційний нагляд, а також механізми перегляду й впливу на виконання рішень» [96; 158]. Це демонструє, що «державний арбітраж був не як незалежна (самостійна) альтернатива суду, а як вбудований у виконавчу вертикаль механізм дисциплінування суб'єктів господарювання. В подальшому (1930 – 1940 роки) відбулося удосконалення інституту державного арбітражу, однак у плановій економіці того часу альтернативність означала не свободу сторін обрати позасудову форму захисту, а те, що господарський спір між підприємствами та установами спрямовується в спеціальний квазісудовий механізм при органах виконавчої влади. Разом з тим й далі продовжує домінувати державний арбітраж, а договірно-диспозитивні процедури примирення зберігаються, проте мають другорядний характер» [32].

Показовим для правової природи державного арбітражу є те, що його організаційний статус у першій половині 1950-х років змінювався

адміністративними рішеннями уряду. Так, наприклад, такі організаційні зміни простежуються у Постанові Ради Міністрів УРСР від 25.06.1954 № 866 «Про Державний арбітраж», яка закріпила відповідні підходи радянської системи у суспільних відносинах, які снували в державному арбітражу, а саме: виділено Державний арбітраж із Міністерства юстиції УРСР, підпорядкувавши його безпосередньо Раді Міністрів Української РСР [122]. Тобто, державний арбітраж розглядався державою як інструмент у системі виконавчої влади, а не як автономний механізм вирішення спорів. Процедура примирення не зникає, але вона вже не формує самостійної інституційної системи; домінує не «приватна автономія», а управлінське відновлення керованості, побудоване на принципах комуністичної партії.

У 1960–1963 роках відбувається перехід до нормативно стабільної моделі:

- 1) державний арбітраж закріплюється як ключовий механізм вирішення господарських спорів у плановій економіці;
- 2) цивільно-правова база уніфікується на союзному рівні;
- 3) республіканська кодифікація (зокрема в УРСР) підлаштовується під нові союзні рамки, правові рамки законодавства СРСР.

Відтак, джерелами регулювання відносин в частині державного арбітражу, зокрема, були: Постанова Раднаркому УРСР від 15 травня 1937 р. № 527 «Про кошти на утримання Арбітражу при Наркомрадгоспів УРСР», Постанова Раднаркому УРСР від 8 січня 1938 р. № 49 «Про роботу Державного арбітражу УРСР», Постанова Раднаркому УРСР від 24 грудня 1940 р. № 1759 «Про роботу Державного арбітражу при РНК УРСР», Постанова Раднаркому УРСР від 22 грудня 1944 р. № 1696 «Про роботу відомчих арбітражів наркоматів і центральних установ УРСР», Постанова Ради Міністрів УРСР від 4 березня 1952 р. № 529 «Про істотні недоліки в роботі Держарбітражу при Раді Міністрів УРСР і заходи по поліпшенню його роботи», Постанова Ради Міністрів УРСР від 14 вересня 1959 р. № 1445 «Про поліпшення роботи органів державного арбітражу Української РСР» тощо.

Слід також зазначити, що правова природа альтернативного врегулювання спору у радянському приватному праві полягала, зокрема, в тому, що: альтернативність набувала іншого характеру: господарські спори спрямовуються не до загальних судів, а в спеціалізовану арбітражну процедуру як частину системи управління економікою; фокус робиться на планово-договірних відносинах, а не на автономії сторін у виборі способу врегулювання.

У 1963 році в УРСР було завершено республіканський етап кодифікації, який узгоджувався із союзними Основами 1961–1962 років і набув чинності з 1964 року. Основним елементом цієї кодифікації був Цивільний кодекс УРСР, прийнятий 18.07.1963 року як кодифікований акт [174]. Паралельно було також кодифіковано процесуальну сферу: Цивільний процесуальний кодекс УРСР, який затверджено Законом від 18.07.1963 року № 1500-06 [175]. Таким чином, матеріально-правове та процесуально-правове оновлення синхронізувалися в часі й створило цілісну нормативну основу для цивільного обігу та вирішення спорів.

Значення цих змін для альтернативного вирішення спорів проявлялося у триаді матеріальне право – процесуальне право – арбітраж (третейський розгляд).

По-перше, цивільне законодавство, сформоване на основі союзних Основ 1961-1962 років і конкретизоване у Цивільному кодексі УРСР 1963 року [174], визначало предмет спору в приватних відносинах: у договірних відносинах, відносинах власності, спадкування, зобов'язальних відносинах, тощо.

По-друге, процесуальне законодавство у вигляді Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 року [175] закріплювало процесуальні інструменти вирішення спору по суті чи припинення спору, зокрема можливість завершення справи домовленістю сторін у формі мирової угоди, чи закріплювали норми про застосування судом процедури примирення подружжя під час розлучення.

По-третє, державний арбітраж був спеціалізованим каналом для господарських спорів між організаціями, і саме в цьому проявлялася радянська специфіка альтернативності: вона означала існування окремого арбітражного механізму врегулювання спору порівняно із загальними судами, а не свободу сторін обирати будь-який позасудовий механізм врегулювання [121; 122].

Кодекс законів про працю Української РСР, затверджений Законом Української РСР «Про затвердження Кодексу законів про працю Української РСР» від 10 грудня 1971 року № 322-VIII [125], станом на 2026 рік, закріплює декілька альтернативних форм вирішення спорів. Зокрема, мова йде про медіацію (стаття 222-1. «Врегулювання трудових спорів шляхом медіації»), а також про комісію по трудових спорах (стаття 221. «Органи, які розглядають трудові спори»). При цьому в Кодексі передбачено, що особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, встановлюється законодавством [65]. Тобто, нормами окремих законодавчих актів передбачено врегулювання трудових спорів для певної категорії громадян: працівників правоохоронних органів, працівників прокуратури, суддів.

У зв'язку з цим також зазначимо, що цей Кодекс, закріпив розповсюджену радянську модель альтернативного врегулювання спорів – розгляд трудових спорів комісіями по трудових спорах (далі – КТС). Сутність полягала в тому, що трудовий спір мав вирішуватися насамперед усередині організації, а звернення до суду було наступною стадією, потрібною переважно для контролю та остаточного вирішення у разі незгоди сторін із результатом.

Нормативна логіка такого механізму вибудовувалася як КТС – суд: трудові спори розглядалися КТС і загальними судами, причому суд був долучений тоді, коли одна зі сторін оскаржувала рішення КТС або коли спір належав до винятків, прямо передбачених цим Кодексом. Водночас КТС конструювалася як внутрішній орган трудового колективу: її обирали загальні збори (конференція) трудового колективу на підприємствах, де працює не менше 15 осіб; збори визначали склад і строк повноважень, а кількість робітників у складі комісії мала становити не менше половини. Організаційно КТС залишалася залежною від підприємства, оскільки технічне забезпечення її діяльності (приміщення, діловодство) покладалося на роботодавця, але комісія мала власну печатку. Саме це також ілюструє радянську специфіку альтернативного вирішення спору у трудовій

сфері: орган формально є виборним, але фактично вбудований у структуру підприємства й функціонує за умов інституційної підтримки роботодавця.

Кодекс визначав КТС як обов'язковий первинний орган для розгляду значної частини трудових спорів (за винятком, коли законом передбачено інший порядок). Передумовою звернення до КТС було те, що працівник – самотійно або за участі профспілки – не врегулював розбіжності у переговорах з роботодавцем. Таким чином, переговори концептуально закріплювалися процедура: спочатку переговори та спроба домовленості, далі – внутрішній розгляд у КТС, а вже потім суд, якщо інше не передбачено законом.

Процедура в КТС була побудована як швидка та формалізована. Заява подавалася переважно у тримісячний строк із моменту, коли працівник дізнався або мав дізнатися про порушення; водночас щодо вимог про оплату праці закріплювалося, що звернення можливе без обмеження будь-яким строком. КТС мала розглянути спір у 10-денний строк, як правило, у присутності працівника та представників роботодавця; допускався представник профспілки або інша особа, включно з адвокатом. Для з'ясування обставин КТС мала право викликати свідків, доручати перевірки, вимагати розрахунки й документи. Рішення ухвалювалося більшістю голосів, а копії рішення вручалися сторонам у триденний строк, що забезпечувало прогнозованість і швидкість процедури.

Водночас механізм не зводився до м'якого примирення, оскільки містив елементи контролю та примусу. Рішення КТС могло бути оскаржене працівником або роботодавцем до суду у 10-денний строк, що включало суд у роль контрольної інстанції. Якщо ж роботодавець не виконував рішення добровільно, КТС видавала працівникові посвідчення, що має силу виконавчого листа, і це відкривало можливість примусового виконання за встановленою законом процедурою. Отже, КТС поєднувала примирну функцію як квазісудові повноваження.

Як вже зазначалося, правова природа КТС передбачала, що КТС діє як перший обов'язковий етап вирішення трудових спорів перед судовим захистом, крім трудових спорів працівників правоохоронних органів, суду та прокуратури. Разом з тим, з прийняттям Конституції України 1996 року, шляхом судової

практики елемент обов'язковості втратив актуальність. Це, зокрема, слідує із Рішення Конституційного Суду України від 09 липня 2002 р. № 15-рп/2002 у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клаб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів), в якому зазначено, що «право на судовий захист не позбавляє суб'єктів правовідносин можливості досудового врегулювання спорів. Це може бути передбачено цивільно-правовим договором, коли суб'єкти правовідносин добровільно обирають засіб захисту їхніх прав. Досудове врегулювання спору може мати місце також за волевиявленням кожного з учасників правовідносин і за відсутності у договорі застереження щодо такого врегулювання спору. Таким чином, обрання певного засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує. Встановлення законом обов'язкового досудового врегулювання спору обмежує можливість реалізації права на судовий захист» [134].

Тобто, «право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом чи іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист» [134].

Відтак, в юриспруденції доцільно вести мову про те, що норма ст. 224 Кодексу законів про працю України, за якою «комісія по трудових спрах є обов'язковим первинним органом по розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях, за винятком спорів, зазначених у статтях 222, 232 цього Кодексу» [65], потребує узгодження із ст. ст. 55 та 124 Конституції України, «за якими права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожен має право будь-якими не забороненими законом

засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань; юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір» [42-1].

Звертаємо також увагу на те, що Конституційний Суд України зазначив, що «обов'язкове досудове врегулювання спорів, яке виключає можливість прийняття позовної заяви до розгляду і здійснення за нею правосуддя, порушує право особи на судовий захист. Можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом. Виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту держава може стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту» [134].

Пленум Верховного Суду України у пункті 8 Постанови «Про застосування судами Конституції України» № 9 від 01 листопада 1996 р. вказав на те, що «з урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку» [124].

Отже, при вирішенні трудового спору сторона, діючи на підставі принципу диспозитивності, а також принципу добровільності, визначає форму захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних трудових прав, а саме: звернутися до суду, звернутися до комісії з трудових спорів чи застосувати процедуру медіації. Такі її дії узгоджуються із ст. ст. 55 та 124 Конституції України.

Як нами вже зазначалося, трудові спори можуть вирішуватися і шляхом медіації відповідно до Закону України «Про медіацію». Офіційний порядок розгляду трудового спору шляхом медіації, на відміну від порядку розгляду в комісії з трудових спорів, було закріплено за сучасного періоду розвитку суспільних відносин в Україні. Цей порядок ґрунтується на принципах

добровільності, нейтральності медіатора, самостійності сторін у визначенні порядку, процедури, строків медіації, виборі медіаторів, вирішення спору – укладенні угоди за результатами медіації та її виконанні.

Здійснивши науково-практичний аналіз норм Кодексу законів про працю України [65] та норм Закону України «Про медіацію» [129] в частині вирішення трудового спору дійдемо до висновку про те, що процедура медіації та процедура розгляду спору в комісії з трудових спорів мають як спільні, так і відмінні ознаки.

Відтак, спільними ознаками, на нашу думку, є те, що ці процедури:

1) є досудовими процедурами, тобто відносяться до альтернативних форм захисту прав;

2) офіційно закріплені в законодавстві України;

3) мають на меті – вирішити спір;

4) ґрунтуються на принципах диспозитивності, законності, незалежності, неупередженості, добровільності;

5) мають дві і більше сторін;

6) безкоштовні (медіація може бути і платною);

7) закінчуються прийняттям відповідних рішень, які підлягають виконанню;

8) не є судовим захистом;

9) сторона спору має право заявити відвід члену комісії чи медіатору.

Відмінними ознаками є те, що:

1) сторони самостійно обирають медіатора (ст. ст. 1, 8 та 18 Закону України «Про медіацію» [129]), а комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш як 15 чоловік (ст. 223 Кодексу законів про працю України) [65];

2) строки звернення до комісії по трудових спорах, встановлені законом (ст. 225 Кодексу законів про працю України [65]), в процедурі медіації – не визначені;

3) предметом розгляду в комісії з трудових спорів є трудовий спір (ст. 221 Кодексу законів про працю України [65]), а в медіації – будь-який спір чи конфлікт (ст. 3 Закону України «Про медіацію» [129]);

4) порядок і строки розгляду трудового спору в комісії по трудових спорах визначені законом (ст. 226 Кодексу законів про працю України [65]), а спору в медіації визначаються в цивільно-правовому договорі відповідно до вимог норм закону (ст. 1, 16, 17, 18, 20 Закону України «Про медіацію» [129]);

5) сторона медіації чи медіатор мають право відмовитися від процедури медіації на будь-якій її стадії (ст. ст. 1, 11, 18 Закон України «Про медіацію» [129]), тоді як склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації (ст. 223 Кодексу законів про працю України [65]);

6) медіація може бути платною чи безоплатною (ст. ст. 1, 11, 18 Закону України «Про медіацію» [129]), а розгляд трудового спору є безоплатним (Глава XV. Індивідуальні трудові спори Кодексу законів про працю України [65]);

7) комісія по трудових спорах приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні (ст. 227 Кодексу законів про працю України [65]), медіатор чи медіатори не приймає жодного рішення у справі, яка розглядається шляхом медіації (ст. ст. 1, 12 Закону України «Про медіацію» [129]);

8) комісія по трудових спорах є колегіальним органом (ст. ст. 221, 223, 224 Кодексу законів про працю України [65]), а медіатор може проводити медіацію індивідуально як фізична особа, або як фізична особа – підприємець (ст. ст. 1, 11 Закону України «Про медіацію» [129]);

9) у разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах сторона може оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії (ст. 228 Кодексу законів про працю України [65]), тоді як сторони медіації у разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації мають право звернутися до суду, однак строку звернення до суду закон не визначає (ст. 18 Закону України «Про медіацію» [129]); тощо.

Наголосимо, що Закон України «Про медіацію» було прийнято Верховною Радою України 2021 року та внесено відповідні зміни до Кодексу законів про працю України, який набув чинності 1972 року. Зокрема, як зазначалося вище,

відповідно до цих змін з'явилася нова стаття – «врегулювання трудових спорів шляхом медіації». Відповідно до цієї норми статті «трудовий спір між працівником і роботодавцем незалежно від форми трудового договору може бути врегульовано шляхом медіації згідно із Законом «Про медіацію» з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. Договір про проведення медіації та угода за результатами медіації у трудових спорах укладаються в письмовій формі. У разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації сторони медіації мають право звернутися для розгляду трудового спору до органів, передбачених ст. 221 Кодексу. Участь у процедурі медіації може бути визнана поважною причиною у розумінні статей 225 і 234 цього Кодексу» [129].

Таким чином Кодекс законів про працю України визначив особливості розгляду трудових спорів шляхом медіації: всі цивільно-правові договори щодо розгляду трудового спору шляхом медіації укладаються у письмовій формі.

Також зазначимо, що процедура медіації та процедура примирення в судових справах, як слушно доводить Міхновський Г.Ю., «мали успіх після проголошення України незалежною державою. Так, з прийняттям Кримінального кодексу України в 2001 році і до теперішнього часу діють норми щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України), а також відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості (ст. 389-1 КК України). В цивільному та господарському праві України, в прийнятому в прийнятому 2004 році Цивільному процесуальному кодексі України, а також прийнятому в 1991 році Господарському процесуальному кодексі України» [94, с. 1-13], містилися норми про застосування альтернативних форм врегулювання спору.

Так, наприклад, відповідно до ст. 191 Цивільного процесуального кодексу України «у справі про розірвання шлюбу суд може відкласти розгляд справи і призначити подружжю строк для примирення» [42-1]. Тобто передбачено процедуру примирення в судовому процесі, в основу якої закладено переговори.

В Арбітражному процесуальному кодексі України, прийнятому 1991 року, (нині Господарський процесуальний кодекс України) містився розділ II

«Доарбітражне врегулювання господарських спорів», в ст. 5 якого закріплена імперативна норма про те, що «спір може бути передано на вирішення арбітражного суду за умови дотримання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх доарбітражного врегулювання» [3].

Тобто, господарський спір не міг розглядатися, якщо не було виконано вимогу про застосування претензійного (доарбітражного) порядку. Разом з тим, із правил ст. 5 Кодексу були й винятки: «справи за заявою прокурора порушуються арбітражним судом незалежно від вжиття сторонами заходів доарбітражного врегулювання спорів. Вимоги щодо доарбітражного врегулювання господарських спорів не поширюються на спори про визнання недійсними актів ненормативного характеру з підстав, зазначених у законодавстві» [3].

Згодом Законом № 2539-III від 21.06.2001 року було внесено зміни в Арбітражний процесуальний кодекс України, зокрема, відповідно до яких у тексті Кодексу слова «арбітражний», «доарбітражний» і «арбітражний процес» у всіх відмінках замінено словами «господарський», «досудовий» і «судовий процес» у відповідних відмінках [42-1]. У зв'язку з цим зазначимо, що внесені зміни не скасували досудовий претензійний порядок, а мали редакційний характер.

Що ж стосується процедури медіації, то відповідні норми в Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України було внесено Законом «Про медіації» в 2021 році [42-1]. Однак загальновідомо, що хоча офіційне закріплення медіація отримала із прийняттям Закону «Про медіацію», однак в практичній площині на підставі норм Цивільного кодексу України медіація застосовувалася в Україні ще до прийняття цього Закону.

Про цей факт, зокрема, вказується в наукових дослідженнях. Так, «у 1995–1997 роках у багатьох регіонах України організації почали впроваджувати медіацію для вирішення різних видів спорів: трудових, комерційних, споживацьких, шкільних, сусідських тощо. У 1997 році в Одесі відбулося застосування медіації у цивільному процесі, що свідчить про впровадження цієї процедури у співпраці із держаними органами та її визнання» [20, с. 47].

Крім того, «з метою протидії промисловим страйкам у 1998 році Уряд України за підтримки фінансованого USAID проекту створив нове урядове агентство – Національну службу посередництва і примирення» [20, с. 47; 59].

Доведено, що «одним з перших значних проектів з медіації в Україні можна назвати проект за фінансової підтримки USAID (1997–1999 рр.), в рамках якого по всій території держави було створено місцеві центри медіації, здійснювалася підготовка медіаторів» [20, с. 47].

Також значним етапом в розвитку примірювальних процедур в Україні стала «діяльність Українського центру порозуміння, створеного у 2002 році. Ця організація проводила роботу щодо впровадження медіативних процесів у кримінальне судочинство. Відбувалася значна діяльність щодо впровадження відновного правосуддя. Цією організацією було створено 15 українських громадських організацій. Український центр порозуміння було реорганізовано в Інститут миру і порозуміння у 2012 році» [20, с. 47].

Тобто, процедура медіації, хоча законодавчо була закріплена з 2021 року в Україні, вона почала застосовувалася в кінці 90-х років минулого століття. Слід також зазначити, що у 2006 році в Україні відбулося визнання на державному рівні медіації, а також інших процедур примирення. Такий висновок слідує із норм Указу Президента України «Про Концепцію удосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Одним із завдань Концепції визначено «створення можливостей для розвитку альтернативних способів розв’язання спорів» [128].

Що ж стосується проектів законів про медіацію в Україні, то вони офіційно були зареєстровані у Верховній Раді України починаючи з 2010 року. Таких проектів було декілька. Зокрема, це: проект Закону України «Про медіацію» від 17.12.2010 року № 74815, проект Закону України «Про медіацію» від 21.02.2011 року № 8137, проект Закону України «Про медіацію» від 05.04.2012 року № 10301, альтернативний проект Закону України «Про медіацію» від 19.04.2012 року № 10301-1, проект Закону України «Про медіацію» від 26.06.2013 № 2425а, проект від 03.07.2013 року № 2425а, проект Закону України «Про внесення змін до

Податкового кодексу України» (щодо введення процедури медіації) від 28.12.2014 року № 1666, проєкт Закону України «Про медіацію» від 27.03.2015 року № 2480, проєкт Закону України «Про медіацію» від 09.04.2015 року № 2480-1, проєкт Закону України «Про медіацію» від 17.12.2015 року № 3665, проєкт Закону України «Про медіацію» від 29.12.2015 року № 3665-1, проєкт Закону України «Про медіацію» від 28.12.2019 року № 2706, проєкт Закону України «Про діяльність в сфері медіації» від 05.07.2019 року № 10425 [20, с. 47-48; 42-1].

Звертаємо увагу на те, що «Положення про товариські суди Української РСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 23.03.1977 № 1852-ІХ, відображає інший, колективістський тип альтернативності у радянській моделі врегулювання спорів. Тут спір вирішується не через юридичну автономію сторін і їх вільний вибір процедури, а насамперед через соціальний вплив колективу, який виступає інструментом дотримання дисципліни та примирення поза судом.

В юридичній літературі акцентується увага на те, що за своїм призначенням товариські суди були механізмом, який сприяв зміцненню соціалістичної законності, формуванню трудової й побутової дисципліни та був запобіжником порушенням завдяки участі громадськості. У центрі інституту товариського суду стоїть не домовленість сторін як прояв їхньої волі, а виховний і профілактичний результат, орієнтований на контроль поведінки та попередження конфліктів.

Організаційно товариські суди могли створюватися за місцем роботи або проживання, тобто в межах відповідних колективних чи територіальних структур. Їхній склад формувався шляхом обрання колективом, а процедура виборності, організації та діяльності закріплювалася самим положенням. Це підкреслює, що суб'єктом впливу виступає не держава у формі суду, а громадськість, яка отримує нормативно оформлений інструмент реагування на спір – товариський суд.

Положення про товариські суди визначало коло справ, які вилучалися з місцевого загального суду. Зокрема, йдеться про дрібні конфлікти та проступки, тобто малозначні справи, де акцент робився на примирення, осуд колективом, відшкодування шкоди та припинення конфліктної поведінки. Такий підхід

забезпечував швидке вирішення локальних спорів без запуску формальної судової процедури, що відповідало ідеї керованого зниження конфліктності.

У підсумку альтернативність товариських судів проявляється в трьох взаємопов'язаних рисах.

По-перше, частина дрібних спорів спрямовувалася в механізм громадського контролю, який існував поряд із державним судом.

По-друге, результатом переважно стає примирення, вибачення або добровільне виконання результатів розгляду під тиском репутаційних наслідків і колективної оцінки, а не класичне судове рішення.

По-третє, автономія сторін у таких процедурах є мінімальною, оскільки домінує нормативно підтриманий громадський контроль, що поєднує функцію примирення з дисциплінарно-виховним впливом.

Як вже зазначалося, в кінці 1980-х років державний арбітраж має публічно-економічні ознаки врегулювання спорів та функціонує паралельно до механізмів, орієнтованих на врегулювання трудових та побутових спорів. Відтак КТС і товариські суди були орієнтовані на масові індивідуальні конфлікти всередині колективу та на дрібні життєві ситуації, а державний арбітраж концентрувався на господарських спорах між організаціями: належне виконання поставок, підрядів, строків і розрахунків у системі господарських зв'язків.

Зважаючи на викладене, зазначимо, що в 1980–1988 роках радянська модель альтернативного вирішення спору у господарському сегменті набуває визначеності. По-перше, закріплюється така ознака як: домінування державного арбітражу у вирішенні спорів між організаціями. По-друге, чітко визначається мета: не розширення приватної автономії сторін, а забезпечення дисципліни виконання господарських зобов'язань у планово-керованій системі. По-третє, простежується динаміка: приймається ряд рішень з метою удосконалення організації, структури та повноважень органів державного арбітражу.

Як вже зазначалося, у радянській моделі альтернативність у господарських спорах означала не свободу сторін обирати позасудовий спосіб, а існування обов'язкового спеціалізованого державного інституту – державного арбітражу –

для спорів між організаціями. Його функція полягала у підтриманні планово-договірної дисципліни в межах керованої економіки, тобто спір вирішувався як елемент управлінського контролю, а не як приватноправова суперечка рівних учасників.

На початку Української незалежності відбулося зміщення змісту альтернативності. Вона перестала бути управлінською вертикаллю і трансформувалася у процесуально оформлену спеціалізовану юрисдикцію, яка за своєю юридичною природою є ближчою до суду, ніж до адміністративного порядку. Саме тому 1991 рік науковцями і практиками сприймається як переломний: Закон Української РСР «Про арбітражний суд» від 04.06.1991 № 1142-XII [121] закріпив окремий орган для господарських спорів – арбітражний суд, започаткувавши відокремлення господарської юрисдикції від загального судочинства вже не на управлінських, а на нормативно-організаційних засадах. Те, що цей Закон втратив чинність з 01.06.2002, підтверджує його перехідний характер: початкова модель була згодом замінена судовою конфігурацією, узгодженою з розвитком національної судової системи.

Паралельно в 1991 році було прийнято Арбітражний процесуальний кодекс України (нині Господарський процесуальний кодекс України), який закріпив в ст. 5 норму про те, що «спір може бути передано на вирішення арбітражного суду за умови додержання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх доарбітражного врегулювання» [3]. Тобто, йдеться про закріплення самостійної альтернативної процедури врегулювання спору – доарбітражне врегулювання спору, а альтернативність означає не адміністративний розгляд спору, а інституційно оформлене судочинство з окремою процедурою.

Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 № 4002-XII [130] став новим етапом у розвитку альтернативного вирішення спорів, оскільки за своєю природою він принципово відрізнявся від радянського державного арбітражу. Закон прямо виходив із того, що «арбітраж є корисним і широко застосовуваною альтернативною формою вирішення спорів у міжнародній торгівлі» [130]. Цей закон орієнтується на Типовий закон

ЮНСІТРАЛ 1985 року, що означає інтеграцію України в загальновизнані міжнародні стандарти арбітражу. Саме тут відбувається зміна правової природи альтернативного вирішення спору: визначальним стає волевиявлення сторін у формі арбітражного застереження або арбітражної угоди, а арбітраж вже не як елемент державної управлінської вертикалі, а як недержавна форма вирішення спорів, легітимований законом.

Важливо, що цей Закон не обмежився загальним дозволом на арбітраж, а заклав інституційну основу його функціонування. Ним було визначено статус постійно діючих арбітражних установ при Торгово-промисловій палаті України – Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України та Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України [130] – із окресленням їх організаційної природи та категорій спорів, які можуть бути передані на їх розгляд. Це забезпечило практичну придатність цієї форми альтернативного врегулювання спору: арбітраж став не абстрактним, а реально доступною процедурою з визначеними інституційними майданчиками.

У 1995–2001 роках відбувається поступове розшарування альтернативного вирішення спорів, але вже в сучасному українському сенсі та відповідно до ринкової європейської правової системи (не так, як це було в СРСР, УРСР). З одного боку, формується державний процесуальний трек: господарські суди як спеціалізована судова юрисдикція для вирішення спорів у сфері господарських відносин із власною процедурою та процесуальними гарантіями. З іншого боку, закріплюється договірний арбітражний трек: міжнародний комерційний арбітраж як недержавний механізм, що застосовується у зовнішньоекономічних та змішаних відносинах і базується на арбітражній угоді сторін, яка є має приватно-правовий характер.

Тобто, відбувається зміна правової природи альтернативності: вона більше не зводиться до моделі інший державний орган замість суду, характерної для радянського державного арбітражу, а набуває змісту реальної конкуренції форм. Тепер альтернативність означає співіснування і практичний вибір між двома легітимними механізмами: державним судочинством та договірним арбітражем,

який перебуває поза державним судом, але прямо визнається законом і підтримується державою через механізми виконання та контрольних процедур.

У 2002 році завершується перехідний етап формування сучасної концепції альтернативного врегулювання спорів, започаткований актами 1991 року, оскільки відбувається удосконалення судової моделі врегулювання господарських спорів. Показовим маркером цього етапу є те, що Закон Української РСР «Про арбітражний суд» 1991 року втрачає чинність з 01.06.2002 року. Разом з цим, хоча в цей час ще прослідковується спадкоємність із радянським державним арбітражем, зокрема, у термінології та інституційних конструкціях, однак відбувається більш чітка фіксація господарської юрисдикції (не як особливого арбітражного органу, а як окремої складової судової системи з власними процесуальними правилами та стандартизованою формою судочинства).

У 2003–2005 роках удосконалення альтернативного вирішення спору в приватному праві України входить у фазу нормалізації: спочатку удосконалюється матеріально-правова основа приватно-правової автономії, далі з'являється третейський розгляд, а потім процесуально вбудовується у систему державного судового контролю та виконання. Міжнародний комерційний арбітраж також не є виключенням.

Тож відбувається кодифікаційне підсилення приватно-правових принципів. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV, який набрав чинності з 01.01.2004 [42-1], закріпив договірну свободу та диспозитивність як ключову основу цивільного обігу, у якому домовленість сторін (зокрема про спосіб врегулювання спору) стає природною юридичною опцією.

Паралельно Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV, який набрав чинності з 01.01.2004 [42-1], в контексті альтернативного врегулювання спору, також є важливим нормативно-правовим актом, оскільки господарський обіг який традиційно спирався на претензійність, досудові контакти та дисципліну виконання зобов'язань, стає інструментом взаємодії суб'єктів господарювання, а не управлінським примусом (станом на 2026 рік Кодекс втратив чинність).

Удосконалюються й альтернативні форми вирішення спору. Наприклад, третейський розгляд через Закон України «Про третейські суди» від 11.05.2004 № 1701-IV [42-1]. Цей Закон удосконалив третейський розгляд як повноцінний інститут для приватноправових спорів і закріпив ключові маркери альтернативного вирішення спору: добровільність третейської юрисдикції через третейську угоду, процедурність розгляду та зв'язок із судом через контрольні й виконавчі механізми (скасування рішення та надання йому виконавчої сили у встановленому законом порядку) тощо.

В 2004 – 2005 роках відбувається процесуальна інтеграція альтернативного вирішення спору, оскільки Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV [42-1] забезпечив інституційне закріплення третейського розгляду у судочинстві через процедуру контролю та виконання.

Так, наприклад, в ст. 17 Цивільного процесуального кодексу України передбачалося, що «сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом». Статтею 122 Кодексу визначено, що «суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо: є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому ж третейському суді виявився неможливим». Згідно із ст. 130 Кодексу «якщо між сторонами укладено договір про передачу спору на вирішення третейського суду, суд постановляє ухвалу про залишення заяви без розгляду» [42-1].

Тобто становлення та розвиток альтернативного вирішення спору в 2000 – 2005 роках відбувається шляхом переходу від етапу становлення до етапу інституційної зрілості: приватноправова автономія отримує кодифікаційний фундамент (Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України), відбувається удосконалення третейського розгляду (приймається спеціальний закон), а держава має чіткі матеріальні та процесуальні інструменти

для визнання меж, контролю і забезпечення виконання, зокрема, рішень третейських судів та мирової угоди, затвердженої ухвалою суду.

Окремо слід відзначити і розвиток такої форми альтернативного вирішення спору як переговори, яка є універсальною, базовою для багатьох форм альтернативного вирішення спору в Україні та закордоном.

«Пропонуємо розглядати термін переговори у широкому значенні, а саме як процес досягнення консенсусу. Адже процес досягнення консенсусу є і в медіації, і в консиліації, і в інших формах альтернативного вирішення спору. Поняття переговори в юриспруденції розкривається в кількох значеннях: як етап судового розгляду справи; як частина іншого альтернативного способу вирішення спорів (медіації, консиліації, розгляду справи третейським судом); як окремий спосіб альтернативного вирішення спорів» [190, с. 78-86]. У даному підрозділі дисертації поняття переговори використовується переважно у значенні «окрема форма альтернативного вирішення спору або частина судового розгляду чи іншого альтернативного вирішення спору (медіації, консиліації тощо)» [190, с. 78-86].

Наголосимо на тому, що «переговори виконують такі функції: спільний пошук вирішення проблеми; інформаційна (донесення до іншої сторони сутності своїх інтересів та потреб); комунікативна (слугує для підтримання відносин між сторонами); регулятивна (встановлення певних правил поведінки для учасників); пропагандистська (здійснення впливу на думку інших учасників). Переговори можуть заощадити час сторін, який був би витрачений на судовий розгляд, а також кошти на судові збори та правову допомогу» [190, с. 78-86].

Звертаємо увагу на те, що «з 1998 по 2013 рік на рівні Європейського Союзу було прийнято ряд директив про застосування інституту переговорів у різних сферах (захист прав споживачів, інші цивільні та комерційні справи). Нормативно-правова база ЄС слугує для України орієнтиром, адже країна є кандидатом у члени ЄС та тримає курс на євроінтеграцію» [190, с. 78-86].

«Раніше в Україні було передбачено ведення переговорів лише офлайн (віч на віч), тобто із обов'язковою зустріччю сторін. У зв'язку з воєнним станом та ускладненням доступу громадян до правосуддя актуальним є розвиток онлайн-

платформ для організації переговорного процесу між сторонами та будь-яких інших можливостей для дистанційного вирішення спорів. Поштовхом до розвитку онлайн-переговорів у світі та Інтернет-платформ для їх проведення стала пандемія COVID-19. Прикладом онлайн-платформи для здійснення переговорів може слугувати «consumidor.gov» у Бразилії, яка контролюється Національним секретаріатом споживачів при Міністерстві юстиції та громадської безпеки. Платформа спеціалізується на вирішенні спорів у сфері захисту прав споживачів. 80% зареєстрованих на платформі скарг задовольняється без потреби подальшого звернення до суду. Подібна платформа була створена також у 2014 році в Словаччині» [190, с. 78-86].

Нами наголошувалося, що «питання переговорів як окремої форми альтернативного вирішення спорів в Україні все ще є недостатньо визначеним в законодавстві України. Немає окремого нормативно-правового акта, який би встановлював процедуру переговорів. До того ж, варто було б провести правопросвітню роботу із громадянами та ознайомити їх із можливостями інституту переговорів. Якби такий нормативно-правовий акт існував би, то було би чітко встановлено форму рішення, до якого дійшли сторони. І це рішення в подальшому можна було б використовувати як доказ, якщо між сторонами будуть спори в подальшому» [190, с. 78-86].

«Згадки про процедуру проведення переговорів є в окремих нормативно-правових актах України, наприклад, в Законі України «Про колективні договори і угоди», який станом на січень 2026 року не набрав чинності. У ньому визначено чітку процедуру проведення переговорів, її етапи, склад учасників, мету переговорів (укладення колективного договору), а також гарантії та компенсації учасникам колективних переговорів (ст. 9-12). Вважаємо, що доречним було б створення окремого нормативно-правового акту про процедуру переговорів (як офлайн, так і онлайн), як, наприклад, Закон України «Про медіацію», або доповнити наявні нормативно-правові акти в різних сферах (цивільні, сімейні, трудові, господарські спори тощо) положеннями про процедуру проведення переговорів. За часів минулих епох в історії України було багато прообразів

інституту переговорів, однак сучасні умови створюють потребу розвитку нормативно-правової бази в аспекті формальної визначеності процедури, визначення чіткої форми для рішення, якого досягли сторони, та способів ведення переговорів онлайн» [190, с. 78-86].

Таким чином, «існує потреба в нормативному закріпленні процедури переговорів та прописуванні в процесуальному законодавстві, що саме вважається доказом проведення переговорів, як саме вони мають бути виражені (паперова чи електронна форма). А також варто звернути увагу на специфіку окремих сфер спорів, які вирішуються за допомогою переговорного процесу зазначити, як саме сторони будуть підписувати рішення в режимі онлайн та офлайн (звичайним підписом, електронним цифровим тощо)» [190, с. 78-86].

Нами зазначалося, що «Україна досягла значного прогресу в розвитку системи альтернативного вирішення спорів порівняно з 1991 роком, однак все ще існує ряд питань, які потребують вирішення, такі як:

- 1) розробка електронних систем і створення нових можливостей для дистанційного вирішення спорів;
- 2) удосконалення нормативно-правової бази, зокрема в частині створення типових форм медіаційних угод, закріплення результатів переговорів чи консиліації;
- 3) деталізація процедур у кожному зі способів альтернативного вирішення спорів та в окремих сферах;
- 4) адаптація норм законодавства України до стандартів ЄС;
- 5) правопросвітницька робота, яка націлена на ознайомлення громадян із можливостями вирішення спорів поза судом та перевагами альтернативного вирішення спорів» [102, с. 17-21].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що радянська модель альтернативного врегулювання спору була змішаною й багаторівневою: поряд із диспозитивними інструментами (примирення, мирова угода в межах процесу) діяли колективістські механізми соціального контролю (товариські суди, комісія по трудовим спорам) та адміністративно-арбітражні інституції (державний

арбітраж). У господарській сфері альтернативність означала не свободу вибору сторонами форми врегулювання, а розгляд спорів між організаціями спеціальним державним органом, який забезпечував планово-договірну дисципліну, а отже, був елементом управлінської вертикалі, а не альтернативою суду. Як наслідок, радянське альтернативне вирішення спору у приватних відносинах існувало переважно як контрольована диспозитивність (мирова угода допускається, але під наглядом критеріїв законності та публічного інтересу), тоді як у господарському сегменті домінували державні або квазідержавні інституції.

У 1990–2005 роках Україна переходить до сучасного розуміння альтернативного врегулювання спору, і цей перехід має кілька послідовних етапів. Перекодування господарської спадщини в судову юрисдикцію (1991–2002), тобто зміна вектора розвитку альтернативних форм вирішення приватних спорів. Відтак нормативно-правові акти 1991 року (Закон «Про арбітражний суд» та Господарський процесуальний кодекс України) змінили радянську альтернативність господарських спорів на спеціалізоване судочинство зі сталою процедурною формою. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» ввів у правову систему повноцінний договірний механізм, де ключем у розв’язанні спору є арбітражна угода сторін, а інституційною опорою – арбітражні установи - Торгово-промислова палата України. Відбувається кодифікаційне підсилення приватно-правової автономії та поява удосконаленої процедури третейського розгляду. Логічне завершення становлення альтернативних форм врегулювання спорів відбувається із появою нових редакцій Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, а відтак на рівні процесуальних норм формується контур контролю суду над третейськими рішеннями через процедури, пов’язані з контролем і наданням рішенням сили виконавчого документу.

4.2 Вплив інтеграції міжнародного досвіду у вирішенні спорів альтернативним шляхом

Сучасні правові системи дедалі частіше розглядають альтернативне вирішення спорів як інструмент підвищення доступності правосуддя, економії часу й ресурсів та збереження ділових і соціальних зв'язків. На тлі зростання складності правовідносин, перевантаження судів і підвищених очікувань суспільства до швидких і справедливих рішень, альтернативні процедури дедалі більше сприймаються як механізм, здатний забезпечити гнучкість, конфіденційність і кращий контроль сторін над результатом.

«Особливо виразно значення альтернативного вирішення спорів проявляється у міжнародному комерційному обігу. У транскордонних відносинах сторони стикаються з додатковими ризиками – юрисдикційною фрагментацією, відмінностями процесуальних стандартів, мовними й культурними бар'єрами, проблемами визначення застосовного права та виконання рішень у різних правопорядках. У таких умовах альтернативне вирішення спорів виконує не лише примирювальну функцію, а й економічну: зменшує транзакційні витрати, мінімізує репутаційні втрати та підвищує передбачуваність, що критично важливо для стабільності бізнес-середовища й інвестиційної привабливості» [2, с. 260-353].

Інтеграція міжнародного досвіду у сфері альтернативного вирішення спорів зазвичай здійснюється через кілька взаємопов'язаних шляхів.

По-перше, це імплементація міжнародних договорів і стандартів, які формують рамки для визнання та виконання результатів альтернативних процедур, а також задають спільні підходи до гарантій справедливості й добросовісності.

По-друге, застосовується запозичення модельних законів, керівних принципів і рекомендацій, що дає змогу вибудувати системне регулювання без необхідності створювати його з нуля.

По-третє, інтеграція відбувається через адаптацію конкретних процедурних рішень: судово-орієнтовану медіацію, ранню нейтральну оцінку, встановлення обов'язку сторін хоча б розглянути можливість альтернативного врегулювання перед зверненням до суду або на ранніх стадіях процесу.

По-четверте, окремим напрямом є розвиток онлайн-врегулювання спорів (альтернативних процедур у цифровому середовищі) та гібридних форматів, які поєднують переговори, медіацію й арбітраж в єдиній логіці врегулювання, що особливо актуально для цифрової економіки та дистанційної взаємодії сторін.

Водночас ключовий виклик полягає в тому, що альтернативне вирішення спорів – це не лише набір юридичних норм чи технічних правил проведення процедури. Це екосистема інституцій, мотивацій, професійних стандартів і, головне, довіри. Ефективність альтернативних механізмів залежить від готовності сторін до співпраці, належної підготовки нейтральних посередників, дотримання конфіденційності та добровільності, а також наявності зрозумілих і дієвих механізмів виконання досягнутих домовленостей. Тому міжнародний досвід має інтегруватися не механічно, а через узгодження: цілей (швидкість, якість, справедливість), процедурних гарантій, повноваження суду й нейтральних, незалежних осіб, інструментів, що забезпечують реальну юридичну силу результату альтернативних процедур.

Пропонуємо систематизувати «ланцюг інтеграції» міжнародного досвіду Alternative Dispute Resolution – альтернативне вирішення спорів (далі – ADR): від нормативних джерел регулювання (міжнародні договори, модельні акти, рекомендації), тобто через національне законодавче впровадження до реальної інституційної практики. Така методика дослідження дозволяє показати, що результативність альтернативного врегулювання спору залежить не лише від формального запозичення правил, а й від того, як вони «працюють» у професійному середовищі, у судах тощо.

На нашу думку, матрицею критеріїв якості інтеграції міжнародних підходів у сфері ADR є ряд взаємопов'язаних аспектів: гармонізація (узгодженість із міжнародними стандартами та внутрішнім правом), інституції (наявність і спроможність центрів медіації, арбітражних установ), стимули (процесуальні та економічні мотивації сторін), стандарти (етика, неупередженість, конфіденційність, якість процедур), цифровізація (застосування ODR (Online Dispute Resolution – онлайн-врегулювання спорів) та гібридних форматів) і

виконання (реальна дієвість механізмів надання результату юридичної сили). Така матриця дає змогу оцінювати інтеграцію комплексно, а не лише за фактом прийняття відповідного закону.

Отже, як вбачається із аналізу наукових робіт, сучасні правові системи дедалі частіше розглядають альтернативне вирішення спорів як практичний інструмент підвищення доступності правосуддя, економії часу й ресурсів та збереження ділових і соціальних зв'язків. У транскордонному комерційному обігу це має особливу вагу: спір часто ускладнюється різними юрисдикціями, процесуальними стандартами, мовними й культурними бар'єрами, а також питаннями застосовного права та виконання результату в іншій державі. У таких умовах альтернативні процедури працюють не лише як м'який спосіб домовитися, а й як інструмент управління ризиками та транзакційними витратами.

Як вже зазначалося, «альтернативне вирішення спорів – це сукупність позасудових процедур, у межах яких спір урегульовується або через узгоджений сторонами процес, або за участю нейтральної третьої особи (медіатора, примирителя, арбітра тощо)» [2, с.8-17]. Важлива риса альтернативного вирішення спору у міжнародному вимірі – це можливість підлаштувати процедуру під потреби спору: обрати рівень формалізації, мову, правила доказування, строки, конфіденційність і формат фінального результату (домовленість або рішення) тощо.

До найбільш уживаних форм альтернативного вирішення спорів у міжнародній практиці належать: переговори, медіація, примирення (conciliation), арбітраж, а також низка спеціалізованих і гібридних процедур [2, с.3-5].

Як вже наголошувалося, переговори є базовим механізмом (процедурою) врегулювання спору чи конфлікту, коли сторони самостійно узгоджують рішення без залучення третьої особи. Медіація або примирення передбачають участь нейтральної особи, який допомагає сторонам вибудувати комунікацію та досягти взаємоприйнятної домовленості, не нав'язуючи власного рішення [2, с. 129-230; 42, с. 46-52; 53, с. 13-18; 54, с. 236-251; 190, с. 78-86]. Саме така логіка закладена

у підходах ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL – Комісія ООН з права міжнародної торгівлі) та її модельному регулюванні медіації [200].

Нами вже неодноразово наголошувалося на тому, що в системі альтернативного вирішення спору окреме місце займає арбітраж, у межах якого спір передається на розгляд арбітражного органу, а результатом є арбітражне рішення. Важливо, що таке рішення може бути визнане та виконане в інших державах за міжнародними механізмами, насамперед відповідно до Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йоркськ, 10 червня 1958 р.) [119].

Поряд із цими класичними інструментами застосовуються переговори, міні-суд (minitrial) та інші гібридні формати, які поєднують переговорні елементи з експертною оцінкою перспектив спору [2, с. 251-260, 354-397; 42, с. 222].

У багатьох юрисдикціях зростає роль ODR (Online Dispute Resolution – онлайн-врегулювання спорів), тобто альтернативних процедур у цифровому середовищі (через платформи, онлайн-комунікацію, цифрові докази). Наприклад, для споживчих спорів у Європейському Союзі відповідну рамку встановлює Регламент (ЄС) № 524/2013 про онлайн-врегулювання спорів [193].

Функції альтернативного вирішення спорів у міжнародному середовищі є багатовимірними та взаємопов'язаними. Передусім альтернативне вирішення спорів виконує економічну функцію, оскільки дає змогу зменшити витрати часу й коштів порівняно з тривалими судовими процесами, особливо у справах із транскордонним елементом, де часто потрібні перекладачі, залучення іноземних радників і збір доказів у кількох країнах.

Паралельно альтернативне вирішення спору реалізує управлінську функцію, підвищуючи передбачуваність і керованість спору для бізнесу: саме тому в міжнародних контрактах широко використовуються багаторівневі застереження, коли спір спочатку намагаються врегулювати через переговори або медіацію, а за відсутності результату передають до арбітражу.

Важливою є також соціальна функція альтернативного вирішення спорів, яка полягає у збереженні відносин і зниженні конфліктності, що критично для

довготривалого партнерства, зокрема у сфері постачання, сервісних та ІТ-контрактах тощо. У цьому контексті проявляється і правозахисна (людиноцентрична) функція: альтернативні процедури дозволяють зосередитися не лише на формальній правоті, а й на інтересах сторін, сформувавши таке рішення, яке є реалістичним для виконання, бо враховує потреби учасників спору.

Окреме значення має транскордонна функція альтернативного вирішення спору – нейтралізація проблеми різних юрисдикцій через механізми міжнародного визнання та виконання результатів. Для арбітражу таким містком виступає Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р., яка створює універсальний підхід до визнання та виконання іноземних арбітражних рішень. Разом з тим для медіації ключовою інновацією є Конвенція ООН про міжнародні угоди, досягнуті внаслідок медіації (Сінгапурська конвенція про медіацію): вона формує міжнародний механізм, що підсилює практичну цінність медіації у транскордонних комерційних спорах, роблячи виконання досягнутих домовленостей передбачуваним і юридично забезпеченим [203].

У міжнародному комерційному арбітражі довіра сторін значною мірою тримається на простому алгоритму: якщо рішення можна виконати в іншій державі, арбітраж має практичну цінність. Саме тому міжнародні стандарти арбітражу формують своєрідний каркас транскордонного виконання, який складається з трьох рівнів: конвенційні зобов'язання держав, модельні законодавчі рішення для модернізації національного процесу, м'які стандарти процедурної сумісності (практичні настанови та правила доказування), що підвищують передбачуваність провадження.

Як вже зазначалося, глобальним механізмом у сфері арбітражу є Нью-Йоркська конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р. (Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards). Ця Конвенція встановлює базовий стандарт: «держави-учасниці визнають арбітражні рішення обов'язковими та забезпечують їх виконання за власними процесуальними правилами, не створюючи надмірних перешкод для заявника» [119].

Ключовим елементом цієї моделі є обмежений і вичерпний перелік підстав для відмови у визнанні чи/та виконанні. Практика застосування Конвенції підкреслює, що саме закритий список підстав і перенесення тягара доведення на сторону, яка заперечує виконання, зменшують ризик довільного блокування арбітражних рішень [187].

Практичний ефект інтеграції цього міжнародного стандарту полягає в тому, що арбітраж перестає бути декларативною формою вирішення спору та перетворюється на реалістичний інструмент у транскордонних відносинах. Для господарської діяльності це означає зниження юридичної невизначеності: сторони можуть прогнозувати, що рішення (за умови дотримання мінімальних процедурних гарантій) матиме шанс на виконання поза межами держави, де воно ухвалене [187].

Ще один основний елемент міжнародного арбітражного каркасу – це типове (модельне) законодавство ЮНСІТРАЛ. ЮНСІТРАЛ розробила Типовий закон про міжнародний комерційний арбітраж 1985 р. (із змінами 2006 р.) (UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration). Його мета – допомогти державам реформувати та модернізувати національні правила арбітражного провадження з урахуванням потреб міжнародного бізнесу [200; 201].

Перевага інтеграції цього модельного закону полягає у створенні процедурної сумісності між правопорядками. Документ охоплює ключові елементи арбітражного механізму: від арбітражної угоди, формування складу арбітражу та визначення юрисдикції трибуналу до меж судового втручання, оскарження (скасування) рішення та його визнання/виконання [200; 201].

Особливо важливо, що цей Типовий закон містить окремі норми щодо визнання та виконання арбітражних рішень (ст. ст. 35, 36), а також приділено увагу забезпечувальним (тимчасовим) заходам, що підвищує ефективність арбітражу там, де потрібне оперативне збереження активів або доказів [200; 201].

Для держав, які прагнуть підвищити актуальність арбітражу, інтеграція підходів Типового закону має прикладне значення: вона зменшує ризики конфліктів між арбітражем і судами, підвищує передбачуваність підстав для

скасування рішень та формує зрозумілу логіку судової підтримки арбітражу без надмірного втручання [200; 201].

Окрім конвенцій і модельного законодавства, у практиці міжнародного арбітражу широко застосовуються документи, які уніфікують підходи до організації провадження та роботи з доказами, підвищуючи передбачуваність і керованість процесу. Зокрема, важливу роль відіграють Нотатки ЮНСІТРАЛ щодо організації арбітражного провадження. Ці нотатки не мають обов'язкової сили процесуальних правил, однак використовуються як практичний орієнтир для ефективного планування процедури: узгодження, визначення процесуальних питань, порядку обміну документами, організації слухань та інших елементів, що структурують провадження й знижують ризики затягування [202].

Значне значення мають також Правила Міжнародної асоціації юристів щодо збирання доказів у міжнародному арбітражі (IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration), де IBA (International Bar Association – Міжнародна асоціація юристів). Ці правила застосовуються як міст між різними правовими традиціями – континентальною та системою загального права – і допомагають сторонам погодити стандарти розкриття документів, допиту свідків, подання експертних висновків, а також критерії допустимості та оцінки доказів. У результаті поєднання таких рекомендаційних документів із конвенційними та модельними стандартами формує більш узгоджену та прогнозовану практику міжнародного арбітражу [188].

У сукупності ці джерела формують основу транскордонного виконання рішень: Нью-Йоркська конвенція забезпечує міжнародно-правовий механізм виконання, Типовий закон ЮНСІТРАЛ – модернізовану та сумісну національну процедуру, а рекомендаційні стандарти організації провадження й доказування – практичну передбачуваність процесу. Саме така багаторівнева інтеграція міжнародного досвіду зменшує юридичну невизначеність і робить арбітраж інструментом, на який бізнес може покладатися в транскордонних спорах [200; 201].

Медіація традиційно в світі сприймалася як процедура, що тримається переважно на добровільності та добрих намірах сторін. Однак у транскордонних цивільно-комерційних спорах цього недостатньо: суб'єкти господарської діяльності очікують процесуальної безпеки (щоб участь у медіації не погіршувала позицію в суді) і юридичної визначеності результату (щоб домовленість виконувалася в іншій юрисдикції). Саме тому міжнародні підходи до медіації рухаються від м'якого інструменту до системи, у якій результат підтримується правовими гарантіями та механізмами виконання. Україна не є виключенням.

Нами наголошувалося на тому, що «країною, яка вперше закріпила медіацію на законодавчому рівні, були Сполучені Штати Америки. Основним поштовхом до цього стали проблеми судової системи у 1970 роках, які не можна було вирішити ніяк, окрім запровадження додаткових способів вирішення конфліктів» [60, с. 225-235; 100, с. 40-42]. «Найбільше медіація застосовується у сфері економіки, політики та бізнесу. Було створено Національний інститут вирішення конфліктів, який розробляє нові методи та шляхи вирішення спорів. Служби медіації є як державні, так, і приватні» [100, с. 40-42; 170, с.13-17]. «Нині у США лише 5% справ доходять до судового розгляду, інші вирішують мирно, шляхом переговорів. Такий підхід має кращі результати за імперативний судовий, адже сторони вирішують конфлікт на взаємовигідних основах та порозумінні» [100, с. 40-42]. «Новий інститут повністю довів право на існування, тому з ХХ ст. медіація, дещо в різних моделях, поширюється у всьому світі» [100, с.40-42].

«Досвід США є корисним для України через те, що медіація стає домінуючим способом вирішення спорів у державі і розвивається така тенденція, як прагнення мирно вирішити спір і запобігти судовому розгляду. Суди існують лише для крайніх випадків, де сторонам важко досягти компромісу, складних справ тощо» [100, с. 40-42; 112].

«Після США однією з перших країн, що почала розробляти свою модель медіації та шукати шляхи її впровадження у суспільство була Німеччина. Основний поштовх цьому дала соціально-економічна криза після Першої світової війни. Суди в країні були настільки завантажені кількістю справ різного рівня, що

цю проблему потрібно було вирішувати швидко. Серед науковців починаються дискусії про необхідність створення додаткової процедури для вирішення конфліктів поза судової гілки влади. Після чого приймається низка нормативно-правових актів для сприяння вирішення конфліктів досудовим мирним шляхом. Припинила всі шляхи розвитку у цьому напрямі Друга світова війна, всі процедури позасудового вирішення спорів були скасовані» [100, с. 40-42; 192].

«У 1970-х роках в Німеччині нарешті повернулися до пошуку шляхів впровадження позасудових процедур вирішення спорів. Було розроблено низку нормативно-правових документів, створено спеціальні організації, серед яких (Bundesarbeitsgemeinschaft für Familienmediation (BAFM) та Німецька організація медіаторів (DGM). Згодом медіація набула законодавчого закріплення та почала застосовуватися у цивільних та комерційних справах» [100, с. 40-42; 192].

«Досвід Німеччини корисний нашій державі тим, що інститут медіації розвивався після війни, чітким та поетапним врегулюванням цієї правової процедури, розвитком об'єднань медіаторів. Як показав цей досвід, кризові ситуації слугують стимулом для розвитку різних способів альтернативного вирішення спорів» [100, с. 40-42].

«У Франції медіація з'явилася у 1980-х роках завдяки місцевим прокурорам. Аналізуючи кримінальні справи того часу правоохоронці дійшли висновку, що дрібні правопорушення можна вирішувати шляхом примирення. Вони почали залучати авторитетних нейтральних осіб, які знали місцеве населення та не мали владних повноважень у якості посередників. Таким чином сторонам вдавалось вирішити конфлікти та дійти примирення через процедуру медіації» [100, с. 40-42; 204, с. 301 - 320]. «Починаючи з 1992 року інститут медіації був закріплений на законодавчому рівні і в подальшому удосконалювався та розширював свої сфери впливу» [100, с. 40-42; 204, с. 301-320].

«У Польщі процедура медіації застосовується майже у всіх галузях – цивільні, сімейні, господарські, кримінальні, податкові та трудові. Окремого закону який регламентує процес медіації немає, але прийнята велика кількість

нормативно правових актів, які підтверджують правову регламентацію цього інституту та закріплюють статус медіаторів» [100, с. 40-42].

«Досвід Франції та Польщі доводить, що медіація може ефективно застосовуватися не тільки в приватноправових відносинах» [100, с. 40-42].

«У 1995 році в Польщі було створено Групу з упровадження медіації. Ця організація займалася питаннями створення центрів медіації у всій країні та розробляла шляхи її інституціоналізації» [61; 100, с. 40-42].

Звертаємо увагу на те, що «Європейський підхід до медіації у цивільних і комерційних справах закріплено в Директиві 2008/52/ЕС Європейського Парламенту і Ради від 21 травня 2008 року про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах» [54, с. 236-238; 123]. Її ідея полягає не в тому, щоб замінити суд медіацією, а щоб узгодити медіацію з судовими процедурами та створити умови, за яких сторони не боятимуться спробувати дружнє врегулювання [197].

У практичному вимірі Директива формує кілька ключових запобіжників, які знижують ризики для сторін і роблять медіацію процесуально безпечнішою.

По-перше, передбачено захист від втрати строків: держави-члени мають забезпечити, щоб участь у медіації не позбавляла сторони можливості звернутися до суду через сплив позовної давності або процесуальних строків. Це створює важливий стимул для сторін, які інакше уникають медіації через страх «пропустити строки» та втратити процесуальні позиції.

По-друге, закладено принцип виконуваності домовленості: Директива орієнтує держави на механізми, що дозволяють надати домовленості, досягнутій за результатами медіації, виконавчу силу через суд або інший компетентний орган відповідно до національних процедур.

По-третє, Директива підсилює якість та довіру до медіації, акцентуючи на підтримці якості процедури, зокрема через заохочення належної підготовки медіаторів і розвиток механізмів забезпечення якості, що безпосередньо впливає на готовність сторін користуватися медіацією як реальним альтернативним способом врегулювання спору [197].

Таким чином, європейська модель вибудовує баланс: суд гарантує мінімальні стандарти справедливості та надає юридичну опору результату, а медіація дає гнучкість, швидкість і можливість зберегти відносини, не ризикуючи процесуальними позиціями.

Загальновідомо, що найслабшим місцем медіації в транскордонних спорах є виконання угод за результатами медіації: навіть якщо сторони досягали згоди, у разі порушення домовленості інша сторона могла бути змушена починати окремий судовий процес у юрисдикції іншої держави. Цю прогалину покликано закрити Сінгапурською конвенцією про медіацію (Конвенція ООН про міжнародні угоди, досягнуті внаслідок медіації – United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation). Ця Конвенція створює уніфікований підхід до застосування і виконання міжнародних комерційних мирових угод, укладених у письмовій формі за результатами медіації. Водночас вона чітко визначає межі сфери застосування: зокрема виключає угоди, пов'язані зі споживчими спорами для особистих потреб, а також сімейні, спадкові та трудові питання. В Україні ця Конвенція не набула чинності.

Щоб підсилити правову визначеність у сфері медіації важливу роль, як вже зазначалося, відіграє Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародне комерційне посередництво. Цей документ фактично надає державам конструктор для побудови національного регулювання: він містить узгоджені правила щодо організації процедури посередництва та окремий блок, присвячений виконанню міжнародних угод, укладених за результатами посередництва. Водночас Типовий закон встановлює і винятки, зокрема для ситуацій, коли угода вже затверджена судом і підлягає виконанню як судове рішення, або коли за згодою сторін результат оформлено у формі арбітражного рішення, що запускає інший механізм визнання та виконання.

Інтеграційний ефект цих підходів очевидний: коли результат медіації має прогнозований механізм перетворення на виконуваний документ у різних юрисдикціях, медіація перестає бути лише м'яким інструментом доброї волі. Вона стає практично придатною альтернативою суду та, у певних категоріях спорів, -

альтернативою арбітражу, особливо там, де для сторін критичні конфіденційність, швидкість і збереження партнерства.

В юриспруденції доведено, що у спорах споживач – бізнес ключовими критеріями ефективності зазвичай є швидкість, низька вартість, зрозумілість процедури та гарантована якість розгляду. Саме тому на міжнародному рівні помітний стійкий тренд до інституціоналізації альтернативного вирішення спорів у споживчому сегменті та розвитку ODR (Online Dispute Resolution – онлайн-врегулювання спорів) як способу наблизити механізм захисту прав до людини, особливо в умовах електронної комерції.

Відтак, Європейський Союз закріпив базові вимоги до споживчого альтернативного вирішення спору у Директиві 2013/11/EU про альтернативне вирішення споживчих спорів. Її зміст полягає в тому, щоб споживач мав реальну можливість подати малий спір до спеціалізованого ADR-органу, а такі органи працювали за узгодженими стандартами незалежності, прозорості, ефективності та справедливості процедури [34].

Практичний інтеграційний ефект такого підходу подвійний. По-перше, він підвищує довіру до ринку (споживач розуміє, що має доступний механізм захисту без складного судового процесу). По-друге, зменшує соціальну напругу, оскільки дрібні конфлікти не накопичуються як невирішена несправедливість, а отримують інструмент швидкого та процедурно якісного врегулювання [195; 198].

У контексті електронної комерції Європейський Союз тривалий час спирався на Регламент (ЄС) № 524/2013, який створив рамку для онлайн-врегулювання споживчих спорів та функціонування європейської ODR-платформи. Однак ЄС припинив роботу цієї платформи: відповідно до Регламенту (ЄС) 2024/3228 подання скарг зупинено з 20 березня 2025 року, а платформа закрита з 20 липня 2025 року (із подальшим видаленням даних справ у межах установлених правил) [195; 194].

Разом з тим, це не скасовує саму ідею цифрового доступу до вирішення спорів, але демонструє, що платформа як інструмент має працювати разом із

реальною готовністю сторін і ефективною мережею ADR-органів, інакше її практичний ефект буде обмеженим [194].

Паралельно з європейським регулюванням, аналітичні й політичні підходи до ODR активно розвиває OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development – Організація економічного співробітництва та розвитку). У документі OECD Online Dispute Resolution Framework (2024) ODR пов’язується з цифровою трансформацією систем правосуддя у напрямі більшої доступності та людиноцентричності. Цей документ структурує впровадження ODR навколо трьох аспектів: управління, політичні інструменти/важелі та етика і запобіжники – тобто увага приділяється не лише технології, а й довірі, справедливості, безпеці даних та підзвітності [198].

Підсумовуючи вище наведене, зазначимо, що міжнародний аспект у сфері врегулювання приватних спорів полягає у тому, що альтернативне вирішення спору забезпечує інституційний канал швидкого та недорогого розв’язання багатьох дрібних спорів за стандартами якості, тоді як ODR розширює доступність через цифрові інструменти, але вимагає чітких правил, етичних гарантій і реальної інтеграції з національними механізмами захисту прав.

У міжнародній практиці прослідковується те, що альтернативне вирішення спорів розвивається не за однією універсальною формулою, а через різні механізми: від судово-орієнтованих програм (коли суди зобов’язані з’ясувати бажання сторін врегулювати спір альтернативним шляхом чи суди сприяють врегулювання спору альтернативним шляхом) до законодавчого підсилення виконуваності та конфіденційності (коли держава створює правові гарантії)

Наприклад, судово-орієнтовану модель демонструють Сполучені Штати Америки на рівні федеральних судів. Alternative Dispute Resolution Act of 1998 (Закон про альтернативне вирішення спорів 1998 року) закріпив, що кожний федеральний окружний суд має локальним правилом дозволити використання альтернативне вирішення спору у цивільних справах і розробити та впровадити власну програму альтернативного вирішення спору [185; 206].

Важливо, що законодавець прив'язав ефективність не лише до дозволу, а й до адміністрування: суд має призначити відповідальну посадову особу чи судового посадовця, який впроваджує, адмініструє, оцінює програму та може відповідати за підбір і навчання медіаторів – нейтральних осіб[185].

Додатковий практичний акцент – процесуальне «вбудовування» альтернативного вирішення спору: локальними правилами суди мають вимагати, щоб сторони розглянули можливість альтернативного вирішення спору на відповідній стадії процесу, а також забезпечити доступ хоча б до однієї із форм альтернативного вирішення спору (наприклад, медіації, переговорів, міні-суду тощо) [185; 191].

Інтеграційний урок цієї моделі: норма сама по собі не створює практики. Для того щоб ця модель ефективно працювала, необхідно: наявність локальних процесуальних правил, якісна підготовка і менеджмент нейтральних осіб, наприклад, медіаторів, чіткі строкові межі та чіткий і зрозумілий порядок (процедура), тоді суд очікує від сторін реального вирішення спору альтернативним шляхом вирішення справи, інакше альтернативні форми врегулювання спору є не дієвими, мають декларативний характер.

Наприклад, у Сінгапурі акцент зроблено на підсиленні правової визначеності результату медіації, що прямо впливає на довіру бізнесу. Mediation Act 2017 (Закон про медіацію 2017 р.) передбачає механізм, за яким сторони можуть звернутися до суду, щоб зафіксувати медіаційну угоду як судовий наказ чи ухвалу, і тоді вона виконується як судове рішення [199].

На нашу думку, така процедура може бути запозичена і в українське законодавство, оскільки угода за результатами медіації, хоча і має обов'язковий характер, одна не має сили виконавчого документу, як, наприклад, судове рішення чи ухвала суду про затвердження мирової угоди в суді.

Таким чином медіація стає стандартною процедурою не тільки тому, що вона швидка, а тому, що результат має чіткий шлях до примусового виконання в межах національної системи.

Підхід Гонконгу у сфері альтернативних форм вирішення спорів, зокрема в медіації, можна пояснити так: держава встановила чіткі базові правила, але не обтяжує медіацію зайвими формальностями. У їхньому Ордонансі про медіацію (Mediation Ordinance) прямо сказано, що «мета закону – заохочувати медіацію як спосіб вирішення спорів і захищати конфіденційність усього, що обговорюється під час медіації» [186]. Тож, на практиці це працює так: усе, що сторони говорять або пишуть у медіації, зазвичай не можна розголошувати. Винятки можливі лише в ситуаціях, які чітко прописані в законі. Модель схожа, як в Україні.

Основний посил, який закладено в іноземному законодавстві щодо альтернативного вирішення спорів, полягає у тому, що закон має створювати рамку безпеки (бути зрозумілим, принцип конфіденційності повинен бути не декларативний, а реальним, практичним та не порушуватися), але водночас не повинен робити медіацію надто бюрократичною процедурою, інакше вона втратить свої головні переваги – гнучкість, швидкість та конфіденційність.

В Англії та Уельсі підхід до альтернативного вирішення спорів поступово змінився: раніше суди переважно радили і заохочували сторони спробувати домовитися, а тепер у них з'явилися чіткіші процесуальні інструменти.

Наприклад, у справі *Churchill v Merthyr Tydfil County Borough Council* (2023) апеляційний суд підтвердив: суд може поставити справу на паузу або зобов'язати сторони спробувати позасудове врегулювання (наприклад, медіацію), якщо це не порушує право людини на справедливий суд. Тобто суд може вимагати ADR, але тільки в розумних межах [147].

Так само Цивільні процесуальні правила (CPR) закріплюють, що «активне управління справою» включає можливість для суду або заохочувати, або навіть наказувати звернутися до альтернативних процедур, і допомагати сторонам це організувати [207].

Також в цій країні діє ще один цікавий важіль – судові витрати. Якщо сторона без поважної причини ігнорує пропозицію медіації або не відповідає, суд може згодом фінансово «санкціонувати» таку поведінку – наприклад, інакше

розподілити витрати на правову допомогу та судовий розгляд. Саме такі підходи були сформульовані у справі *Halsey* і надалі розвинуті у справі *PGF II* [148; 149].

Таким чином, заохочення до альтернативного вирішення спору працює лише тоді, коли суд має реальні інструменти керувати строками розгляду справи та реагувати на недобросовісну поведінку сторін. Водночас, якщо ADR стає частково обов'язковим, це має відбуватися пропорційно й без порушення права на справедливий суд, інакше зростає ризик скарг, оскаржень та втрати довіри до самої процедури.

Ефективна інтеграція міжнародного досвіду ADR не зводиться до простого переписування норм. Вона дає результат тоді, коли вибудовується повний ланцюг: правило – інституції – стимул – звичка застосування, а підсумок стає передбачуваним для сторін, насамперед у частині виконання. Саме на цьому тримається перехід від формальної наявності ADR до реального використання в щоденній правозастосовній практиці.

Найбільш результативною інтеграція є тоді, коли запозичується не рамка, а ядро (основа) процедурних гарантій, тобто ті правила, на яких ADR викликає довіру. Передусім це добровільність (наприклад, для медіації) та автономія сторін, адже сторони контролюють участь у процесі й зміст домовленості. Це є фундаментом медіації як інструменту взаємоприйнятного рішення, а загальна логіка розвитку медіації як передбачуваної процедури відображена в підході ЮНСІТРАЛ, який орієнтує держави на підвищення визначеності й передбачуваності медіації. Не менш важливими є нейтральність, незалежність і компетентність медіатора або арбітра, оскільки без цих ознак сторони не сприймають процес як справедливий і безпечний, особливо у транскордонних конфліктах, де рівність сторін часто є асиметричною.

Окреме значення має конфіденційність (насамперед у медіації), адже вона підвищує готовність сторін відкрито обговорювати інтереси та компроміси. У Типовому законі ЮНСІТРАЛ про міжнародну комерційну медіацію конфіденційність закріплена як загальне правило, але передбачені винятки, зокрема коли розкриття потрібно для виконання домовленості або коли цього

вимагає закон. Водночас система має містити передбачуваний, мінімально необхідний судовий контроль: суд не повинен перебирати на себе повноваження щодо медіації чи арбітражу, але має забезпечувати межі законності, базові гарантії та процесуальну безпеку.

У Європейському Союзі така логіка виражена в Директиві 2008/52/ЕС про медіацію у цивільних і комерційних справах, яка покликана узгодити медіацію із судовим процесом та прибрати бар'єри для її застосування, зокрема страх втратити строки або процесуальні позиції.

Ключовою ж гарантією альтернативного врегулювання спору у світі є механізми виконання результату домовленостей. Саме принцип виконуваності є критично важливим: без нього альтернативне врегулювання спору сприймається як ще один раунд переговорів без гарантій. Наприклад, на рівні медіації міжнародну опору виконанню домовленостей створює Сінгапурська конвенція про медіацію (Конвенція ООН про міжнародні угоди, досягнуті внаслідок медіації), яка встановлює рамку для застосування та виконання міжнародних комерційних медіаційних угод у різних юрисдикціях.

Однак навіть найкраща норма не дає ефекту без інституцій, які забезпечують щоденну роботу системи, дієвість альтернативних форм врегулювання спорів, закріплених у міжнародному законодавстві. З практичної точки зору це означає: потребу в реєстрах або системах добору нейтральних осіб, щоб сторони могли швидко знаходити компетентних медіаторів або арбітрів; у правилах етики та дисциплінарних механізмах, щоб нейтральність була не декларацією, а стандартом із реальними наслідками за порушення; у стандартах навчання та підвищення кваліфікації, бо якість альтернативного вирішення спору напряму залежить від професіоналізму посередників; у єдиних мінімальних вимогах до процедур, особливо у приватних спорах. Європейський Союз у приватній сфері саме так і визначає альтернативний інститут вирішення спору: у фокусі не будь-яка приватна ініціатива, а ADR-органи, які відповідають вимогам якості, зокрема стандартам ефективності, справедливості, незалежності та прозорості.

Показовою є й судово-орієнтована інституційна модель, що демонструє, як норма впливає на організацію процедури, наприклад, медіації та виконання домовленостей за результатами розгляду спору. Наприклад, у США спеціальний закон – Alternative Dispute Resolution Act of 1998 – Закон про альтернативне вирішення спорів 1998 р. вимагає, щоб кожний федеральний окружний суд локальним правилом дозволив ADR і створив та впровадив власну програму ADR. Це приклад того, як правове рішення підкріплюється адміністративною спроможністю суду, а не лишається декларацією.

Третім елементом, без якого інтеграція альтернативних форм врегулювання спорів є недієвою, - система стимулів. Міжнародні практики інтегруються тоді, коли ADR стає для сторін раціональним вибором, а не моральною рекомендацією. Для цього у світі застосовують різні види стимулів, комбінуючи їх.

Так, наприклад, фінансові стимули охоплюють гнучкий розподіл судових витрат, компенсації та негативні наслідки за безпідставне ігнорування ADR; у практиці Англії та Уельсу така логіка підтримується підходом, що необґрунтована відмова від ADR може враховуватися при вирішенні питання судових витрат (показова справа Halsey). Процесуальні стимули включають певні механізми для ADR у справі: зупинку або паузу для спроби врегулювання спору та юридичну безпеку щодо строків. Разом з тим європейська модель медіації спрямована на те, щоб участь у медіації не створювала пастки у вигляді втрати процесуальних можливостей та не затягувала розгляд цивільної чи господарської справи. Інформаційні стимули реалізуються через обов'язкове інформування про ADR, роз'яснення судом і стандартні інформаційні сесії, щоб сторони реально розуміли доступні шляхи врегулювання спору за допомогою альтернативних форм врегулювання спору. Репутаційні стимули діють через бізнес-середовище: ADR стає нормою поведінки завдяки договірним ADR-застереженням, внутрішнім корпоративним політикам і очікуванням контрагентів, тощо.

Окремо варто виділити цифрові стимули та запобіжники, коли держава або система правосуддя розвиває ODR (Online Dispute Resolution – онлайн-врегулювання спорів) як зручний канал доступу до вирішення спорів. Аналітичну

рамку інтеграції ODR у цифрову трансформацію правосуддя пропонує ОЕСР/OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development – Організація економічного співробітництва та розвитку), яка структурує ODR навколо: управління, політичні важелі і стимули та етика і запобіжники.

У підсумку, інтеграція міжнародного досвіду ADR є успішною тоді, коли одночасно поєднуються гармонізовані процедурні механізми, реально, а не декларативно, працюючі інституції якості та стимули, які роблять ADR вигідним і безпечним вибором для сторін у конкретній справі.

ODR можна розглядати як спосіб масштабувати ADR: цифрові канали зменшують бар'єри участі (час, логістика, витрати), тому приватні спори малого й середнього розміру потенційно вирішуються швидше та дешевше, а взаємодія сторін стає простішою (онлайн-подання, асинхронні повідомлення, дистанційні сесії). Саме цей зв'язок між ODR і доступністю правосуддя підкреслює OECD у OECD, де ODR є елементом трансформації систем правосуддя в бік більшої доступності та людиноцентричності.

Водночас онлайн-формат визначає вимоги, які не завжди помітні у класичних офлайн-процедурах. Насамперед це кібербезпека й захист персональних даних: ODR-процеси неминуче працюють із персональними даними, доказами, комерційною таємницею та чутливою перепискою осіб, тому цифрова безпека стає не технічною «опцією», а обов'язковою умовою довіри до механізму альтернативного вирішення приватного спору. У підході ОЕСР / OECD до ODR окремий акцент зроблено на блоці ethics and safeguards (етика і запобіжники), який охоплює, зокрема, безпеку, конфіденційність і належний захист даних як основу легітимності цифрового врегулювання.

Друга вимога ефективності застосування альтернативних форм врегулювання приватних спорів – прозорість алгоритмів і підзвітність, коли в ODR застосовуються автоматизовані підказки як діяти в тій чи іншій ситуації. У багатьох цифрових рішеннях можуть використовуватися сортування звернень, шаблони відповідей, рекомендовані сценарії переговорів або підказки щодо типових варіантів розв'язання спору. У такому разі критично важливо, щоб

сторони спору, як користувачі, розуміли, що саме робить система, на яких принципах працюють рекомендації та хто відповідає за помилки або можливі упередження. Це відповідає правовій природі OECD, де поряд із governance (управління) та policy levers (політичні важелі/стимули) саме ethics and safeguards розглядаються як фундамент довіри до ODR.

Третя вимога – це цифрова інклюзія. ODR підвищує доступність лише тоді, коли не створює нової нерівності для людей із низькою цифровою грамотністю, обмеженим доступом до Інтернету, людей з інвалідністю або тих, кому складно користуватися цифровими сервісами через певні бар'єри чи формат комунікації. Тому інтеграція ODR має передбачати альтернативні канали підтримки (наприклад, допомогу оператора, зрозумілі інструкції, доступні інтерфейси), інакше проголошена доступність залишиться формальною.

Додатково важливо зазначити, що міжнародні організації пропонують практичні орієнтири для побудови ODR-систем. Зокрема, ЮНСІТРАЛ (Технічні нотатки ЮНСІТРАЛ щодо онлайн-врегулювання спорів) – описовий, необов'язковий документ, який фіксує базові елементи ODR-процесу та принципи на кшталт справедливості, прозорості, належної процедури й підзвітності, особливо для транскордонних незначних спорів у сфері електронних комунікацій.

Отже, інтеграція міжнародного досвіду ODR потребує не лише платформи, а й політики цифрової довіри – тобто набору законодавчо визначених, якісних гарантій і управлінських рішень, які забезпечують безпеку даних, прозорість цифрових інструментів, інклюзію користувачів і зрозумілу підзвітність. Саме тоді ODR працює як масштабування доступу до ADR, а не як технологічний проєкт без реального ефекту.

Найчастіше провали інтеграції альтернативного вирішення спорів пов'язані не з поганою ідеєю, а з тим, що між нормою та реальною поведінкою сторін не має якісного зв'язку. Тобто закон начебто є, офіційно прийнятий, набув чинності, але не сформовано інституцій, стимулів, стандартів якості та зрозумілої траєкторії виконання результату. Показово, що міжнародні рекомендації з розвитку медіації

застерігають від підходу, коли медіація зводиться лише до розвантаження судів, а не до сервісу для користувачів і якості врегулювання [205].

Ми підтримуємо науковців в тому, що типовою проблемою, яка була в законодавстві іноземних країн та України, є нормативний імпорт без інституційного забезпечення. Тобто, формально з'являється закон або зміни до процесуальних кодексів, але немає підготовлених медіаторів чи арбітрів, прозорих процедур добору, стандартів навчання, етики та контролю якості. У підсумку альтернативне врегулювання спору існує формально (на папері), а сторони не довіряють процедурі або не знають, куди звертатися. Логіка модельного регулювання ЮНСІТРАЛ підкреслює, що правова рамка має бути придатною для впровадження та супроводжуватися практичними механізмами застосування, інакше вона не запрацює.

Наступною проблемою, про яку йдеться в юриспруденції, є сприйняття ADR як інструмента для статистики. Коли ADR оцінюють лише за кількістю закритих справ, виникає спокуса тиснути на сторони, скорочувати процедуру, знижувати якість і перетворювати процедури примирення на формальність. У такій процедурі губиться головне: автономія сторін, добровільність участі та якість рішення, яке реально враховує інтереси обох сторін. Тому ключове питання, яке пропонують ставити міжнародні експерти при запровадженні та реалізації альтернативних форм врегулювання приватного спору, звучить так: яка реальна мета реалізації альтернативної форми врегулювання спору – зменшити навантаження суду чи забезпечити сторонам якісну альтернативу? [205].

Ще одна поширена проблема, про яку йдеться в юриспруденції, - це слабка виконуваність результату домовленостей. Наприклад, навіть успішна медіація втрачає сенс, якщо домовленість складно або довго перетворити на документ, який реально можна примусово виконати. Коли механізм виконання нечіткий або недієвий, ADR сприймається як ще одне коло переговорів без гарантій. Саме тому сучасні підходи (зокрема європейська рамка медіації) акцентують: домовленість має мати зрозумілий шлях до виконавчої сили, а участь, наприклад, у медіації не

повинна створювати процесуальних пасток, зокрема, ризику втратити строків розгляду справи.

Наступна проблема, на яку звертається увага в юриспруденції, – це відсутність стимулів, через що сторонам вигідніше судовий процес. Якщо ADR не дає відчутної переваги (у часі, витратах, керованості ризиками), він не стане масовою практикою. Тут потрібні комбіновані стимули: процесуальні можливості для ADR у процедурі розгляду справи, фінансові наслідки недобросовісної відмови, а також зрозуміле інформування сторін про переваги ADR.

Ще однією проблемою, як доводять вчені та практики, є низька правова культура конфіденційності. Коли сторони не вірять, що сказане в медіації не з'явиться у суді чи в пресі, вони не відкривають реальні інтереси та обмежуються формальними позиціями. Тоді медіація стає поверхневою і не приводить до стійкої домовленості. Саме тому в модельних підходах ЮНСІТРАЛ конфіденційність фіксується як загальне правило з вузькими винятками (наприклад, коли розкриття потрібно для виконання домовленості або цього вимагає закон).

Окремим блоком проблем, яку виділяють вчені та практики, - цифровізація без гарантій, коли запускається ODR. Сам факт наявності платформи дає короткий ефект, але не створює довіри, якщо немає стандартів якості, безпеки та підзвітності. Типові слабкі сторони, які виділяють практики та дослідники, це слабка кібербезпека, непрозорі алгоритмічні підказки або сортування, відсутність цифрової інклюзії (коли людям із низькою цифровою грамотністю або без доступу до інтернету фактично закривають шлях до захисту). У цьому контексті OECD підкреслює, що довіра до ODR ґрунтується на *ethics and safeguards* (етиці й запобіжниках): справедливості, підзвітності, прозорості, відповідальному використанні даних, а ЮНСІТРАЛ у *Technical Notes on ODR* описує базові елементи та принципи, які мають запобігти технологіям без належної процедури.

Крім того, частина помилок ховається в деталях. Наприклад, нечітка процедура суд ↔ ADR: не визначено, коли і як суд направляє справу в ADR, що

відбувається зі строками, як фіксується результат і як він переходить у виконувану форму.

У підсумку типові помилки зводяться до таких тезисних правових конструкцій: правова невизначеність, процедура без довіри, угода без виконання, цифровізація без гарантій тощо. Натомість успішна інтеграція міжнародного досвіду ADR є поєднанням: сильного та зрозумілого процедурного ядра, інституцій якості, продуманих стимулів і дієвих механізмів виконання.

Для практичного впровадження міжнародного досвіду ADR в Україні доцільно застосовувати комплексну модель оцінки застосування ADR. Тобто, перевіряти не лише наявність норми права, а чи працює весь процедурний ланцюг: правила → інституції → стимули → якість → цифрова довіра → комунікація → забезпечення виконання домовленостей (результативність та виконання домовленостей). Розглянемо цей ланцюг. Отже.

Перший блок – нормативне ядро (нормативна основа) – відповідає на питання, чи сумісні базові правила з міжнародними рамками і чи забезпечують вони виконуваність результату. Для арбітражу каркасом транскордонного виконання є Нью-Йоркська конвенція 1958 року про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: саме вона закріплює обов’язок держав визнавати арбітражні рішення як обов’язкові та виконувати їх за національними процедурами. Для модернізації національної процедури використовується Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж, який охоплює весь цикл – від арбітражної угоди до визнання та виконання рішення і визначає межі судового втручання. У медіації ключовими є процедурні гарантії (добровільність, нейтральність, конфіденційність, мінімально необхідний судовий контроль) і, найголовніше, механізм надання домовленості виконавчої сили. У ЄС це підтримує Директива 2008/52/ЕС про медіацію у цивільних і комерційних справах, зокрема через узгодження медіації з судовими процедурами (включно зі строками та виконуваністю). Для транскордонних комерційних медіаційних угод окремим підсилювачем є Сінгапурська конвенція про медіацію. Практичний тест для цього блоку простий: чи можна у 2–3 зрозумілих кроках

пояснити сторонам спору, як саме результат ADR буде виконано, на підставі якого документу і що буде, якщо інша сторона не виконає домовленість добровільно. Якщо пояснення виходить заплутаним, нормативне ядро (нормативна основа) потребує доопрацювання.

Другий блок – інституції – здійснюється практичний аналіз інституцій, які забезпечують процедуру, наприклад, медіації, того, хто забезпечує роботу ADR щодня. Повинна існувати система добору нейтральних осіб (реєстри або інші механізми для медіаторів і арбітрів), передбачені та закріплені професійні стандарти, етика та дисциплінарні процедури для нейтральних осіб (наприклад, медіаторів, арбітрів), їх навчання та підвищення кваліфікації. Для приватних спорів додатково важливо, щоб ADR-органи відповідали вимогам якості як інституції, а не були випадковими приватними ініціативами. Тут цікавою є правова природа ЮНСІТРАЛ: модельні акти сконструйовані так, щоб держави могли не лише прийняти акт, а й вбудувати його в робочі процедури – через компетенції органів, межі судового втручання та правила провадження.

Третій блок – стимули – пояснює, чому сторонам вигідно обирати ADR, а не звертатися в суд. Найкраще працює комбінація процесуальних стимулів (процесуальні механізми, керування строком розгляду справи, зупинка розгляду справи), фінансових стимулів (витрати, компенсації, наслідки недобросовісної відмови) та інформаційних стимулів (обов'язкові роз'яснення, інформаційні сесії). У європейській моделі, наприклад, медіації важливо прибрати бар'єри участі й зробити ADR раціональним вибором, а не ризиковим експериментом, тому у відповідних директивах увага приділяється саме узгодженню медіації з процесом, у тому числі щодо строків і виконуваності.

Четвертий блок – якість і контроль – визначає, чи є довіра до процедури як до послуги. Сюди входять стандарти неупередженості та етики нейтральних осіб, управління конфліктом інтересів, наявність процедури скарг і дисциплінарних наслідків, мінімальні стандарти сервісу (строки, комунікація, прозорість правил), а також вимірювання якості (задоволеність сторін, тривалість, частка виконаних домовленостей, повторні спори). Для медіації зазвичай працюють такі показники

як: середня тривалість, відсоток досягнутих угод, відсоток добровільного виконання та частка повторних спорів за тим самим договором або відносинами.

П'ятий блок – цифрова інфраструктура – охоплює ODR та електронні комунікації. ODR здатне масштабувати доступ до ADR, але лише за умови цифрової довіри. Як вже зазначалося, ОЕСР (OECD) у OECD (Online Dispute Resolution Framework) структурує ODR навколо трьох елементів: governance (управління), policy levers (політичні важелі) та ethics and safeguards (етика і запобіжники). Зокрема ЮНСІТРАЛ у Technical Notes on ODR описує базові елементи ODR-процесу та принципи, що мають запобігати ситуації технологія є, а належної процедури немає, зокрема через вимоги процесуальної справедливості, прозорості та належних гарантій.

Шостий блок – комунікація і підготовка учасників – потрібний для того, щоб ADR не залишався прихованим інструментом, доступним лише вузьким фахівцям. Відтак потрібно проводити відповідні просвітницькі заходи: залучити гідів для бізнесу та громадян (наприклад, довести до відома осіб інформацію про те, коли ADR доречний, як подати запит, скільки триває процедура, що з виконанням тощо), здійснювати підготовку суддів (піднімати, наприклад, питання про те, як коректно скеровувати в ADR і визначити строк для зупинення провадження), підготовку юристів (проговорити питання, наприклад, як радити клієнту ADR без втрати процесуальних позицій), а також застосовувати стандартизовані шаблони документів: ADR-застереження в контрактах, угоди про медіацію, формулювання про виконуваність результату.

Отже, інтеграція міжнародного досвіду ADR найбільш відчутно підвищує ефективність вирішення спорів тоді, коли вона не обмежується формальним копіюванням законодавства, а поєднує уніфіковані норми, інституційне забезпечення та систему стимулів. Практичний сенс інтеграції полягає в тому, щоб ADR став для сторін прогнозованим, безпечним і раціональним вибором, а результат процедури – таким, що реально виконується.

Слід зазначити, що арбітражна складова міжнародного досвіду дає максимальний ефект насамперед через механізми визнання та виконання рішень,

які знижують юридичну невизначеність у транскордонних спорах і роблять арбітраж не декларативним, а дієвим інструментом. Додатковим каталізатором є модернізація національного процесу на основі модельних підходів: вона підвищує процедурну сумісність із міжнародною практикою, зменшує ризики оскарження або скасування рішень і формує більш передбачувані межі судового контролю.

Для медіації визначальними, крім добровільності, є дві умови: виконуваність результату і процедурні гарантії, які зменшують процесуальні ризики сторін, гарантують дотримання принципу конфіденційності. Якщо домовленість після медіації складно перетворити на виконуваний документ, медіація сприймається як переговори без гарантій. Так само, якщо участь у медіації створює ризик пропустити строки або втратити процесуальні позиції, сторони уникатимуть цього механізму. Тому міжнародні рамки виконання мирових угод і підходи, що узгоджують медіацію із судовим процесом, формують додатковий стимул до використання медіації саме у транскордонних комерційних спорах, де питання виконання є вирішальним.

Європейський досвід ADR та ODR у приватній сфері демонструє, що доступність правосуддя може масштабуватися через стандартизовані інституції та цифрові платформи. Однак цей ефект можливий лише за високих вимог до якості, незалежності та прозорості роботи ADR-органів, а в цифровому вимірі – за наявності цифрової довіри: належного захисту даних, зрозумілих правил процедури, підзвітності та цифрової інклюзії. Інакше ODR перетворюється на технологічну надбудову без гарантій справедливості та без реальної довіри користувачів.

Найбільшими ризиками інтеграції, як в Україні, так і в деяких міжнародних державах, залишаються: редукція ADR до розвантаження судів, слабка якість або фрагментарність інституцій, відсутність стимулів, а також недовіра до конфіденційності. У таких умовах ADR не стає альтернативою, а перетворюється або на формальність, або на інструмент, яким користуються лише одиниці. Додатковим сучасним ризиком є цифровізація заради цифровізації, коли ODR

запускається без стандартів безпеки й якості та фактично відсікає частину користувачів через цифрові бар'єри.

Практично оптимальною є поетапна інтеграція, яка зменшує ризики й дозволяє будувати довіру поступово: гармонізація базових норм → побудова інституцій і стандартів → стимулювання та навчання → цифровізація з гарантіями та контроль якості → комунікація і моніторинг результатів. Важливо, щоб на кожному етапі оцінювалися не лише формальні показники (кількість процедур), а й результативність і довіра до тієї чи іншої альтернативної процедури врегулювання спору: частка виконаних домовленостей, тривалість процедур, задоволеність сторін, повторні спори, доступність для вразливих груп. Саме такий підхід переводить ADR із паралельного механізму на папері в реальну частину правової екосистеми, яка підсилює доступ до правосуддя, економить ресурси та зменшує конфліктність у суспільстві й бізнесі.

Висновки до розділу IV.

У результаті аналізу радянського періоду встановлено, що механізми врегулювання приватноправових конфліктів формально існували у різних позасудових або квазісудових формах, однак їхня направленість (правова природа) здебільшого не відповідала сучасному розумінню альтернативного вирішення спорів. Альтернативність у багатьох випадках означала не свободу вибору, а процедурну обов'язковість (досудові фільтри) або розгляд спору в механізмі, який був підконтрольний державі чи колективу. Показовим є підхід, за якого відсутність попереднього звернення до досудового порядку могла блокувати судовий розгляд.

Виявлено, що радянська правова культура закріпила патерналістську модель очікувань від правосуддя: держава сприймалась як головний арбітр, а примирення носило формально-примусовий характер. Це мало довгострокові наслідки: недовіра до добровільних процедур, слабка схильність до саморегулювання спорів і залежність від зовнішнього рішення чи наказу. Тож для розвитку альтернативного вирішення спорів у сучасній Україні недостатньо лише

нормативних змін – потрібні стали інституційні гарантії та правова комунікація, які відновлюють довіру.

Державний арбітраж радянського типу за своєю правовою природою не був альтернативою суду в сучасному розумінні, оскільки функціонував як елемент управлінської вертикалі й забезпечував дисципліну господарського обігу в межах планової економіки. Така модель формувала інший стандарт легітимності: головним було не волевиявлення сторін, а виконання адміністративно-економічних пріоритетів.

Комісія з трудових спорів як форма альтернативного вирішення трудових спорів була орієнтована на застосування формалізованого механізму врегулювання спору, що спирався на внутрішню організаційну структуру підприємства, на якому вона була створена. У контексті генези альтернативного вирішення спорів цей приклад демонструє: ефективність альтернативної процедури при вирішенні приватного спору можлива навіть за мінімальної судової участі, але ціною ризиків неупередженості та залежності від інституційного середовища.

1991–2004 рр. є переломним етапом, у межах якого відбувається перехід від радянської системи до сучасної (європейської) моделі альтернативного вирішення спорів. Законодавство початку 90-х років закріплює спеціалізовану господарську юрисдикцію та одночасно зберігає елемент обов’язкових попередніх процедур (доарбітражне врегулювання) як спадкоємний механізм фільтрації спорів. На початку 1990-х років правова система України демонструє змішану модель: нова сучасна інституційна форма поєднувалась зі старою логікою обов’язковості – частково містила радянську модель врегулювання приватних спорів.

Визначальним кроком зміни природи альтернативного вирішення спорів став 1994 рік. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» запровадив інший стандарт альтернативної процедури: арбітраж постає як договірний, недержавний механізм, легітимований законом, де центральним є арбітражне застереження чи угода та автономія волі сторін. Орієнтація на Типовий закон

ЮНСІТРАЛ означала включення України до загальновизнаних міжнародних рамок арбітражу і заклала основу для подальшої процедурної сумісності із зовнішніми правопорядками.

Сучасна процедура медіації та процедура розгляду спору в комісії з трудових спорів як альтернативні форми вирішення спору існують й сьогодні та мають спільні і відмінні ознаки.

Відтак, спільними ознаками є те, що ці процедури: 1) є досудовими процедурами (альтернативними формами захисту прав); 2) офіційно закріплені в законодавстві України; 3) мета – вирішити спір; 4) основні принципи – принцип законності, незалежності, неупередженості, добровільності; 5) мають дві і більше сторін; 6) рішення підлягають виконанню; 7) не є формою судового захисту; 8) сторони спору мають право заявити відвід члену комісії чи медіатору; тощо.

Відмінними ознаками є те, що: 1) сторони самостійно обирають медіатора, а комісія по трудових спорах обирається у спосіб, визначений законом; 2) законом чітко визначені строки звернення до комісії по трудових спорах, в медіації – така норма відсутня; 3) предмет розгляду в комісії з трудових спорів – трудовий спір, а в медіації – будь-який спір чи конфлікт; 4) порядок розгляду спору в комісії по трудових спорах визначено законом, а спору чи конфлікту в медіації – в цивільно-правовому договорі, який укладається відповідно до вимог норм закону; 5) сторона медіації чи медіатор мають право відмовитися від медіації на будь-якій її стадії, тоді як повноважень комісії визначаються законом і не передбачають таких дій; 6) процедура медіації є платною чи безоплатною, тоді як розгляд трудового спору в комісії з трудових спорів є безоплатним; 7) комісія по трудових спорах приймає рішення у справі, медіатор не приймає рішення у справі, яка розглядається шляхом медіації; 8) комісія по трудових спорах є колегіальним органом, а медіатор може проводити медіацію індивідуально як фізична особа, яка провадить незалежну професійну діяльність, або як фізична особа – підприємець; 9) у разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах сторона може оскаржити її рішення до суду у строк, визначений законом, тоді як сторони медіації у разі

невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації також мають право звернутися до суду, однак строку звернення до суду закон не визначає; тощо.

Доведено, що правова позиція про неприпустимість обмеження доступу до суду через нав'язування обов'язкового досудового врегулювання є принциповою для легітимної процедури альтернативного вирішення спорів. Досудові процедури працюють як право сторін, а не як бар'єр судового захисту. Це створює базовий конституційний запобіжник від повернення до примусових моделей радянського типу.

2004–2005 рр. формують етап процесуальної завершеності для третейського розгляду як приватно-правового інституту. Закон України «Про третейські суди» (2004) закріпив добровільність третейської юрисдикції та процедурність розгляду, а також визначив зв'язок із судом через механізми контролю й надання виконавчої сили. Крім того, новий Цивільний процесуальний кодекс України передбачив право сторін передавати спір на розгляд третейського суду та забезпечив процедурну інфраструктуру контролю та виконання. Таким чином було сформовано контур державної підтримки виконуваності результату альтернативного вирішення спорів без перетворення його на державний механізм.

Доведено, що інтеграція міжнародного досвіду альтернативного вирішення спорів має здійснюватися не шляхом механічного копіювання норм, а як побудова цілісної системи. В роботі аналізується модель оцінки ефективності альтернативної форми врегулювання спору: правило → інституції → стимули → якість → цифрова довіра → комунікація. Практичний сенс такої моделі полягає в тому, що альтернативне вирішення спорів має бути не декларативним, а реально обраним сторонами та таким, щоб результат домовленостей виконувався.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні запропоновано розв'язання важливої наукової проблеми щодо теоретичних та правових засад становлення та функціонування альтернативних форм врегулювання спору у приватному праві протягом XIX ст. – 2004 року. За результатами дослідження сформульовані такі основні висновки.

1. Методологія дослідження генези альтернативних форм вирішення спорів є багаторівневою. Ключовою перевагою є поєднання: історико-юридичних методів, історико-герменевтичного підходу, реконструктивного методу, порівняльно-правового аналізу тощо.

Наукові дослідження у сфері альтернативного вирішення приватних спорів пропонується поділяти шляхом виокремлення таких тематичних груп як: співвідношення судового та альтернативного вирішення спорів; зміст та правова природа юридичної конструкції альтернативне вирішення спорів; поняття та правовий зміст способів, методів, форм альтернативного вирішення спорів; галузеві виміри застосування альтернативного вирішення спорів; генеза альтернативного вирішення спору.

Джерельна база дослідження є комплексною та включає: нормативно-правові акти колишніх державних утворень, до складу яких входили українські землі; наукові праці правників та істориків; законодавство незалежної України; узагальнення практик застосування альтернативних форм вирішення спору; іноземне законодавство. Така багатокomпонентність джерел дослідження дає змогу перейти від опису сучасної моделі альтернативного вирішення спорів до відтворення її історичних витоків і поступової еволюції.

Доведено, що неповною мірою легітимовані джерела могли виконувати стабілізаційну роль у сфері позасудового врегулювання спорів. Відтак на основі «Прав, за якими судиться малоросійський народ» обґрунтовано, що за відсутності її офіційної юридичної сили практичне застосування цього джерела забезпечувало визначеність і пропонувало більш ефективні процедури врегулювання конфліктів, ніж імперське судочинство.

2. В XIX – на початку XX століття розвиток альтернативних форм врегулювання спорів на українських землях розвивався нерівномірно та залежав від того, у складі якої держави перебувала відповідна територія. Наприклад, у межах російської імперії домінуючим механізмом вирішення спорів був суд, однак через проблеми судоустрою значна частина альтернативних практик існувала поза офіційною процедурою або використовувалася як допоміжний інструмент. Литовські статuti зберігали вплив правових традицій і передбачали розвинену процедуру примирення - (єднання), яка мала письмову форму, містила санкції за повторне звернення до суду у вирішеній справі, тощо.

3. Судова реформа 1864 року на території сучасної України розглядається як переломний етап, що вплинув на подальшу еволюцію процедур примирення (альтернативного вирішення спору): було змінено порядок укладення мирових угод, унормовано їх документування та розширено процесуальні можливості сторін щодо формату і умов примирення.

4. Для західноукраїнських земель у складі Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії закріплено прогресивний на той час алгоритм розвитку альтернативних форм вирішення спорів. У цьому правовому просторі поступові реформи були спрямовані на формування чіткої та зрозумілої системи судів, ліквідацію становості, розмежування виконавчої та судової влади, що загалом створювало кращі інституційні передумови для розвитку процедур примирення.

5. Період Української революції (1917-1921) характеризується подвійністю: з одного боку, відбувається закріплення базових прав людини та принципів судочинства на конституційному рівні, а з іншого – альтернативне вирішення спорів не отримує прямого нормативного оформлення та фактично залишається неформальним.

6. Кодифікація цивільних та цивільно-процесуальних норм в УРСР поступово закріплювала шляхи позасудового розгляду, однак вони не відповідали сучасним уявленням про альтернативне вирішення спорів як інструменту приватної автономії. Зокрема, Цивільний процесуальний кодекс УРСР (1964 року)

допускав розгляд окремих цивільних справ товариськими і третейськими судами у випадках, встановлених законом, а також можливість передання спорів за згодою сторін до арбітражних інституцій.

7. Третейський розгляд у радянському праві набув процедурної конкретизації через офіційне закріплення Положення про третейський суд як додатку до Цивільного процесуального кодексу УРСР. Це Положення визначало категорії спорів, допустимих до третейського розгляду, вимоги до договору про передання спору (третейський запис).

8. Різновидом квазісудового врегулювання трудових спорів у радянський період були товариські суди. Їхня нормативно визначена мета пов'язувала діяльність цих органів з виховною і превентивною функцією – формуванням комуністичного ставлення до праці, підтриманням правил соціалістичного співжиття та створенням нетерпимості до порушень дисципліни. «Примирення» в такій моделі зміщувалося з приватно-правової площини у суспільно-ідеологічну.

В радянський період окремого значення набуває трудовий сегмент позасудового врегулювання спорів, який розвивався інституційно стабільніше за інші приватно-правові сфери. Так, комісії з трудових спорів забезпечували розгляд конфліктів на рівні підприємства із залученням представників трудового колективу чи профспілок. Еволюція нормативних засад комісії з трудових спорів (від актів 1920-х років до реформ 1957 і 1971 років) засвідчує прагнення держави локалізувати трудові конфлікти та мінімізувати їхню ескалацію у судову систему.

9. Для радянського і періоду незалежності України (початок 90-х років) характерним є інституційне підсилення претензійного (досудового) порядку як умови доступу до розгляду спору в суді. Арбітражний процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року (нині Господарський процесуальний кодекс) передбачав імперативну передумову передання спору до арбітражного суду – додержання порядку доарбітражного врегулювання, а також визначав винятки (зокрема щодо заяв прокурора). Це свідчить про перехід до структурованого

досудового механізму, хоча його обов'язковість могла звужувати свободу сторін у виборі способу захисту.

Державний арбітраж в УРСР постає як система, інкорпорована у виконавчу владу і зорієнтована на вирішення господарських спорів між соціалістичними підприємствами.

10. Переговори як процедура вирішення спору має подвійну природу: може бути самостійною альтернативною формою вирішення спорів та є однією із процедур (технік) в позасудових формах врегулювання спорів незалежно від історичного періоду. Саме різні техніки переговорів формують можливість знизити конфліктність, узгодити позиції та запобігти ескалації спору.

11. Історико-правовий аналіз засвідчує: у XX ст. в Україні альтернативні форми вирішення спорів розвивалися переважно як допоміжний інструмент до судочинства або як механізм соціального чи адміністративного впливу (особливо у радянський період), а не як самостійна сфера приватної автономії, яка ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, добровільності, конфіденційності тощо.

12. Радянська модель альтернативних форм вирішення спорів була подвійною:

1) приватноправова лінія третейського розгляду існувала на межі процесуального права;

2) господарсько-адміністративна лінія державного арбітражу була інструментом вирішення спорів між організаціями, поєднуючи елементи юрисдикції й управління.

У період незалежності Україна відбулася зміна парадигми: альтернативні форми вирішення спору розумілися як прояв автономії волі та як ефективний правовий захист.

13. В УРСР альтернативність зазвичай проявлялась як обов'язковий досудовий фільтр або як механізм, контрольований державними чи квазі-

державними інституціями, а не як добровільний вибір сторін. Це підтверджується, зокрема, нормами про відмову в прийнятті позову за відсутності попереднього звернення до визначених органів.

14. Офіційний порядок розгляду трудового спору шляхом медіації, на відміну від порядку розгляду в комісії з трудових спорів, було закріплено за сучасного періоду в Україні. Цей порядок ґрунтується на принципах добровільності, нейтральності медіатора, самостійності сторін у визначенні процедури медіації, строків медіації, виборі медіаторів, вирішення спору шляхом укладення угоди за результатами медіації та її виконанні. Разом з тим процедура медіації у сфері приватних спорів та конфліктів почала застосовуватися в Україні в середині 1990-х років.

Процедура медіації та процедура розгляду спору в комісії з трудових спорів мають як спільні, так і відмінні ознаки.

Спільними ознаками є те, що ці процедури: є досудовими процедурами (альтернативними форма захисту прав); офіційно закріплені в законодавстві України; мають на меті – вирішити спір; діяльність ґрунтується на принципах законності, незалежності, неупередженості, добровільності; є багатосторонніми (дві і більше сторін); прийняті рішення підлягають виконанню; не є судовим захистом; сторони спору мають право заявити відвід будь-якому члену комісії чи медіатору; тощо.

Відмінними ознаками є те, що:

1) сторони самостійно обирають медіатора (ст. ст. 1, 8 та 18 Закону України «Про медіацію»), а комісія по трудових спорах формується загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації (ст. 223 Кодексу законів про працю України);

2) строки звернення до комісії по трудових спорах, встановлені законом (ст. 225 Кодексу законів про працю України), в медіації – не визначені законом;

3) предметом розгляду в комісії з трудових спорів є трудовий спір (ст. 221 Кодексу законів про працю України), а в медіації – будь-який спір чи конфлікт (ст. 3 Закону України «Про медіацію»);

4) порядок і строки розгляду трудового спору в комісії по трудових спорах визначені законом (ст. 226 Кодексу законів про працю України), а спору чи конфлікту в медіації визначаються в цивільно-правовому договорі відповідно до вимог норм закону (ст. 1, 16, 17, 18, 20 Закону України «Про медіацію»);

5) сторона медіації чи медіатор мають право відмовитися від медіації на будь-якій її стадії (ст. ст. 1, 11, 18 Закон України «Про медіацію»), тоді як склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації (ст. 223 Кодексу законів про працю України);

6) процедура медіації може бути платною чи безоплатною (ст. ст. 1, 11, 18 Закону України «Про медіацію»), тоді як розгляд трудового спору комісією з трудових спорів є безоплатним (Глава XV. Індивідуальні трудові спори Кодексу законів про працю України);

7) комісія по трудових спорах приймає рішення у порядку, визначеному законом (ст. 227 Кодексу законів про працю України), медіатор не приймає жодного рішення у справі, яка розглядається в медіації (ст. ст. 1, 12 Закону України «Про медіацію»);

8) комісія по трудових спорах є колегіальним органом (ст. ст. 221, 223, 224 Кодексу законів про працю України), а медіатор може проводити медіацію індивідуально як фізична особа, яка здійснює незалежну професійну діяльність, або як фізична особа – підприємець (ст. ст. 1, 11 Закону України «Про медіацію»);

9) у разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах працівник чи роботодавець можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк (ст. 228 Кодексу законів про працю України), тоді як сторони медіації у разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації також мають право

звернутися до суду, однак строку звернення до суду закон не визначає (ст. 18 Закону України «Про медіацію»); тощо.

15. Прийняття окремого нормативно-правового акту Закону України «Про процедуру переговорів», подібного до Закону України «Про медіацію», сприятиме розвитку альтернативних форм вирішення спорів в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативне врегулювання суперечок. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B5_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%BE%D0%BA#:~:text=1%20%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D1%83%20%D1%86%D1%96%D0%B9%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%97,%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%2C%20%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83. (дата звернення – 11.02. 2026).

2. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник. Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.

3. Арбітражний процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed19911106#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

4. Арбітражно-судовій системі України – 90 років. 05 листопада 2012, 11:52. Господарський суд Миколаївської області. URL: <https://mk.arbitr.gov.ua/sud5016/pres-centr/news/20797/> (дата звернення – 11.02. 2026).

5. Барановська В.М. Діяльність міжнародного комерційного арбітражу в Україні в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 5. С. 255-259.

6. Березніцький Д.А. Консиліація як альтернативний спосіб розгляду цивільних справ. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 147-150.

7. Берч В. В. Особливості участі народу у реалізації судової влади у період перебування українських земель у складі російської та австрійської імперій. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 4. С. 664-668.

8. Биркович О. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. Knowledge, Education, Law, Management. 2020. № 4 (32), vol. 1. С. 163-168.

9. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів. URL: http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_a (дата звернення – 11.02. 2026).

10. Бондарчук Н. В., Радченко О. Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Серія Право. Випуск 75: Частина 3. С. 156 – 161.

11. Бут І.О. Забезпечення позову в третейському розгляді. Juris Europensis Scientia. 2023. Випуск 3. С. 27-30.

12. Бут І.О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні. Дис... к. ю. н. за спеціальністю 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2016. 229 с.

13. Вайнагій М. В. Теоретико-правові проблеми переговорного процесу. Дисертація кандидата юридичних наук. Київ. 2021. 270 с.

14. Вангородська Н. А. Третейський суд в Україні у Х - XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Нац. акад. внутр. справ. К., 2011. 20 с.

15. Василенко М. П. Вибрані твори. Т. 2. Юридичні праці. М. П. Василенко. Київ : Юрид. думка, 2006. 560 с.

16. Василенко М. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку». Ювілейний збірник на

пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 245.

17. Ващи́ліна Н.М., Хамник М.М. Розвиток арбітражно-судової системи в Україні на прикладі господарського суду Закарпатської області. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 19. Том 2. С. 172-175.

18. Висоцька О.В. Вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі: Дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філософії в галузі права. МКА; МАУП; Міжнар.відкр.ун-т. К., 2004. 165 с.

19. Винниченко В. Відродження нації: УІІІ частина. К., 1990. Ч. ІІІ. С. 188.

20. Водоп'ян Т. В. До питання історії розвитку медіації в Україні. Приватне право і підприємництво. 2020. Випуск 20. С. 45-48.

21. Вознюк Н. Класифікація видів альтернативних способів вирішення господарсько-правових спорів. Право України. № 6. 2014. С. 222–228.

22. Вайцеховська О.Р., Федорук Н.С. Медіація та арбітраж у міжнародних комерційних спорах: порівняльний аналіз ефективності і переваг. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10123/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B0%D1%80%D0%B1%D1%96%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6%20%D1%83%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85%20%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5>

D0%B2%D0%B0%D0%B3.doc?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення – 11.02. 2026).

- 22-1. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2002. Вип. 37. 572 с.
23. Гайворонська І. Історичний розвиток мирного і компромісного вирішення кримінально-правових конфліктів на українських землях. Юридична Україна. 2008. № 5.
24. Головка О.М., Друзь В.Д. Медіація чи арбітраж: правова дилема. Право та інноваційне суспільство. 2020. № 2 (15). С. 73-79.
25. Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2021. 20 с.
- 25-1. Геселев О. Зміна пануючого право розуміння як обов'язкова умова впровадження відновного правосуддя в Україні (філософськоправовий аспект). Право України. 2010. № 3. С. 106–114.
26. Гніздох Н., Кравчук М. В. Судова система в ЗУНР. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/40568/1/27.pdf>
27. Гринюк Р., Кіндюк Б. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.: особливості побудови та кількісні показники. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. Випуск 3 (114). 2020. С. 13-18.
28. Гринь Д. В. Медіація як альтернатива вирішення індивідуальних трудових спорів : дис. ... д-ра. філософії : 081. Харків, 2023. 203 с.
29. Гринько С. Д., Ромась М. І. Мiroва угода у цивільному процесі як забезпечення принципу диспозитивності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. Випуск 80: частина 1. 2023. С. 163-169.
30. Грозовський І.М. Судовий устрій Нової Січі (1734-1775рр.). Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління. Вип. 3. Запоріжжя. 1997. С.21 - 27.

31. Голубєва Н., Сулейманова С., Бут І., Полуніна О. Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів: навч.-метод. посіб.; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 134 с

32. Державний арбітраж CPCP. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B0%D1%80%D0%B1%D1%96%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B6_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0 (дата звернення – 11.02. 2026).

33. Денисова Р. О. Інститут медіації в Україні (національно-історичний аспект). Теорія і практика правознавства. 2018. Вип. 1 (13). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2018_1_11 (дата звернення – 11.02. 2026).

34. Директива Європейського парламенту і Ради 2013/11/ЄС від 21 травня 2013 року про альтернативне вирішення споживчих спорів і про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/984_041-13#Text (дата звернення – 11.02. 2026).

35. Діденко Л.В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки № 3. 2020. С. 44-49.

36. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за австрійським Цивільним процесуальним кодексом 1895 р. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.01...Львів. 2017. 214 с.

37. Дяченко С. В., Барановська В.В. Судова практика врегулювання спорів за участю судді в цивільному судочинстві. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. 75–77.

37-1. Едер П.Т. Правові основи організації та діяльності Вищого Крайового суду у Львові (1855–1918 рр.): історико-правове дослідження. Дисертація на

здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.01...Львів. 2015. 241 с.

38. Євхутич І.М., Здреник І.В. Медіація та врегулювання спору за участю судді: основні способи врегулювання цивільних та господарських правових конфліктів. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 94–98.

39. Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення – 11.02. 2026).

40. Єфремова Н. В. Суд і судочинство в УНР, Українській державі, ЗУНР (1917–1920 рр.). Н. В. Єфремова, Б. Й. Тищик, В. Т. Марчук. Одеса: Фенікс, 2007. – 280 с.

41. Закон про цивільне право, підписаний цісарем Францом Йосифом І, 1849 р. ЦДІА України у м. Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка), оп. 1, спр. 2510.

42. Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., професора Кармази О.О., д.ю.н., професора Кушерець Д.В., к.ю.н., доцента Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г. К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.

42-1. Законодавство України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення – 11.02. 2026).

43. Запорожченко А. В. Правові межі арбітражного розсуду. Дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2023. 237 с.

44. Звернення до суду: з якими проблемами стикнулися громадяни в умовах війни. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zvernennia-do-sudu-z-iakymy-problemamy-styknulysia-hromadiany-v-umovakh-viyny/> (дата звернення – 11.02. 2026).

45. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. К. : МАУП, 2007. 892 с.

46. Історичний нарис про становлення Господарського суду міста Києва. Господарський суд міста Києва. URL: https://ki.arbitr.gov.ua/sud5011/pro_sud/histcreate (дата звернення – 11.02. 2026).

47. Історія держави і права України. У 2-х част. За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. К., 2003. 484 с.

48. Історія правового регулювання трудової юстиції в Україні. Віче. 2011. Вересень. № 18. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2709/> (дата звернення – 11.02. 2026).

49. Йосипенко С. Т. Медіація як спосіб вирішення спорів у приватно-правових відносинах : дис. ... кан. юрид. наук. Київ, 2019. 172 с.

50. Каращук К. Л. Медіація у виконавчому провадженні: Доктор філософії : спец.. 081 - Право : дата захисту 2025-03-31; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса. 2025. 231 с.

51. Кармаза О.О. Захист прав та інтересів громадян у цивілістичному процесі в умовах військового стану та військової агресії росії проти України. Російсько-українська війна (2014–2022 рр.): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та правові аспекти: Наукова монографія. Рига, Латвія: “Baltija Publishing”, 2022. С. 1156-1164.

52. Кармаза О.О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. Підприємство, господарство і право. 2017. № 2. С.24-28.

53. Кармаза О.О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. Підприємство, господарство та право. 2020. № 5. С. 13-18.

54. Кармаза О.О., Кушерець Д.В., Луцька Г.В. Медіація в Україні як ефективна позасудова форма захисту прав громадян в умовах дії правового

режиму воєнного стану. Human rights and public governance in modern conditions : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С.236-251.

55. Кармаза О.О., Федоренко Т.В., Позов Д.А. Цивільно-правові договори: проблеми якості закону. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 151-154.

56. Карпенко Р. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 28-36.

57. Карпічков В. О. Еволюція судової системи Галичини у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії кінця XVIII – початку XX століття. Правова позиція. 2023. № 3 (40). С. 5-13.

58. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Філософія права. Психологія і суспільство, 2015. С.39-42.

59. Кисельова Т. Інтеграція медіації в судову систему України : програмний документ, Рада Європи. Київ. 2017. URL: <https://rm.coe.int/kyselova-tmediation-in> (дата звернення – 11.02. 2026).

60. Кисельова Т.С. Правове регулювання відносин із надання послуг медіації в зарубіжних країнах. Право України. 2011. №11 – 12. С. 225 -235.

61. Кривачук Л.Ф. Розвиток інституту медіації в Польщі: генеза і досвід діяльності центрів. Демократичне врядування: науковий вісник. 2019. Вип. 2 (24). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26427/198737-articletext-443946-1-10-20200319.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

62. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2004. 20 с.

63. Ковальова С.Г. Суд і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.

64. Ковальчук І. Організація судової влади у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини 1772 – 1918. Підприємство, господарство і право. 2018. № 2018. С. 203-208.

65. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

66. Комаров В.В., Погорецький В.Н. Міжнародний комерційний арбітраж. Харків: Право, 2009. 164 с.

67. Комунізм. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC#:~:text=%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%CC%81%D0%B7%D0%BC%20\(%D0%B2%D1%96%D0%B4%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.,%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97.&text=%D0%9D%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%20%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83%20%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8,%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC#:~:text=%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%CC%81%D0%B7%D0%BC%20(%D0%B2%D1%96%D0%B4%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.,%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97.&text=%D0%9D%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%20%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83%20%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8,%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2) (дата звернення – 11.02. 2026).

68. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867 - 1918 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2006. 23 с.

69. Конституції (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Затверджена Постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад Про затвердження Конституції (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 30 січня 1937 року. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення – 11.02. 2026).

70. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

71. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. Київ: Либідь, 1997. 208 с.

72. Короленко В. М. Медіація під час судового провадження в контексті справедливості розгляду і вирішення цивільних справ. Приватне право і підприємництво. 2024. Вип. 24. Ч. 1. С.95–105.

73. Короленко В. М. Медіація під час судового провадження в контексті своєчасності розгляду і вирішення цивільних справ. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 530–534.

74. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), прийнята 29 квітня 1918 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

75. Кравцов С. О. Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди. Дис. ... к.ю.н., спеціальність 12.00.03. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2012. 208 с.

76. Красіловська З. В. Альтернативні способи вирішення спорів у сфері державного управління: поняття та сутність. Механізми державного управління. Державне управління та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 1 (24). С. 166.

77. Красіловська З. В. Історичні передумови виникнення та розвитку інституту медіації. Молодий вчений. 2015. Вип. 6 (21). С. 114–118.

78. Кривачук Л.Ф. Розвиток інституту медіації в Польщі: генеза і досвід діяльності центрів. Демократичне врядування: науковий вісник. 2019. Вип. 2 (24). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26427/198737-articletext-443946-1-10-20200319.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

79. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1922 р.) (Витяг). URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/1061/17/> (дата звернення – 11.02. 2026).

80. Кройтор В. А. Принцип змагальності в міжнародному комерційному арбітражу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 83. Частина 1. С.226-232.

81. Кузьмінець О. В., Гринюк В.О. Питання правових гарантій незалежності суддів в Україні (1917-1924). URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/85ebd184-55ec-4525-bba6-2d142af8b1b6/content> (дата звернення – 11.02. 2026).

82. Лазуренко О.Г. Товариські суди на селі в період лібералізації системи судочинства в Українській РСР. Гуманітарний вісник. Число 27. Вип. 11. С.73-81. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1936/1/10.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

83. Левчук Ю. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження. Дисертація ... кан. Юрид. наук. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2017. 218 с.

84. Левчук Ю. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження : монографія. Ю. М. Левчук, М. М. Яцишин. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 172 с

84. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в росії після судової реформи 1864 року. Науковий вісник № 1 (2014) Львівського державного університету внутрішніх справ. С. 44 – 54.

86. Литвин Н.А. Адміністративно-правове забезпечення діяльності третейських судів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Нац. ун-Держ. податк. служби України. Ірпінь, 2010. 20 с

87. Логуш Л. Міжнародна практика застосування медіації в діяльності юридичних клінік в Україні. Підприємництво, господарство і право, №6, 2021. С. 221 – 227.

88. Любченко Я. П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. Актуальні проблеми держави і права, 2017. С. 66-72.

89. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 484 с.

90. Максимов О. В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 46.

91. Медіація в Україні: на порозі нового етапу розвитку. Право – Justice. LB.ua. Дорослий погляд на світ. 4 вересня, 2023. URL: https://lb.ua/blog/pravo_justice/573234_mediatsiya_ukraini_porozi_novogo.html (дата звернення – 11.02. 2026).

92. Мироненко М. О. Предмет медіації у нотаріальній діяльності. Прикарпатський юридичний вісник. 2024. Випуск 1 (54). С. 58-61.

93. Міністерство юстиції Республіки Польща. URL: <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc> (дата звернення – 11.02. 2026).

94. Міхновський Г. Ю. Історіографія становлення та розвитку альтернативних способів розгляду справ в Україні та світі. Академічні візії. 2024. Випуск 36. С. 1-13.

95. Навроцька Ю., Воробель У. Медіаційна угода vs мирова угода в цивільному судочинстві. Право і суспільство. 2022. №3. С. 65-73.

96. Навчальний матеріал. Тема 21. Українська РСР (УСРР) та її право. Національна академія внутрішніх справ. Кафедра історії, держави та права. Мультимедійний посібник.
https://arm.navs.edu.ua/books/history_state_law/nm/lec21.html

97. Нагорнюк-Данилюк О. А. Медіація в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 250 с.

98. Нагнибіда В. І. Механізм правозастосування при вирішенні спорків у міжнародному комерційному арбітражі: монографія. Київ: Гельветика, 2020. 492 с.

99. Народні суди. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4 (дата звернення – 11.02. 2026).

100. Нурищенко Р.С. Розвиток медіації як альтернативного способу вирішення спорів в Україні та зарубіжних країнах. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 11. С. 40-42.

101. Нурищенко Р.С. Становлення інституту сімейної медіації в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 5. С. 17-21.

102. Нурищенко Р.С. Розвиток альтернативного вирішення спорів за часів незалежності України. Київський часопис права. 2024. № 2. С. 17-21.

103. Нурищенко Р.С. Взаємодія та взаємозв'язок медіації з третейським розглядом, міжнародним комерційним арбітражем, цивільним та господарським процесами в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Випуск 4.

104. Нурищенко Р.С. Інститут третейського судочинства: його становлення та роль у правовій системі України. Актуальні проблеми правопорядку і правової культури в сучасній Україні: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2023 р.). Редкол. : С. Д. Гусарєв, М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 117-120.

105. Нурищенко Р.С. Вплив Литовських статутів на розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні. Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 15 травня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 30-33.

106. Нурищенко Р. С. Примирні процедури за «Правами, за якими судиться малоросійський народ». Матеріали науково-практичної конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції» випуск I. 2025 року (м. Харків, 25 травня 2025 р.) Харків, 2025. С. 159-160.

107. Огляд світового досвіду запровадження інституту медіації в податкові правовідносини. За заг. ред. І.І. Подік. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2019. 58 с.

108. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. Редкол. : С. В. Ківалов, Л. І. Кормич, Ю. П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 439-446.

109. Переверзева О. С. Міжнародний комерційний арбітражний суд з вирішення спорів у сфері торговельного мореплавства: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.03. Київ, 2006. 173 с.

110. Позов Д.А. Проведення медіації при здійсненні цивільного судочинства. Дисер. на здоб. наук. ступ. доктора філософії за спец. 081 «Право». Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. 234 с.

111. Положення про третейський суд. Додаток № 2 до Цивільного процесуального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1505-06/ed19960311#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

112. Попков Д. Роздуми про оптимізацію функціонування судової системи: концептуалізація підходів VS рухи заради рухів. Судово-юридична газета, 22 серпня 2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/278845-rozdumi-pro-optimizatsiyu-funktsionuvannya-sudovoyi-sistemi-kontseptualizatsiya-pidkhodiv-vs-rukhi-zaradi-rukhiv>. (дата звернення – 11.02. 2026).

113. Посполітак В.В. Захист прав та інтересів у третейському суді. Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні: збірник наукових праць учасників круглого столу (04 лютого 2022 року). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2022. 117 с.

114. Права, за якими судиться малоросійський народ. URL: https://leksika.com.ua/18810911/legal/prava_zh_yakimi_suditsya_malorosiyskiy_narod

115. Прилуцька А. В. Система альтернативних способів вирішення господарських спорів. Дисертація кандидата юридичних наук. Одеса, 2023. 240 с.

116. Притика Ю.Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: монографія. Київ: Ін Юре. 2005. 516 с

117. Притика Ю.Д. Сучасні тенденції розвитку третейських судів у зарубіжних країнах. Вісник господарського судочинства. 2004. №2. С.192 - 199.

118. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді. Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2006. 632 с.

119. Про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень. Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 10 червня 1958 року, Нью-Йорк. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

120. Про внесення доповнень і змін до Кодексу законів про працю Української РСР. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 5 червня 1975 р. № 3866-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3866-08> (дата звернення – 11.02. 2026).

121. Про господарські суди. Закон України від 4 червня 1991 року № 1142-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1142-12/ed19910604#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

122. Про Державний арбітраж. Постанова від 25 червня 1954 року № 866. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp540866?an=2&ed=1954_06_25 (дата звернення – 11.02. 2026).

123. Про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах. Директива 2008/52/ЕС Європейського Парламенту і Ради від 21 травня 2008 року. URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

124. Про застосування судами Конституції України. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01 листопада 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

125. Про затвердження Кодексу законів про працю Української РСР. Закон Української РСР від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322%D0%B0-08> (дата звернення – 11.02. 2026).

126. Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР і Положення про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР від 23 березня 1977 р. № 1852-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1852-09/ed19910318#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

127. Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 18 липня 1963 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-06#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

128. Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 р. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/36> (дата звернення – 11.02. 2026).

129. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

130. Про міжнародний комерційний арбітраж. Закон України від 24.02.1994 № 4002-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

131. Прущак В. Є. Історичні аспекти розвитку альтернативних способів вирішення спорів. Часопис цивілістики. 2019. Випуск 34. С. 92-93.

132. Радянська окупація України. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B

0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення – 11.02. 2026).

133. Революційний трибунал (CPCP). Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%BB_\(%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%BB_(%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0)) (дата звернення – 11.02. 2026).

134. Рішення Конституційного Суду України від 09 липня 2002 р. № 15-рп/2002 у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

135. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням спільного підприємства «Мукачівський плодоовочевий консервний завод» про офіційне тлумачення положення пункту 10 статті 3 Закону України «Про виконавче провадження» (справа про виконання рішень третейських судів) від 24.02.2004 у справі №1-8/2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-04/conv> (дата звернення – 11.02. 2026).

136. Рогач Л. Способи захисту порушеного права. Ефективність способів захисту порушеного права. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Sposobu_zah_porush_prava.pdf (дата звернення – 11.02. 2026).

137. Робітничі дисциплінарні суди. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=

TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Robitnychi_dystsyplinarni (дата звернення – 11.02. 2026).

138. Рудометкіна М. Особливості вирішення сімейних спорів: конфлікт чи медіація. Юридична газета online. 31 березня 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/osoblivosti-virishennya-simeynih-sporiv-konflikt-chi-mediaciya.html> (дата звернення – 11.02. 2026).

139. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 57-65.

140. Рум'янцев В.О. Судова система в Україні в період «української революції» 1917 - 1921 рр. Проблеми законності. 2009. №100. С. 53-62

141. Рум'янцев В. О., Лісогорова К. М., Сіваш О. М., Гоцуляк С. М. Судова система Української держави гетьмана П. Скоропадського. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 5. С. 30-33.

142. Рум'янцев В. О., Лісогорова К. М., Сіваш О. М., Гоцуляк С. М. Судоча система в Україні за часів Директорії та ЗУНР. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 46-49.

143. Самохвалов В.П., Вангородська Н.А. Модернізація джерел права третейського судочинства та їх місце в правовій системі України. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права. Київ, 2007. П. С. 123–143.

144. Спектор О. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 244 с.

145. Спиридонова К. С. Міжнародний комерційний арбітраж: арбітрабельність спорів: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 184 с.

146. Справа про організацію Повітового суду у Винниках, 1894–1899. ЦДІА України у м. Львові, ф. 150 (Вищий крайовий суд, м. Львів), оп. 1а, спр. 90.

147. Справа «Черчилль проти ради графства Мертір-Тідфіл» від 29 листопада 2023 року. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/11/Churchill.APPROVED-JUDGMENTS-2.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

148. Справа Halsey. URL: <https://costsbarrister.co.uk/wp-content/uploads/2020/11/Halsey-v-Milton-Keynes-General-NHS-Trust-2004-EWCA-Civ-576.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

149. Справа PGF II. URL: <https://costsbarrister.co.uk/wp-content/uploads/2020/11/PGF-II-SA-v-OMFS-Company-1-Limited-2013-EWCA-Civ-1288.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

150. Становлення та розвиток господарського (арбітражного) судочинства в Україні URL: https://zib.com.ua/ua/12591-ukrainska_arbitrazhna_sistema_vidznachae_90-richchya.html

151. Сташків Н. М. Становлення та розвиток судової системи Української народної республіки періоду Центральної Ради. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/0dd20b2e-1768-4725-aeb2-d79d1fb24da5/content> (дата звернення – 11.02. 2026).

152. Статути Великого князівства Литовського [Архівовано 22 січня 2021 у Wayback Machine.]. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П - С. 736 с.

153. Стецюк Б.Р. Судова система в часи національно-визвольних змагань в Україні (1917 – 1921 рр.). Науковий вісник Львівської академії. Серія: Економіка, менеджмент та право. 2019. Випуск 1. С. 200-209.

154. Стецюк Б.Р. Цивільний процес в УСРР в 1924-1929 рр. Південноукраїнський правничий часопис. 2013. С. 213-217.

155. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

156. Стратюк А.О. Правове регулювання медіації як способу вирішення трудових спорів : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 225 с.

157. Сухонос В. Історія виникнення третейських судів. Історія держави і права. Лютий 2011. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6f5d7f49-15c6-4fa5-80de-a3f93c1d0d54/content> (дата звернення – 11.02. 2026).

158. Тема 9. Українська РСР (УСРР) та її право. Підготувала к.і.н.,доцент Н.О.Дорощук. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/idpu_2021/info/media/presentation/9.pdf (дата звернення – 11.02. 2026).

159. Товариський суд. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4 (дата звернення – 11.02. 2026).

160. Токарева К. С. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 468 с.

161. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К.: Наук. думка, 1996-1997. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). Т. 2. С. 63 – 64.

162. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник. За ред. О. М. Мироненка. К.: Либідь, 1991. С. 557.

163. Універсал Української Центральної Ради (III). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

164. Універсал Української Центральної Ради (IV) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

165. Федорук Н. Комбіновані процедури медіації та арбітражу у вирішенні міжнародних комерційних спорів. 2023. URL: <https://law.chnu.edu.ua/kombinovani-protsedury-mediatsii-ta-arbitrazhu-u-vyrishenni-mizhnarodnykh-komertsiiynykh-sporiv/>

166. Федчишин А. А. Генезис законодавства про третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж. Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство. Часопис Київського університету права. 2019. № 4. С. 390-397.

167. Ханік-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. Врегулювання спору за участю судді: чи є ефективною ця процедура? Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2021. Том 8. С. 85-91.

168. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII-середина XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2011. 266 с.

169. Шершенькова В. А. Зміни в радянському трудовому законодавстві в 50-ті роки XX століття. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/40_2010/72.pdf (дата звернення – 11.02. 2026).

170. Шинкар Т.І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес. Фінансове право. Інформаційне право»; Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2018. 24 с.

171. Шинкар Т.І. Сутність процедур примирення в системі альтернативного вирішення юридичних конфліктів (спорів). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія. Юридичні науки. 2017. № 876. С. 219-226.

172. Цірат Г. А. Міжнародний комерційний арбітраж : навч. посіб. К.: Алерта. 2019. 410 с.

173. Цивільний кодекс Української РСР від 16 грудня 1922 року. URL: <https://delegelata.com.ua/download/faghn/> (дата звернення – 11.02. 2026).

174. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718#Text> (дата звернення – 11.02. 2026).

175. Цивільний процесуальний кодекс УРСР. Закон від 18.07.1963 № 1500-06. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KD0009?an=1> (дата звернення – 11.02. 2026).

176. Черник Н. С. Християнські засади судочинства періоду директорії УНР та ЗУНР. Науково-інформаційний вісник. Право. 2013. № 8. С. 99-104.

177. Юлдашев С.О. Правове регулювання третейського розгляду господарських спорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». НАН України. Ін-т екон.-прав. дослідж. Донецьк, 2006. 18 с

178. Юраш І.І. Мирова угода в цивільному процесі: Дисер... доктора філософії за спец.. 081 «Право». Державний вищий навчальний заклад "Ужгородський національний університет". Ужгород. 2024. 240 с.

179. Юраш І. І. Особливість укладення мирової угоди в цивільному процесі на українських землях в польсько-литовські та козацькі часи (XIV – XVIII ст.). Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 77 – 81.

180. Яворська О., Демчук А. Медіація в сімейних спорах. Історико-правовий часопис, 2013, № 2. С. 79 – 83.

181. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 30. С. 93-99.

182. Ясиновський І. Г. Характеристика моделей медіації в розвинутих країнах. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 4. С. 94–98. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Npnau_2014_4_19 (дата звернення – 11.02. 2026).

183. Ясеновець І. Засоби досудового вирішення цивільних спорів: досвід США. Держава і право. 2002. № 6. С. 74–76.

184. Яцина В.Б. Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві. Дисертація. Харків. 2023. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c7193e2-c7c5-48b4-a65b-2962a242329d/content> (дата звернення – 11.02. 2026).

185. Alternative Dispute Resolution Act of 1998. URL: <https://www.transportation.gov/civil-rights/pl-105-315-28-usc-651-alternative-dispute-resolution-act-1998> (дата звернення – 11.02. 2026).

186. An Ordinance to provide a regulatory framework in respect of certain aspects of the conduct of mediation and to make consequential and related amendments. URL: <https://www.elegislation.gov.hk/hk/cap620> (дата звернення – 11.02. 2026).

187. ICCA'S GUIDE TO THE INTERPRETATION OF THE 1958 NEW YORK CONVENTION. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/ICCAs-Guide-to-the-Interpretation-of-the-1958-New-York-Convention-A-Handbook-for-Judges-2.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

188. IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration 17 December 2020. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=def0807b-9fec-43ef-b624-f2cb2af7cf7b&> (дата звернення – 11.02. 2026).

189. Paulsson J. Arbitration in Three Dimensions. Society and Economy Working Papers. 2010. № 2. P. 20 [Electronic resource]. URL:

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1536093. (дата звернення – 11.02. 2026).

190. Nuryshchenko R. Genesis, current status and prospects for the development of the institution of negotiation in Ukraine. Law Journal of the National Academy of Internal Affairs. 2024. № 14(3), P. 78-86.

191. H.R.3528 - Alternative Dispute Resolution Act of 1998. URL: <https://www.congress.gov/bill/105th-congress/house-bill/3528> (дата звернення – 11.02. 2026).

192. Reinhold, K. (2015). O mediacji w Niemczech. Yustitia, 4(22)/2015. URL: <https://www.kwartalnikiustitia.pl/o-mediacji-w-niemczech,7958> (дата звернення – 11.02. 2026).

193. Regulation (EU) № 524/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on online dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) № 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Regulation on consumer ODR) (дата звернення – 11.02. 2026).

194. Regulation (EU) № 2024/3228 of the European Parliament and of the Council of 19 December 2024 repealing Regulation (EU) № 524/2013, and amending Regulations (EU) 2017/2394 and (EU) 2018/1724 with regard to the discontinuation of the European Online Dispute Resolution Platform. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AL_202403228& (дата звернення – 11.02. 2026).

195. Consumer Dispute Resolution Offices. URL: <https://www.sozialministerium.gv.at/en/Topics/Consumer-Protection/Consumer-Dispute-Resolution-Offices.html%C2%A0> (дата звернення – 11.02. 2026).

196. Family Law Act 1996: Act of Parliament of the United Kingdom. URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/92499/107777/F1385488778/GBR92499.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

197. Official Journal of the European Union. Legislation. L 136. Volume 51. 24 May 2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal->

content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ%3AL%3A2008%3A136%3AFULL& (дата звернення – 11.02. 2026).

198. OECD Online Dispute Resolution Framework. URL:https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/10/oecd-online-dispute-resolution-framework_e88b6c6a/325e6edc-en.pdf (дата звернення – 11.02. 2026).

199. Mediation Act 2017. URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/MA2017> (дата звернення – 11.02. 2026).

200. UNCITRAL Model Law on International Commercial Mediation and International Settlement Agreements Resulting from Mediation, 2018 URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/modellaw/commercial_conciliation. (дата звернення – 11.02. 2026).

201. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration. 1985. With amendments as adopted in 2006. URL:https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/07-86998_ebook.pdf (дата звернення – 11.02. 2026).

202. UNCITRAL Notes on Organizing Arbitral Proceedings adopted in 2016 (with an additional note on early dismissal and preliminary determination adopted in 2023). URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/notes-on-organizing-arbitral-proceedings-2023.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

203. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation (New York, 2018) (the "Singapore Convention on Mediation"). URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/conventions/international_settlement_agreements (дата звернення – 11.02. 2026).

204. Milburn P. Victim-Offender Mediation with Juveniles in Europe: The Situation in France. Victim-Offender Mediation with Youth Offenders in Europe: An

Overview and Comparison of 15 Countries. Dordrecht: Springer Netherlands, 2005. P. 301 - 320.

205. Mediation Development Toolkit Ensuring implementation of the CEPEJ Guidelines on mediation. URL: <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/4.CEPEJ%282018%29.pdf> (дата звернення – 11.02. 2026).

206. U.S. Code § 651 - Authorization of alternative dispute resolution. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/651> (дата звернення – 11.02. 2026).

207. Justice UK. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part01> (дата звернення – 11.02. 2026).

208. 92-а річниця утворення арбітражно-судової системи в Україні. Господарський суд Миколаївської області. URL: <https://mk.arbitr.gov.ua/sud5016/pres-centr/news/137354/> (дата звернення – 11.02. 2026).

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (статті у наукових виданнях категорії Б):

1. Ханик-Посполітак Р. Ю., Нурищенко Р. С. Врегулювання спору за участю судді: чи є ефективною ця процедура? *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 8. С. 85-91. DOI: 10.18523/2617-2607.2021.8.85-91
2. Нурищенко Р.С. Розвиток медіації як альтернативного способу вирішення спорів в Україні та зарубіжних країнах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 40-42. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/6>
3. Нурищенко Р.С. Становлення інституту сімейної медіації в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 5. С. 17-21. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-34>.
4. Нурищенко Р.С. Розвиток альтернативного вирішення спорів за часів незалежності України. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 17-21. DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.2>
5. Nuryshchenko R. Genesis, current status and prospects for the development of the institution of negotiation in Ukraine. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. № 14(3), P. 78-86. DOI: 10.56215/naia-chasopis/3.2024.78
6. Нурищенко Р.С. Взаємодія та взаємозв'язок медіації з третейським розглядом, міжнародним комерційним арбітражем, цивільним та господарським процесами в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. Випуск 4. С. 33-39. DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.6>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Нурищенко Р.С. Інститут третейського судочинства: його становлення та роль у правовій системі України. *Актуальні проблеми правопорядку і правової культури в сучасній Україні: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2023 р.)*. Редкол.: С. Д. Гусарев, М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ: Нац. акад.

внутр. справ, 2023. С. 117-120.
URL:<https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/23888>

2. Nuryshchenko R. The institution of mediation. Its formation and role in the legal system of Ukraine. *International Scientific Conference Science in the Context of Modern Challenges: Problems and Development Priorities: Conference Proceedings*, June 9-10, 2023. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”. P. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-318-7-21>

3. Нурищенко Р.С. Вплив Литовських статутів на розвиток альтернативного вирішення спорів в Україні. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 15 травня 2025 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 30-33.

4. Нурищенко Р. С. Примирні процедури за «Правами, за якими судиться малоросійський народ». *Теорія та практика сучасної юриспруденції: матеріали науково-практичної конференції*. (м. Харків, 25 травня 2025 р.) Випуск I. 2025 р. Харків, 2025. С. 159-160. URL: <https://drive.google.com/file/d/1cBiyQSxjCFWHywa51oQJFLrZXrwg69va/view>